

valóság

A TARTALOMBÓL

Varga Csaba: A jog társadalmi környezete és érzékelésének lehetőségei

Pászti Ágnes: Kisfaludy Atala és Kötöcse társadalma

Pap Krisztián: Nagy-Britannia szerepe az I. világháború kirobbantásában 1. rész

Frenyó Zoltán: Kell-e a vallás? Hume és Cicero vallásfilozófiájának különbsége 1. rész

Ménes András: Száznegyven éve hunyt el Gregor Mendel

Solti Ágnes: Peru: a politikai válság és a gazdasági csoda párhuzamossága

Szabó Balázs: Ó és új: Gárdonyi Zsolt művészete

Bódiss Tamás: Az új magyar református énekeskönyv nemzetközi és ökumenikus vonatkozásai

Schlett András: Egy tanúságtevő élet a közjó szolgálatában

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
2
4

2

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2024. február
LXVII. évfolyam 2. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1431 Budapest, Pf. 176
Telefon: +36-30-755-5691

E-mail: valosag@titnet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja a Tudományos
Ismeretterjesztő Társulat
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató

Nyomás
Pauker Nyomda
Felelős vezető
Vértes Dániel

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatóink:
Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Kulturális Támogatáskezelő

Nemzeti
Kulturális
Alap

NEMZETI KULTURÁLIS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Szakmai együttműködő partnereink:
Magyar Nemzeti Bank,
Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézet,
Budapesti Metropolitan Egyetem

Magyar Művészeti Akadémia
Művészetelméleti és Módszertani
Kutatóintézet

Szerkesztőbizottság

Bogár László

D. Molnár István

Harmati István

Pomogáts Béla

Tellér Gyula

Főszerkesztő

Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztők

Kengyel Péter

Albert Valéria olvasószerkesztő

Szerkesztőségi irodavezető

Szalai Zsuzsanna

Digitális formában lapszámonként és előfizetésben is megvásárolható
a <https://eletestudomany.hu/lapvasarlas/> oldalon.

Előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél: +36-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu, eshop.posta.hu,
vagy megvásárolható a Tudományos Ismeretterjesztő Társulatnál: +36-30-755-5691, titlap@titnet.hu.

A jog társadalmi környezete és érzékelésének lehetőségei

„...minél több a gyökér, annál biztosabban áll a fa...”¹

„A jog összetett, sokrétű, sztochasztikus,
potenciálisan kimeríthetetlen jelenség, amelynek
nincs egyetlen referenciája sem, amelyre
a teljes jogi valóságot redukálni lehetne.”²

A tudomány – általában

Hivatalos megjelenítésében a tudomány olyan képet közvetít magáról, mint amelynek voltaképpen az alanya sem más, mint ami a tárgya, vagyis – egykori marxista kifejezéssel élve – „a tudatunktól függetlenül létező objektív valóság”. Merthogy az élettelen és az élő tudománya – csakúgy, mint a társadalom tudománya – úgy mutatja eredményeit, mintha általuk és bennük maga a külvilág szólna hozzánk, láttatva azt, amik nem magunk vagyunk. Miközben nyilvánvalóan emberi termék nemcsak maga a kifejeződés, amellyel a tudomány él, de a nyelv is, amelynek eszköztárával megfogalmazza mondanivalóját, sőt azon belül még a formula úgyszintén, amelyet – mintha maga a valóság törvénye lenne ez – az ismétlődés valamiféle szabályszerűségként közvetít nekünk. Hivatását, eszményét, önmagának kiállított igazolását egyaránt teljes személytelenség lengi át, miközben a tudomány sem kivétel az alól, hogy e világunkban, az embertől önmagának teremtett második természetben bármely emberi produktum nem is lehet más, mint *per definitionem* antropomorf.

Tartalmában és terjedelmében szocialitásunk nagyban-egészében egybeesik a második természettel. Ugyanaz uralkodik itt, mint ami bárhol, ahol az ember – szembesülve a külvilág eredendő és megbonthatatlan heterogenitásával s így birtokbavehetetlenségével – nem múló ösztönösséggel újra és újra mesterséges eszközöket talál ki és vet be, hogy fogódzókat keresve valamiféle biztonságérzetet nyerjen a maga számára. Mik lesznek ezek? Homogenizálások, intézményteremtések. Ezek lesznek azok, amelyek bár az ember által létrehozott keretben és szerkezettel, de a létrehozója által meghatározott konstrukciós és operációs szabályokkal, hite szerint képesek lesznek már arra, hogy külső behatás nélkül, úgymond személytelenül és mintegy autonóm módon, saját önreprodukción szintén lehetővé téve működjenek, vagyis hogy dologi (eldologiasított) erővé váltan viszonylagos hatalomként érvényesüljenek a heterogenitás mindazon részében, amelyet már sikerrel birtokba vett az ember. E homogenitás- vagy intézményiség-teremtéssel az ember mintegy magán kívüli térbe tolja azt, amit reménytelenül szubjektívnek érez, hogy legalább valamiben, ami már személyében mégsem ő, mégis megkapaszkodhasson.

(*Tudástól kontextualizáltság*) Mindebből következően a tudomány maga sem lehet más, mint emberi cselekvés terméke. Tárgya pontosan az és annyi lesz az ember kül- és belvilágának kimeríthetetlen gazdagságából és mélységéből, vonatkozásainak s lehetséges megközelítéseinek, valamint a mindezekben rejlő összefüggések végtelenségéből, mint amit és amennyit ebből tudásában felismer és tudományaként megfogalmaz. Miközben pedig mindannyian tudjuk, hogy az, amit történetesen *így és ekként* ismer fel az ember

„tudománnyá tetten” a történelem folyamán, az elvileg felismerhető lenne *úgy és akként* is, tehát másként látottan és megfogalmazottan – más irányból, s másfajta vonatkozások, kölcsönkapcsolatok, hatásmechanizmusok mentén.³ Sőt, éppen nem kizárt, hogy e lehetőségek száma szintén végtelen; csak éppen felelősen senki sem nyilatkozhat erről, mert ez már kívül esik az ember megszerezhető tudásán, a megismertnek a körén.⁴

Mindaz tehát, amit tudásként s mögötte tudományként megszervezetten elsajátít az ember, legalábbis hite és korlátozott praxisa – mint teszteltség, mint a tudományban elismert módon sikerrel véghez vitt verifikáció eredménye – szerint, az valóban a valóságról szól. Ez azonban mindig töredékes lesz, részt jelentő. Sohasem az egészből szól, hanem és legfeljebb annak végtelenen (mert emberi esendőségeinknek megfelelően) kiválasztott szeletéről vagy szeleteiről.

(A fogalomalkotás esetlegessége – egy »unified science« lehetőségének hiánya) Bármely szűkebb – például jogi – nézőpontú vizsgálódásban a tényproblematika lényegileg viszszavehető a megnevezés problematikájára. Így történetesen: miféle helyzetek vetődnek – és vetődhetnek egyáltalán – fel ténykérdésként adott helyen és időben, egy adott korszak kultúrájában? Vajon mindennek van-e neve? Vagy csupán annak, amelyet a névadás gesztusával már eleve kitüntettünk? Mi magyarázhatja, hogy valaminek ekkor és itt történetesen van neve, miközben akkor és ott esetleg nincs? Válaszunk csakis az emberi praxisból indulhat ki. Az ember minden aktusa elvileg célszerű, következőképpen a megnevezés mögött valamiféle érdeklődés áll – olyan, amelyet az ehhez fűződő emberi érdek felismerése táplál. Ez leggyakrabban egyszerű használati érték, ám természetszerűleg lehet olyasmi is, mint egy analitikusan tovább bontott s így teljesebb tudás megszerzése.⁵

Mi történnék akkor, ha minden megszerzett emberi tudást egyetlen hatalmas tudáskorpuszban összefoglalnánk,⁶ hogy az egyes tudományterületeket most már az egyes tudományoknak az adott ideig elérhető szintéziseként láthassuk és fogalmazhassuk meg? Ha tehát megkísérelnénk egyetlen tudásban összegezni mindazt, amihez tudományainkban, azokban tételezeten eljutottunk? Nos, a XIX–XX. század fordulója körül érkezett el az az időszak, amikor gőgjében a tudományos pozitivizmus már-már az elérhető tudás teljességének megszerzését ünnepelte, hogy az isteni teremtést kiiktathassa búvárlása köréből. Lelkileg képletesen hátradőlt, mondván, hogy ami némely periférián ismeretlenként esetleg visszamaradt még, azt majd a közeljövőben könnyedén be fogja gyűjteni. Logikusnak tetszett számára hát, hogy a betetőzés ígézetében programmá tegye a tudományok egyesítését.⁷ Az egyesítés nyilvánvalóan egységesítést feltételez, aminek a logikáján és nyelvén dolgoztak már, amikor kiderült: tudományaink mind más és más alapokon épültek, s ezek nemcsak nem harmonizálnak egymással, de nem is harmonizálhatók. Fizika és kémia nem egységesíthető. Biológia és az ember egészség- vagy más tudománya sem. Mindezek emberi történelmünkben máskor, máshol, másoktól és főként nem azonos kiindulásokból fejlődtek ki. Saját utakat jártak; így hát maguk is külön hagyományokat építettek maguk köré. Egységes rendszerbe nem szervezhetők. Az erről történő kényszerű lemondás ráadásul nem csak a mindenkori jelenig tartó utat jellemzi. Tudományaink egymás közt kommunikációra és hidépítésre régóta törekednek már, tehetetlenségi nyomatékukban mindazonáltal lényegileg mégis saját útjukon és saját fejlődéslogikájukat követve haladnak tovább.

Feltehetően nincs az emberiségnek oka arra, hogy a jelennel elégedetlen legyen, de a közelmúlt ostoba tudásgőgjét mindenképpen visszafogottságra kell sarkallnia. Hiszen még tudásainkat sem igen gyűjtöttük össze. Emlékezzünk például akár csak arra, hogy a *scientia* legszigorúbb – természettudományi – területein is alig háromnegyed

évszázada indult csupán történetesen a kínai természetfelfogás feldolgozása a nyugati-val való összevetésben, és ez mindkét oldal számára már az első évtizedekben meglepetéseket eredményezett. Kiderült például, hogy az előbbi már legősibb változataiban tartalmazza az utóbbi mai, tehát számunkra legkorszerűbbnek tetsző látásmódjának a határozott (bár primitív) nyomait. Hasonló meghökkentőnek tetsző példa, hogy az egészségtudományok a nemzetközi együttműködéssel együtt járó globalizálódása során az ezredfordulóra kiderült, hogy jó néhány alapvető ügyben (a szervátültetéstől a halál beállásának a megállapításáig) közös kritériumok híján nincs közös meghatározás sem, sőt különböző kultúrák különböző szemléleti gyökerei (történetesen még a kontinentális és az angolszász közt is különböző egykori metafizikai-egyházdogmatikai ideologikus megalapozások) okán még valamiféle világméretű újjáformálódás sem várható, s végső egység ezért még az orvostudományon belül sem várható ez idő szerint.

Ámde nem csak egymáshoz való viszonyaikban esetlegesek a tudományok. Ha nem is tendenciájában, de eseteiben úgyszintén mégiscsak véletlenszerű, hogy egyikében és másikában *mit* is érzékelünk és azt *minek* érzékeljük. Nem más ez, mint a fogalmiasítás ügye, ami csak látszólag egyszerű kérdés. És a jelen esetben ez szorosabb tárgyunk alapkérdését is felveti: nevezetesen, hogy bár évszázadokon keresztül a tudomány precizitásának mintájául szolgált, a *scientia iuris* számára végtére mi is a jog?

Mert lerövidítve és karikírozva a választ, a sokféleséget látva csaknem azt kell mondanunk, hogy úgyszólván bármi és semmi.

Ezzel szembesülve, itt és most már talán Kant híres megállapítása – „A jogászok még mindig keresnek meghatározást jogról való fogalmukhoz.”⁷⁸ – sem azt jelenti, hogy (persze emberlétünk mindmegannyi társadalmi vonatkozásához hasonlóan) a jog olyan csodabogár lenne, amely gyakorlatilag a tudomány számára meghatározhatatlan, hanem egyszerűen azt, hogy (persze emberlétünk mindmegannyi társadalmi vonatkozásához hasonlóan) annyi mindent kapcsolhatunk és hosszú idők óta tényleg kapcsolunk és kapcsolunk is – és nem feltétlen jogosulatlanul – a joghoz, hogy úgyszólván lehetetlen ezek közül egyetlen, *definitio* alapjául vehető *genus proximum* kiválasztása. Mert mi mindenből lehet ilyen közös nemfogalom? Nos, isteni akarattól saját lelkünk megnyilatkozásáig, pusztá akarattól formalizált szövegig, vagy értéktől a tényleges cselekvésig annyi mindennel azonosítható és valóban azonosított is a jog, hogy mindezeknek nem lehetséges még logikai rendszerbe sorolása vagy taxonómiája sem. Aligha rendezhetők tehát bármiféle rendbe, mert nem logikai hasítások (egy *A* állítás és *non-A* típusú negációja és hasonló differenciálások) eredményeként jöttek létre, hanem véletlenszerű megfontolások mentén, ezek egymáshoz nem illeszthető tömegeként – végső soron tehát anélkül, hogy bármiféle fogalmi koherenciába vonhatók lennének. Sőt, mi több, esetleg értelmes módon még csak egyszerűen fel sem sorolhatók egy átfogó körképben, mert számos esetének talán nem is volt fogalmilag kidolgozott önazonossága, hiszen esetleg csupán egynéhány elméleti jogi munkában neveztetett meg tárgyként, s így hát jobbra érő szó maradhatott ez, ami nem is értelmezhető konkrét közegén kívül, s így jelentése sem függetleníthető az adott fogalmi-nyelvi szöveg- és értéskörnyezet konkrét összefüggéseitől.

(*Történelmi tapasztalatfüggőség*) Az elmúlt ezredév utolsó idejére tudományművelésünk valóban elkezdte az univerzalizálódás némely jegyét felmutatni azzal, hogy immár nem csupán öncentrikus imperialista megrögzöttsége szerinti európai önmagát vetítette ki a világ egészére egyetemesen érvényesnek állított mintaként és megtestesítőként, hanem legalább – és saját történetében először – némi kísérletet tett arra, hogy más kultúrák üzeneteiből is, korrekció vagy gazdagítás gyanánt, maga szintén befogadjon valamennyit.

Mi módon viszonyulnak egymáshoz ezek az eltérő tudományművelések? S megvalósuló eredményként vajon csupán ezen eltérő művelések maguk, vagy az általuk létrehozott tudományok is eltérnek egymástól? Ráadásul itt nemcsak egy adott szinkronizációs körkép megrajzolása lehet a feladat, hanem az azon érzékenységekkel való törődés úgyszintén, amelyek a tudományok és művelőik közötti eltérő státusból, hatalmi és mindekelőtt nagy hatalmi birodalmiságból adódnak.

Számomra drámai gyorsaságú státusváltás zajlott le a szovjet birodalom összeomlása-kor, amikor magunk tegnap még az egyik világfél sötét és félelmetes urának meghódított részeként, ugyanakkor mégis a maradék másik, a nyugati világfél nyelvén beszélő és összes burkolt üzenetében ez utóbbi értékeit megvalló – tehát egyfelől a szovjet birodalom világtképéről a Nyugat számára végre értelmesen s érthetően közvetítő, másfelől és ugyanakkor teoretikus kereteiben, módszertanában és fogalmiságában már e Nyugattal szinkronizálható és így ez utóbbitól már nemcsak megértésre érdemes, de egyenesen szerethető – forrásként fogadtattunk. Ám mára, hirtelen váltással kicsöppenve rögvest mindebből, ugyanazon teoretikus teljesítménnyel egy némi jóindulattal még észrevehető színtolt, egy kis nép kínálta sajátos csecsebecse lettünk. Mindez ráadásul nem járt önmagában egyedül. Mert amikor a rendszerváltozáskor saját közép-európai társadalomtudományunk – egészen addig nagyban-egészében sikeresen lavírozva a szovjet birodalomba történő kényszeres társulás és eredendő európai beágyazódásának, hagyományának a megőrzése között – az említett váltással hirtelen a nagyvilág forgatagába került, azzal immár egy újabb veszély lépett fel, mégpedig a globális erők világméretű küzdelmében most már az önmagát győztesként ünnepelve megmaradó internacionális – amerikai – oldaltól való instrumentalizáltatásának a veszélye.⁹

Ekkor vált sokak számára drámai aktualitásúvá a kérdés: meddig terjed, milyen mélységű s milyen következményekkel jár a tudomány antropomorfítása? És amennyiben az antropológia az embert nem absztrakt entitásként, nem egyetemes terminusokkal kimerítően leírható jelenségként, tehát nem egyszerűen általánosítható tudománytárgyként kezeli, hanem merő biológikumán túl egyszersmind az adott kultúra termékeként, vagyis ahhoz kapcsolt, kizárólag annak összefüggésében és azzal kölcsönhatásban, egyszerre kultúraalkotóként és kulturálisan formáltként tekinti, akkor van-e, lehet-e egyáltalán társadalomtudomány? Vagy csupán párhuzamos társadalomtudományok, amelyek bár rímelnek egymásra, éthoszuk is közös, mindazonáltal kérdésfeltevéseik és érzékenységük, problémalátásuk és aktuális értékpreferenciájuk bőven eltérhet egymástól? Amit az ezek közti érintkezés s kölcsönös tanulási folyamat enyhíthet ugyan, ám egyes összetevők háttérbe szorítása, majd megsemmisítése nélkül egységesítésüket elő nem idézheti.

A válasz már két évtizeddel ezelőtt¹⁰ sem lehetett kétséges: amennyiben végső soron a tudomány nem más, mint az ember által feltett kérdésekre való válaszadási kísérletek kiküzdésében szerzett tapasztalatok összessége, úgy különösen a bölcséleti és társadalomtudományok – melyek lényege a legszorosabb értelemben vett önreflexió, azaz a személyében vagy szocialitásban vett embert illető kérdésfeltevésekre történő válaszadás kísérlete – még kevésbé lehetnek függetlenek a mindenkori tapasztalattól. Márpedig, mint láttuk, az ember kizárólag *in concreto* létezik, s e konkrét létezésének terét az antropológia a kultúrában specifikálja. Vagyis ha mindez igaz, úgy a társadalomtudomány végső soron nem más, mint valamely történelmi sorsában egybefonódott közösség történelmi tapasztalatának szervezett és rendezett változata. Tehát ha igaz, hogy minden kor és minden társadalom akkor és ott a sajátos feltételekre saját specifikus válaszokat adva éli saját életét, úgy ahhoz a következtetéshez is el kell érkeznünk, hogy minden egyes, ennek során kialakult kultúra szintén más – és ez bizony eredendő másság: autochton;

következésképpen egyik a másikból sem genealogikusan, sem körkörösen le nem vezethető, ebből következően pedig nem feltétlenül és főként nem mindenben hozhatók közös nevezőre.¹¹ Más szavakkal kifejezve, minden egyes kultúra kitermel magából olyan problematizálható jegyeket, amelyek nem feltétlenül – vagy nem feltétlenül azonos módon – jellemzők a többiekre. Aminek a keretén belül ezek érzékelésére és vizsgálatára minden egyes kultúra kifejleszt magában olyan érzékenységeket, amelyek veszteség vagy torzulás nélkül nem válthatók fel más érzékenységekre. A saját érzékenység, tehát a saját problémaérezkelés (felismerés és kezelés), s ezzel a saját értékrend kialakulása (ami az adott közösséget érintő korábbi kudarcokból történő következménylevonást – tanulást – is magában foglalja) adja egy-egy adott közegben létrejövő társadalomtudományi vizsgálódás önazonosságát. Ennek tanulmányozására formálódik módszertana, ezzel s kutatási eredményeivel összefüggésben alakul ki fogalmisága, terminologikus készlete, s ez szervezi gondolatrendszerre az így épülő elméletiséget. Ezeknek másikkak hatására történő gyengítése vagy átértelmezése ezért óhatatlanul a kérdéses társadalomtudomány denaturálásával, feltáró és magyarázó potenciáljának drasztikus megzavarásával egyértelmű.¹²

(Negációs fejlődési logika) Ilyen módon – példaként saját tárgyunkon folytatva a gondolatmenetet – az, hogy milyen jegyet, vonást vagy tulajdonságot azonosítanak a jog mibenléteként, szintén roppant tág, és közös nevező alá aligha fogható változatosságot mutat, aminek a látható (és részben az eltérő kulturális megtapasztalások és részben az egyes gondolkodók saját személyes útja és excellálási változatai különbözőségeinek köszönhető) kaotikumát – legalábbis a bölcséleti és a társadalomtudományok körében – a tudományművelők gondolkodáslogikájának az alakulása erőteljesen tovább növeli.

Szépítő jelzővel negációsnak nevezhető ez, ami egyfelől mindazonáltal diszkurzivitás, ugyanakkor és másfelől mégis a logikátlanság szinonimája. Miben áll ez? Valahol valaki valaminek nevezi a jogot. Történetesen most magam ezt opponálok, s valami másnak fogom nevezni. És így jár el majd minden további szereplő is. Ám amiként magam majd másnak nevezem, az negáció, lényegi tagadás – „nem ez, hanem az” –, még akkor is, ha a kerek és nyílt negáció nem egyszerűen ellentett értelmet, hanem egy mindeközben javított változatot hoz magával. Folyamatában ezzel egyfajta labdajáték kezdődik, szélsőségesen egymást tagadó tagadások sorozatába rejtve egy feltehetően folyvást javuló (de ki nem mondott) választ. A tartalom és kifejezése sajátosságát itt az adja, hogy az időben egymást váltó opponálások sora közvetlenül nem magát a tárgyat gondolja újra, hanem a megopponálendő válasz oppozíciós meghaladására koncentrálnak, többnyire egy kizárólag ilyen összefüggésben érthető és értelmezhető ellenfogalmiasítás révén.¹³

A gondolati fejlődés ilyen útja nem a tárgy mindenkor szemügyre vétele mentén, hanem a tagadás, a tagadás tagadása, majd a tagadás tagadásának a megtagadása (stb.) mentén halad – mint a ballagó ökör népmeseien közmondásos pisije, egy önmaga pillanatokkal előbb volt előzményétől ellentétes irányban kilendülő, minden pillanatában mégis egyszersmind előzményei mindegyikétől ebben vagy abban eltérő változatainak a sorában.

(Némely jogtudományi tanulság) A jogra vetítve az előbbieket azt látszanak jelenteni, hogy (1) jogtudományunkban valóban szólhatunk tárgyunkról, a jogról, azonban mindig szelektív lesz az, hogy benne s róla miről tudunk egyáltalán szólni. Azaz bármit és bármiként szóljunk is e tárgyról, annak teljességét ezzel aligha meríthetjük ki. Ráadásul (2) amit mondunk róla, az a tárgy nézőpontjából nemcsak szelektív, de nem csekély mértékben esetleges és véletlenszerű is, mert a legkülönbözőbb szándékoktól kiválasztott lesz, és még így is az, amit tehát mondunk róla, nem feltétlenül éri majd el egy fogalmiság

kidolgozott szintjét. Ehhez járul, hogy (3) amennyiben tárgyunk nem merő absztraktum, hanem bármi az élő és állandóan változó valóságból, úgy annak történelmi dimenziói és összehasonlítás útján megkülönböztethető megvalósulási formái voltaképpen eltérő tárgyakra történő utalásokat jelenthetnek, amelyek mögött különböző problémák külön és sajátosan saját érzékenységgel megközelítendő sokasága rejlik. A tudomány fejlődésének folyamatában ugyanakkor viszont (4) mindez végül beágyazódik a bármely kérdésre történő válaszadás egymásra következő lépéseibe mint tagadások, majd e tagadások tagadásainak egymást követő sorozatába. Márpedig ha a tudományfejlődés logikája nem más, mint ez a középút megjelölését következetesen kerülő negációs diszkurzivitás, úgy e folyamat egyetlen állapota vagy metszete sem értelmes vagy értelmezhető önmagában, hanem csakis úgy, mint ami saját előzményére válasz ugyan, de csakis olyan, amely önnön valódi értelmét rákövetkező lépésként majd ennek tagadásában (és így tovább) fogja elnyerni.

A jogbölcselet – különösen

Szociologizálás jogfilozófiánkban? Hadd legyen egy előkérdés, amelyben kissé közelebről azt szeretnénk tisztázni: miről szól egyáltalán a jogfilozófia. Nos, úgy tetszik, hogy – értelemszerűen – a jogról. Vagyis arról, ami a jog – ott és akkor, ahol és amikor erről a jelen tapasztalataként, avagy kitágítva a teret és az időt, egy történelmi összehasonlítás kérdéseként bölcselekszünk. Arról szól tehát, ami ilyes közeg(ek)ben jogként adott, és azért adott jogként, mert ilyen minőségben bocsátották ki, avagy mert ilyenként funkcionál. A jogtudomány különféle ágai *de lege lata* vizsgálatának ez a tárgya. Mindennek a bírálata vagy mindehhez *desideratum*, tehát kívánalmak csatolása, azaz bármiféle *de lege ferenda* érdeklődés csak kiegészítő kritika gyanánt járulhat a *de lege lata* tárgyaláshoz. Nos, az így felfogott joghoz képest a szociologizálás nem más, mint a jog lététől és működésétől értelmesen le nem választható, belőle ki nem szakítható, és ezért figyelmen kívül sem hagyható társadalmi közegnek és környezetnek a kutatása az elméleti jogi búvárkodásban.

Tehát: jog és társadalom? Vagy: jog *versus* társadalom? Netalán: jog *vagy* társadalom? Előzetes megjegyzésként már e ponton tisztázni érdemes, hogy teoretikusan nem igazolható semmiféle olyan konstrukció, amely hipotetikusán tételezne valamiféle önmagában megragadható jogot, majd ezt egy olyasfajta kettősségbe állítaná, amelynek egyik – vezető – tagja ez a minden egyéb tulajdonságtól megtisztított, kapcsolódásaitól leválasztott s ekként teljességgel purifikált, tehát sterilizált jog, miközben másik tagja e jog valamely – és egyébkénti, mert mindenképpen meglévő – tulajdonsága. Nem gondolható tehát olyan kettősség, amelynek feltételezése eleve kizárná – mert csak külön aktuussal engedné hozzá visszacsatolni – a jog eredendő társadalmiságát.¹⁴

(*Jog és társadalmiság az elméleti jogművelés egyes ágaiban*) Miképpen építik hát be filozofálásukba a jogbölcseletkülönféle irányzatai ezt a jog minden porcikáját átható társadalmiságot?

Természeti jog – A humanista gondolkodás egyik igen korai megnyilvánulása és terméke, s egyben a jogot illető bölcseletkezés egyik legtekintélyesebb terepe ez. Tárgya mindazonáltal mégsem maga a jog, hanem az az értékrend, az a tartalom, amelyről valója úgy véli, hogy belátásunk, igazságosságérzetünk, teológiai megfontolásunk, avagy hogy – szaktudományos alapon – az emberi alapszükségletek átfogó feltérképezése és katalógusba foglalása alapján joggá kell (vagy kellene) lennie.¹⁵ Mindezek a kívánalmak nyilván a szocialitás értelmezéséből származtatott értékek. Az pedig, amire ezt rávetítik,

értelemszerűen nem a kantianizmus *Seinjétől* elkülönített *Sollen*, egy a lét szférájától elhatárolt *legyen*, ami itt maga a fennálló és a kérdéses közegben munkáló jog, hanem egy a jog-*Sollen* iránt támasztott *Sollen*. A természetjog így annak állítása, hogy *mi kellene, hogy legyenként legyen*.

Meggondolásai értelemszerűen eredendően társadalmi természetűek. Ezeket azonban nem a jogra magára vonatkoztatja, hanem úgy érvényesíti, mint a jog iránt támasztott követelményeket.

Normativizmus – Jobb híján e néven foglalható össze mindazon jogtudományi pozitívizmus, mindaz a természetjoggal bizonytalán párhuzamos ösiségű jogfilozófiai bölcselkedés, amely vizsgálódásában kizárólag magára a normára szorítkozik. A jogban tételezett követelményeket elemezve e tételezéseknek a tartalmát vagy összefüggéseit értelmezi, és ezzel adja a jogfilozofálás legszűkebb tartalmát – nem véletlenül máig meghatározó túlsúllyal, s lényegileg a legkorábbi időktől feltehetően a mindenkor holnapokig, pontosabban mindaddig, ameddig a jog egyáltalán (nyelvi megjelenítésében) szabály-, illetve (tartalmában) norma-formát ölt, ameddig tehát a jog specifikus formalizmussal létrehozott, fenntartott és működtetett szabályösszesség, végső soron szöveg-objektíváció marad.¹⁶

Igaza is van abban, hogy – saját tudománya körében persze – a jog látható megtestesülésére, objektívációs formájára, magára a szabályhalmaz nyelvi megjelenítésére koncentrálna, hiszen csakis így és ezzel segítheti elő ama belső koherencia, a kérdéses szabályok és szabályösszesség értelmezhetőségét egyáltalán lehetővé tevő és többnyire külön tételezés, megfogalmazás vagy tudatosítás hiányában is benne rejlő (szakmailag kifejezve: a jogban magában inherens) logika feltárását, amivel, aminek alapján és aminek a mindenkor jogiságától (a jog saját „beteljesedési” kritériumaitól¹⁷) megkövetelten a jog – úgymond – működik. Hiszen nem véletlen, hogy ez nem egyszerűen merő eljárás, gyakorlat, pusztá megszokás vagy légies eszmény, hanem a jognak jogiként való működési módja, és ezzel az adott jog létének (jogként létezhetésének és funkcionálásra képességének) a szerves összetevője – s ezzel bármiféle pusztán ismeretelméleti megítélhetőség helyett egyenesen és közvetlenül ontikus jelentőségű.¹⁸

Mintapéldája mindennek a kelsen *Tiszta jogtan*.¹⁹

Tárgyunkról, a jogban eleve benne rejlő társadalmiságról szólva ugyanakkor annak is bizonyossága, hogy bármennyire zártta építhető egy elmélet, önmagát nem magyarázhatja. Ezért amennyiben bármiféle zavar, belső ellentmondás, vagy éppen saját terminusainak az értelmességét/használatosságát megkérdőjelező helyzet támad – ami pedig a valóságos életben zajló bármely működésben meggesik,²⁰ és ilyenkor ez egyúttal a kérdéses konstrukció végső tesztjét is szolgáltatja –, e diszfunkció belülről már nem lesz megoldható. Mert ilyenkor a megoldás kulcsa, igazolása, ténylegessége kizárólag kívülről jöhet csupán, ráadásul csakis úgy, hogy ezzel egyszerre feltöri az így felépített rendszer zárttságát. Merthogy egyszerre feltöri az eddigi normatív rendezetten szabályszerű – egyfajta automatizmust követő – működést is. Persze nem felfordítja azt, de lényegileg és végső soron mégis egy ekként vagy akként adódó tényszerűség véletlenének gyűri majd alá.²¹

Történeti jogkutatás mint jogra alkalmazott történelem – Mihelyt a vizsgálódás historikus dimenzióba helyezi a jogot, ezen aktusával máris társadalmiságát tolja előtérbe, hiszen a létrejövetel, a bármiként megmaradás, és benne bárminemű megváltozás vagy megszűnés érzékelése csakis kívülről, külső nézőpontból történhet. Merthogy a jog létrejötte metajurisztikus folyamat és metajurisztikus eredmény: Kelsen szerint is a jog belső összefüggésrendszerében, abból kiindulva nem magyarázható „misztérium”. Olyasmi tehát, amely a pozitív jog mellé tulajdonképpen *deus ex machina* gyanánt robban oda: külső erő, maga a mezítelen tényszerűség.²²

A történeti vizsgálódásban tehát a társadalmiság jelenléte annak teljes súlyában érzékelhető. Ami ráadásul nem is szorítkozik csupán egy-egy eseményre, így például a jognak újabb jogalkotási aktusok kibocsátása révén történő gazdagítására vagy az időközben megváltozó körülményekhez való igazítására, hanem ugyanígy, de megszokítatlan mindennapos folyamatosságban megjelenik a jog működtetése minden egyes mozzanatában is – a hatósági értelmezés és döntéshozatal, s mögötte a doktrinális feldolgozás apró, de egymást követően egymásra épülő változásaiban csakúgy, mint a lakossági jogértés alakulásában.²³

Jogszociológia, jogantropológia, népi jogkutatás mint jogra alkalmazott társadalomtudományok – Önmagában figyelemre érdemes, hogy a kora újkori ősök, mint Montesquieu (1689–1755) még egyfajta természetességgel érzékelték addigi történelmük és világuk jogainak változatosságát, érdeklődve e másságok természete és mélyen társadalmi meghatározottságai iránt, s a jogszociológia legújabb kori úttörőit még saját megtapasztalás, környezetük kivételességének az érzékelése döbbsentette rá egy, a pozitívált jogon kívüli, kizárólag közvetlen társadalmiságában élő jogvilág létre.²⁴ Am utódaik – akár Németországban, akár Magyarországon vagy éppen az Oroszországtól Amerikáig és Franciaorszáig kisugárzó világban²⁵ – már doktrinális megfontolásból, a jogot tudatosan társadalomtudományként művelve jutottak el oda, hogy egy társadalomelméleti s benne jogszociológiai világgépet alkossanak a maguk számára.

A jogszociológia vizsgálódásai ugyanakkor, mint köztudott, kettős terepűn zajlanak. Konkrét adatfelvételes *mikroszintű* kutatásai ugyanis többnyire a jog hatásmechanizmusát, ilyen-olyan recepcióját kutatják. Ezek számára a jog egy, a bűvárkodás számára további elemzésre nem szorulóan adott jelenség, így ezt nem is kutatja, ám ennek a társadalmi felfogása (jogtudati érzékelése) és/vagy egyéb hatása lesz majd a kérdéses felmérés vagy teoretizálás tárgya. Ám hiába a legmélyebben társadalomtudományiak ezek a vizsgálódási irányok, a jog egyébkénti társadalmiságát nemigen érintik; nem is találkoznak különösebben vele.

Ezekkel szemben jobbára a *makroszintű* jogszociológiák azok, amelyekben valóban és közvetlenül feltárul a jog társadalmisága. Hiszen itt maga a jog az, amely környezetével állandó interakcióban alakul, vesz magára többleteket, pontosan úgy a társadalmi összefolyamat szerves – és pusztán utólag, az analitikus vizsgálódás keretében és kedvéért megkülönböztetett – összetevőjeként, mint az összes többi környezeti elemi összetevők.

Sorsa azonban éppen a hazai, szocialistának mondott fejlődés során paradoxikusan alakult. Hiába volt a hivatalos marxizmusnak kánonalkotó módszertani összetevője egyfelől a történetiség, másfelől a komplex társadalmi meghatároz(ó)dás és harmadfelől (s ez utóbbiakhoz kiegészítőként) – Lenin megfogalmazásában – „a konkrét helyzet konkrét elemzése”, burzsoá áltudományként a kibernetikával együtt a szociológia is – mint mindenütt a szovjet világban – tiltásra került. Az úgynevezett szocialista táborban ez, mint jogszociológiaként megnevezett tudomány, mint a marxizmus hivatalos pecsétjével szintén jóváhagyott mű, csakis Magyarországon és csakis Kulcsár Kálmán kandidátusi disszertációjaként megvédetten, csupán a rezsím egészének összeomlása előtt két évtizeddel jelent meg.²⁶ Az erre következő két évtized során aztán, a nagyvilágban inkább már hírével, semmint csupán töredékesen megismerhetővé tett teljesítményével, nem annyira önnön profiljában szárnyalva és kiteljesedve erősödött meg, mint inkább olyan minőségében, hogy a változatlanul egyeduralgó szerepet betöltő, úgynevezett szocialista normativizmusnak valamelyest mérséklő ellensúlyát képezte.

Nyilvánvaló, hogy kutatási szinten a jognak eleve társadalmi jelenségek közötti interakcióban történő megragadása olyan problémamegoldásokat tesz lehetővé, amelyek formális megközelítéssel éppen nem lettek volna elérhetők. Egyetlen szerzőtől két helyzetet említve, ilyen például az emberi jogok mibenlétének kérdése, amely éppen a generáló közegének megnevezésével és aktív szerepének kimutatásával vált értelmezhető és megválaszolható kérdéssé. Avagy ilyen a jog jogállami értékszolgáltatának problematikája, melynél a szerző számára az derült ki, hogy a jogi és a társadalmi oldal egymásnak való megfeleltetésében rejlő hiányosság rejlik a recipiáltatás gyakorlati kudarca mögött. Itt tudniillik kutatási eredményként annak beismerése állott elő, hogy történetesen a fogadó közegnél kimutatható társadalmi diszfunkcionálás rimelt a jogállamiság jogi éthoszából kinövesztett jogintézménybe magába is belerejtett eredendő diszfunkcionalitással.²⁷

A jogantropológia és a népi jogkutatás tudásbővülése lényegében terepmunkák adatfelvétele, illetőleg a történelmi múlt begyűjtéseként nyilvánvalóan könyvtári és levéltári bűvárkodások gyümölcse. Ámde – túl azon, hogy mindkettő szorosan kultúrafüggő – mindkettő a jog közvetlen társadalmiságát mintegy az eredőnél érzékeli, hiszen olyan társadalmakban és/vagy azok olyan szegmenseiben keres jogot, ahol annak formális elkülönítődése még nemigen alakult ki, és a jogiség hordozója leginkább a szokás – vagy pontosabban: a szokásszerűséget felmutató gyakorlatot is alkalmanként újra és újra létrehozva a rend jegyében munkáló gondolkodásmód²⁸ – volt. Sajátosságukat így pontosan a jog viszonyainak még primitív, tehát *in statu nascendi* állapotában tetten érhető feltárása adja.

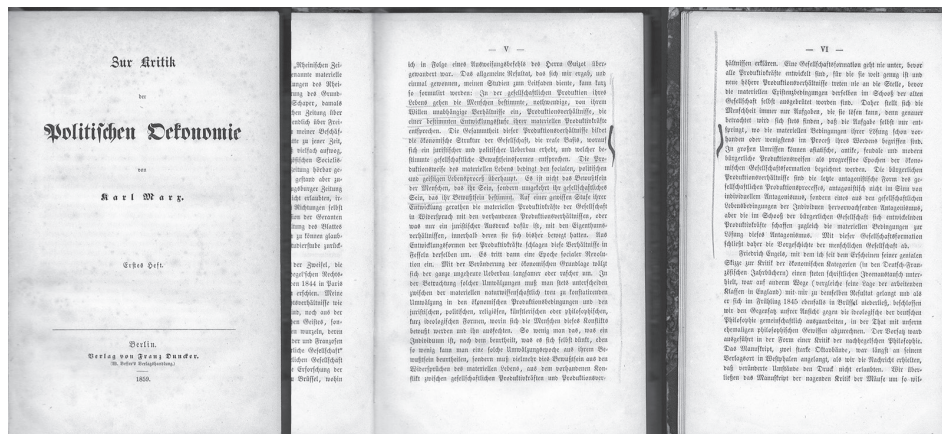
(Voltaképpen jogfilozófia/jogelmélet – saját kutatások példáján) A jelenig erő közelmúlt választásainak megidézését leginkább talán személyes emlékek felidézésével tudhatom megjeleníteni.

Nos, filozófiai érdeklődésemnek a jogra történő kényszerű szűkülésével – hiszen jogi karra sikerült bejutnom – a jogot jogelmélet demonstrátorként eleve hármasspektrumban, *textus*, *logika* és *retorika* közös képződményeként érzékelttem. Eszerint a normatív tételezettség talaján állva a jog egyszersmind tud élni mind a logikai szigor jelenlétével, mind a retorika csapásirányt megszabó és szükség esetén megváltoztató képességével. Úgy véltem akkor, hogy így teljes a jog élete, mert a normatív meghatározás igénye ki tud egészülni bármely tetszőlegesen adott helyzetre egy adekvát válaszadásnak a lehetőségével.

Amikor már záródolgozat írására került sor, tanszékvezetőmnél egy sajátosan továbbfejlesztett koncepciójú írásvázlattal álltam elő. Szembefordulva a szocialista jogtudomány egészének a jogot az ismeretelméletiség specifikus eseteként tárgyaló *communis opinio*jával (s a korabeli nyugatéval csupán azért nem, mert ők az egész kérdést mesterseges marxianus kényszerkalodaként fogták fel), a normatív textúrák logikai elemzésével arra következtettem, hogy *e normatív textúra* nem egyszerűen szolgálati szerepet tölt be a társadalmi viszonyok rendezésében, hanem önmagában sem több mint merő instrumentum, a terminus legszűkebb értelmében. Nyelviileg kijelentő módú látszata ellenére nem a világról szól, hanem közvetítő szerepkörben merő fogaskerek szerepét játssza egy hatalmi gépezet működtetésében. Artifaktum tehát, mint egy balta vagy bármely *szerszám*, csak éppen a nyelv eszközeivel és eszközeiből fabrikáltan, olykor kijelentő, olykor feltételes, olykor felszólító mondatként. Ebbéli természetéből eredő tulajdonsága így törvényszerűen az, hogy *nem ismeretelméleti kategória*. Nem verifikálható, nem is falszifikálható. Nincs és nem is lehet igazságértéke, hiszen önmagában nem is mond semmit a világról. Veszélyt szimatolva, tanszékvezetőm rögtön megtorpedózta a tervet. Mert akkorra már olyan Achilles-sarokká lett a magyarországi bölcséleti és társadalomtudományokban a lenini visszatükröződés-elméletből történő kiindulás,

hogy joggal gondolhatott arra: továbbgondolása e szentfazék véleményhalmaznak a korlátozásához vezethet, következésképpen annak burkoló kritikáját fogják majd egyesek ebben is felismerni.²⁹

Mindez pár évvel volt csak a kulcsári *opus* nyomdai megjelenítése után. A teória ideologikus torzítása itt még markánsabbnak bizonyult, mint a szociológia vállalható tudományágként való késleltetése.

Mert hiába esküdött az ortodox marxizmus a historicizmusra és a társadalmiságra, mindkettőt elnyomta az alap és felépítmény viszonyának a Marx életében tudományos kiadónál megjelent egyetlen könyvében kifejtett elmélete,³⁰ amelyet utóbb Sztálin leszűkítő, bármiféle szaktudományos vizsgálatot eleve ellehetetlenítő dogmatizmusa csak tovább tetéztet. Habár Marx–Engels–Lenin–Sztálin filozófiai uralma hamar levitézlett Magyarországon, nyomai bizonyos érzékenységekben még gyakorlatilag a rendszerváltásig fennmaradtak. Akkori vezető szerzők életművében ennek esett áldozatul a jog társadalmisága is. Mert nem konkrét jogban kíséreltek meg látni konkrét társadalmiságot, s nem is ennek feltételezhetősége teoretikus általánosíthatóságában gondolkodtak, hanem – csakhogynem a kor ideologikus áldozataiként – annak elméletét próbálták egyszerűsminde filozófiai alapokra helyezetten megalkotni, hogy a gazdasági alap miként tükröződik vissza – esetünkben – a felépítményi jogban. Az ifjúkorában még jogszociológusnak indult Szabó Imre a kivégzett sztálini áldozat, a Nyugaton lassan divatossá levő Pasukanisz elméletének továbbgondolásával próbálta az alap–felépítmény relációt tartalom–forma gyanánt újraformulálni,³¹ Peschka Vilmos pedig az egyébként önmaga ortodoxiájában dogmatikus Lukács leginkább retrográd kísérletét – a szépirodalom valóságátközésének esztétikai kriterialitással emelését – írta át a jogra, az általános és az egyes közt közvetítő különösség lukácsi kategóriaértelmezésének az átvételével.³²

Miközben a kodifikációval mint az állami joguralás ígézetében a jogobjektíválás csúcshetőségével történetileg és teoretikusan egyaránt monografikus mélységben foglalkoztam,³³ már korai időkben nemzetközi értelemben is gyakorlatilag első erre vállalkozóként feltérképeztem a preambulumok világát s utóbb a miniszteri indoklások kérdéskörét,³⁴ amelyekben a legszigorúbban *normativista joghasználatba* teljes tudossággal *beépített közvetlenül társadalmi behatolás* és befolyásolás lehetőségeit mutattam ki, miután mindennek jogfilozofikus alapjait – lehetőségét és léte *sine qua non*jaként a szükségességét is – kidolgoztam.³⁵

Ami pedig a lukácsi posztumusz ontológia jogi utángondolásából³⁶ kiderült, az majd-hogynem a jog közvetlen társadalmiságának apoteózisa lett. Hiszen itt már a normatív szövegmegjelenítés – amelyet a már említett kodifikációs feldolgozásomban mindenekelőtt megelőlegezett a francia *Code civil* egykori *jogmegkötő hivatása* és a feldolgozásom idején nyitott *hézagkitöltésre felhívása* közötti kontraszt³⁷ – egyazon kontrasztált tényleges funkcióbetöltés szükségképpen önmagában diszkrepanciát hordozó két vetületének egyik oldala, a viszonylagos biztonság garantálója lett, állandó dialektikus ellentmondásban az ugyanennyire fontos másik oldallal, a folyamatos igazodás, gyakorlati megfelelés, belső fejlődés egyszerismind jogi fogódzókat és támpontokat is nyújtó biztosításával.

A bírói tény- és jogmegállapítás összefonódásának, kiiktathatatlan társadalmi gyökerezetének kutatása már szocializmusunk vége felé a bírói gondolkodás külső (*formális*) igazolása és belső (*tartalmi*) kialakítása látszólagos ellentmondását mint egyfajta *autopoietikus működés* feketedobozként való rekonstruálhatóságát tárta fel.³⁸

Ennek filozofikus (egyszerre nyelvfilozófiai és ontologikus) kibontására vállalkozott a rendszerváltás hajnalán maga a jogi gondolkodás paradigmaticus alapjainak feltérképezése,³⁹ ami már önmagában jelezhetett egyfajta utat a társadalmiság jogban való jelenlétének még teljesebb értékű elismertetése felé.⁴⁰

Összefoglalás: „Virágozzék minden virág”

A jövő sokféle s ma még nyilván ismeretlen lehetőséget tartogat. Ami megtehető s meg is teendő, az a nyitottság biztosítása adott diszciplínák között s azokon belül, vagyis a kölcsönös megértésre irányuló készség megőrzése. És jogfilozófia-művelésünkben a történetiség őrzése, hogy értékelhessük előrelépéseinket, s hogy ne feledkezzünk meg egykori esetleges tévútválasztásainkról sem.

Amikor a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen még kellően kiterjedt terünk volt a hallgatók jogi gondolkodásának elméleti megalapozására s ezen belül egy teljes félévünk a jelenkori irányzatok vázolására,⁴¹ magam a legfontosabbnak a bécsi iskolát, a skandináv realizmust, valamint a marxizmust véltem. E háromban láttam leginkább a jog legdöntőbb jegyeinek tudományosan már kimunkált láttathatóságát.⁴²

Hiszen a *bécsi iskola* a jogot mindenekelőtti önazonosságában, normatívává tett szabályrendszerként állítja elénk. Kelsen tana azon összefüggések feltérképezése, amelyek logikai értelemben egységes egészzé fűzik össze tetszőleges nagyságú terület tetszőleges időtartamú jogfejlődésének összességét, elvileg minden egyes azon belül zajló aktust, a szabályalkotástól az annak alkalmazásán át a nevében történő végrehajtásig. Napjaink jogi vilásképeiben ez az egyetlen, ami világos, következetes, áttekinthető szerkezeti rajzot ad mindarról, ami a jogot megteremti és működteti. Imaginárius, persze, amiként a jog is. Teoretikus eszmény arról, hogy miképpen jöhet létre és funkcionálhat egy gyakorlati eszmény, amit a jognak nevezünk.

Ez a normatív összefüggés-összesség nyelvi objektiválásra kerül és szöveggé jeleníttetik meg. Ama kutatásnak, hogy a szövegszerű megjelenés és mögötte a nyelvi imperatívum voltaképpen mit jelent, úttörő iskolája a *skandináv realizmus* volt. Mely éppen, mert a germán szellemi gyökerekről lassan leszakadva úgymond realizmust keresett és talált, lebonthatta a mítikus fátylat a normatívumok csaknem mágikus erejéről, és a normatív hatás titka mögött kimutatta azt, amit évszázaddal, fél évszázaddal utóbb a hermeneutika fedezett újból fel. Nevezetesen, nem magában áll a szöveg, hanem funkcionálása során párban azzal, aki megszólaltatja, használja. Nos, így a germán filozófiának az elvontságok világában történő önelveszejtéséből szabaduló északi rokonság jogi

gondolkodói olyan mozgató és működtető faktorokat azonosítottak ennek az automatizmuszerű működésre és működtetésre immáron képes jelhalmaznak a valós felhasználás kapcsán, mint az edukáció, szocializáció, ösztönszerű válaszépítés, rutinírozás, ideologikus körítés – ami feltehetően az emberiség egyik legnagyobb, hosszú távú és következetes építkezésének bizonyult, a rendre és evégből a szocializált reakciókra történő szoktatás hosszú éveztredai során.

Mindez nem egy véletlenszerűen alakuló társadalmi térben zajlik. A benne zajló mozgás, kölcsönhatások végtelen összefüggésében, a dinamizmus forrásaival, történelmileg változó pólusaival eszmetörténetünkben leginkább a *marxizmus* figyelmét keltette fel. A jog helyének a társadalmi térben való kutatásával, korlátai jellegének a leírásával nem véletlenül vált a jog társadalomtudománya egyik legfőbb ihletőjévé – aminthogy a *social science* talán legfőbb forrásává⁴³ – az Amerikai Egyesült Államokban.

Természetesen könnyebb kiválasztani azt az egy-két irányzatot, amelyet valaki megalapozóként, a jog pilléreinek kijelölőiként fogadhat, semmint további rangsorolásokat elvégezni. Merthogy ezek mindegyike – az említett trendben foglalt három irányzatot túl még általunk kitüntetetten s ifjú tanártársaktól oktatottan a klasszikus angol jogpozitivizmus, a »helyes« jog, a szabadjog, a pszichologizmus, az amerikai jogi realizmus, a magyar újkantianizmus, az egzisztencializmus, a modern analitika, végül a kortárs évszázad természetjoga nevesített tárgyalásai – a maga terenumán és módján érvényesen járult hozzá a jog sokszempontú filozófiai tárgyalásához. A hármassal kiemelésért nem hangoztathattam mást, mint hogy leginkább alapvető meghatározók a jog felfogásához. Valóban pillérek, és e nézőpontból vett látásmódok. Nem kizárják, hanem – és persze mindvalamennyi többivel együtt – kiegészítik egymást, amennyiben mindegyik a maga területén valósat szól a jogról. Ezért tartottam fontosnak felkészíteni hallgatóimat arra, hogy annyira magukévá téve sajátítsák el mindhármát, hogy saját nézőpontjaikként is tudják majd kontrasztálni az egy-egy problémára ezek által adott vagy adható válaszokat.

Ami egyszersemind serkentés arra, hogy a gondolkodó nyitott legyen bármiféle önmagát kellően igazoló megközelítés iránt.

IRODALOM

- A tudomány gyarmatosítása? (szerk.) Hadas Miklós – Vörös Miklós. *Replica* /Társadalomtudományi folyóirat/, 1998. december, 33–34. sz. 19–74. o. <<https://www.replika.hu/replika/33-34>>.
- Bergwall, Peter: The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law An Homage to Reza Banakar*. (ed.) Håkan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken and Ulrike Schultz. /Oñati International Series in Law and Society/ Oxford, 2023, Hart Publishing, 59–68. o. <<http://dx.doi.org/10.5040/9781509959419.ch-005>>.
- Cotterrell, Roger: Leon Petrazycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context*, 11. évf. 2015. 1. sz. 1–16. o. <<https://ssrn.com/abstract=2609155>>.
- Честнов, Илья Львович: Юридическое мышление в постклассической перспективе. *Российский журнал правовых исследований*, 6. évf. 2019. 3. sz. (No. 20) 9–14. o. <<https://doi.org/10.17816/RJLS18918>> és <<https://journals.eco-vector.com/2410-7522/article/view/18918/pdf>>, 9. o.
- Deák Ferenc: Védő beszéd egy rablógyilkos ügyében. In Deák Ferenc beszédei 1829–1847. I. kötet. Összegyűjt. Kónyi Manó. Budapest, 1882, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 8–11. o. <<https://mek.oszk.hu/02200/02213/pdf/deak1.pdf>>.
- Hayek, F. A.: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* [1978]. London–Henley, 1982, Routledge & Kegan Paul, vii + 314 o.
- Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945*. Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Jogbölcselet XIX–XX. század: Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et

- Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 186 o.
- Kant, Immanuel: Kritik der reinen Vernunft (Transzendente Methodenlehre). In Kant's *Gesammelte Schriften III*. Hrsg. Königlich-Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1904, G. Reimer.
- Kelsen, Hans: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, 1911, J. C. B. Mohr, xxvii + 709 o.
- Kulcsár Kálmán *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 269 o.
- Marx, Karl: *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft*. Berlin, 1859, Verlag von Franz Duncker, 170 o. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088269116&view=1up&seq=5>>
- Neurath, Otto: Unified Science and Its Encyclopaedia. *Philosophy of Science*, 4. évf. 1937. április, 2. sz. 265–277. o.
- Peschka Vilmos: Kísérlet a jog ontológiai megalapozására. *Állam- és Jogtudomány*. XIII. évf. 1970. 2. sz. 189–229. o.
- Peschka Vilmos: Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation. *Logique et Analyse*, 14. évf. 1971. 53–54. sz. 121–127. o.
- Peschka Vilmos: *A jog sajátossága*. Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 159 o.
- Reiser, Oliver Leslie: *The Integration of Human Knowledge. A Study of the Formal Foundations and the Social Implications of Unified Science*. /Extending Horizons Books/ Boston, 1958, P. Sargent, 478 o.
- Sainte-Laguë, André de: *Du connu à l'inconnu. /Avenir de la science 13/* Paris, 1941, Gallimard, 234 o. Magyar fordításban: Az ismerttől az ismeretlenig. Ford. Vas Gábor. Budapest, 1943, Pantheon, 237 o.
- Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszer. *Állam- és Jogtudomány*, XLV. évf. 2004. 1. sz. 3–38. o.
- Sajó, András: *On the Difficulties of Rule of Law Restoration*. /Working Papers/ Budapest, 2023/08, CEU Democracy Institute, 16 o. <<https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration>>.
- Sandström, Marie: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. /Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I, Rättshistoriskt Bibliotek XLIV./ Lund, Institutet för rättshistorisk forskning, 1989, xiii + 281 o.
- Sandström, Marie: *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdelöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutiölära* ('A jogtudomány elve: A jogtudomány érték nélkülségének kérdéséhez és Friedrich Julius Stahl jogintézmény-elméletéhez'). /Rättshistoriskt Bibliotek LXIII./ Stockholm, 2004, Institutet för rättshistorisk forskning, 291 o.
- Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai*. Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 308 o.
- Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Állam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 249–307. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 142–206. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Állam- és Jogtudomány*. XIV. évf. 1971. 2. sz. 249–285. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 15–53. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Állam- és Jogtudomány*. XX. évf. 1977. 1. sz. 68–99. o.; In uő: *A jog mint logika, rendszer és technika*. /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 109–141. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304>>.
- Varga Csaba: *A jog helye Lukács György világképében*. /Gyorsuló Idő/ Budapest, 1981, Magvető, 287 o. <<http://mek.oszk.hu/14200/14244/>>.
- Varga Csaba: „Külső” és „belső” a jogban. *Jogtudományi Közlöny*, XXXVIII. évf. 1983. 11. sz. 683–688. o.; In *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 401–412. o. <<https://mek.oszk.hu/17900/17995/>>.
- Varga Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Állam- és Jogtudomány*. XXIX. évf. 1986. 4. sz. 569–591. o.; In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, 2002, Szent István Társulat, 271–304. o. <<http://mek.oszk.hu/14500/14510/>>.
- Varga Csaba: Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* [1934], Bibó István fordításában [1937], (szerk.) Varga Csaba. /Jogfilozófiák IX–XVI./ Budapest, 1988, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, xxii + 106 o.
- Varga Csaba: Kelsen tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. [1998] Budapest, 2002, Szent István Társulat, 50–59. o. <<https://mek.oszk.hu/14500/14510/>>.
- Varga Csaba: A bécsi iskola. In *Jogbölcselet XIX–XX. század: Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 60–68. o.
- Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, 210 o. <<https://mek.oszk.hu/14400/14489>>.

- Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése [1964]. In uő: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2001, Szent István Társulat, 167. o., 4–18. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15346/>>.
- Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 439 o. <<https://mek.oszk.hu/14200/14206/14206.pdf>>.
- Varga Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, XLIV. évf. 2003. 1–2. sz. 75–87. o. <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>>.
- Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolgozott és bővített második kiadása. Budapest, 2004, Szent István Társulat, 504 o. <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/>>.
- Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2004, Szent István Társulat, 251–302. o. <<https://mek.oszk.hu/15100/15172/>>.
- Varga Csaba: Jogfogalmunk változása (Jogbölcsletünk az utóbbi évtizedek tükrében). *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. 2011. 3. sz. 93–100. o. <<http://real.mtak.hu/161485/>>.
- Varga Csaba: Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle*, 2011. 3. sz. <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html>>.
- Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, LVI. évf. 2013. 4. sz. 1–10. o.; In uő: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, utkeresések.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 147–161. o. <<http://mek.oszk.hu/17900/17995/>>.
- Varga Csaba: Egy jogtudós utkeresése: Kulcsár Kálmán emlékezése Egeről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. Interjú. *Jogelméleti Szemle*, 2013. 3. sz. 167–204. o. <http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf>.
- Varga Csaba: „Magyarok a nagyvilágban”: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *Iustum Aequum Salutare*, XI. évf. 2015. 3. sz. 154–166. o.; In Varga Csaba: *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 119–139. o.
- Varga Csaba: „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”: Szellemünk és tudományunk állapotáról [2004]. *Hitel*, XXVIII. évf. 2015. 2. sz. 53–70. o. <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf>.
- Varga Csaba: A jogtudomány természete. In (szerk.) Bódig Máttyás – Zódi Zsolt: *A jogtudomány helye, szerepe és haszna. Tudománymódszertani és tudományelméleti írások.* Budapest, 2016, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 77–85. o. <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/03_Varga_Csaba.pdf>.
- Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság*, LX. évf. 2017. 9. sz. 1–11. o. <http://epa.oszk.hu/02900/02924/00057/pdf/EPA02924_valóság_2017_09_001-011.pdf>.
- Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. évf. 2018. 7–8. sz. 443–454. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 193–216. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995/>>.
- Varga Csaba: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcséleti Intézete (1995–2011).* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2024.
- Zaman, Asad: The Puzzle of Western Social Science. *Academia Letters*, 2021. Article 459. <<https://doi.org/10.20935/AL459>>.

JEGYZETEK

- 1 Illyés Gyula: *Naplójegyzetek 1929–1945.* Budapest, 1986, Szépirodalmi Könyvkiadó, 232. o.
- 2 Илья Львович Честнов: Юридическое мышление в постклассической перспективе. *3 Росийский журнал правовых исследований*, 6. évf. 2019. 3. sz. (No 20) 9–14. o. <<https://doi.org/10.17816/RJLS18918>> és <<https://journals.eco-vector.com/2410-7522/article/view/18918/pdf>>, 9. o.: „Право – это сложный, многогранный, стохастический, потенциально неисчерпаемый феномен, неимеющий единственного референта, к которому можно свестивсю правовую реальность.”
- 3 Bár jogfilozófiai nézőpontból, de az egész tudományelméleti kérdéskört áttekintve ld. pl. Varga Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* [1996] jelentősen átdolgozott és bővített második kiadását. Budapest, 2004, Szent István Társulat, 504 o. <<https://mek.oszk.hu/14600/14633/>>.

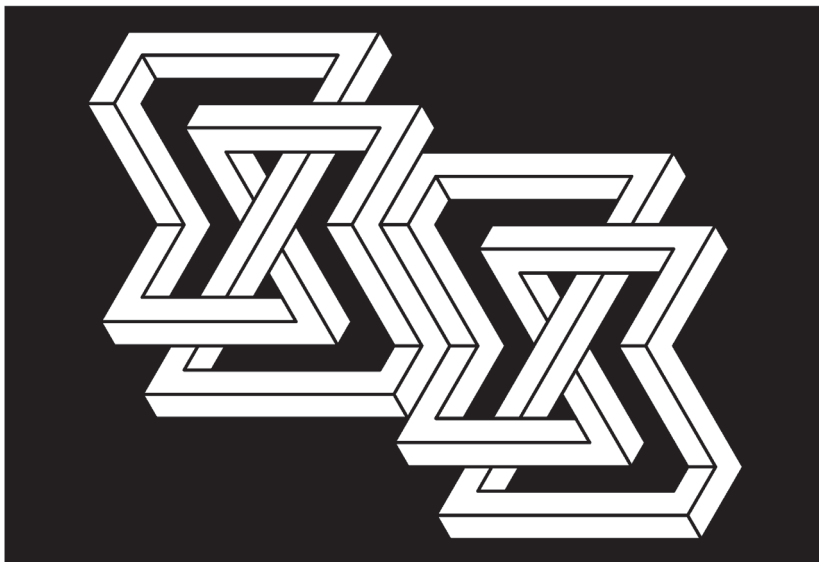
- 4 Pl. André de Sainte-Laguë: *Du connu à l'inconnu. /Avenir de la science* 13/ Paris, 1941, Gallimard, 234 o. Magyar nyelven: *Az ismertől az ismeretlenig*. Ford. Vas Gábor. Budapest, 1943, Pantheon, 237 o.
- 5 Számomra a 'víz' szolgált példaként, amelynek specifikus megnevezéseire eltérő időkben és környezetben annyi szó szolgált, amennyi féle és fajta vizet használt (s a foglalatokódásában ezért megkülönböztetett) egy adott társadalom. Bővebben ld. Varga: *A jogi gondolkodás...* (2004), 206–207. o.
- 6 Hayek indult ki abból, hogy az emberiség fennálló tudása egyedenként szétszór, fragmentált, s így emberi tudásról csak ezek összegzése esetén beszélhetnénk; ennek kivitelezésére azonban nincs módunk. F. A. Hayek: *New Studies in Philosophy, Politics, Economics and the History of Ideas* [1978]. London–Henley, 1982, Routledge & Kegan Paul, vii + 314 o.
- 7 Alapító klasszikusa szerint ez „a unified science, departmentalized into special sciences”. Otto Neurath: *Unified Science and Its Encyclopaedia. Philosophy of Science*, 4. évf. 1937. április, 2. sz. 265–277. o. 265. o. Mai problémaképre ld. Oliver Leslie Reiser: *The Integration of Human Knowledge. A Study of the Formal Foundations and the Social Implications of Unified Science*. /Extending Horizons Books/ Boston, 1958, P. Sargent, 478 o.
- 8 Immanuel Kant: *Kritik der reinen Vernunft* (Transzendental Methodologie). In Kant's *Gesammelte Schriften III*, hrsg. Königlich-Preußische Akademie der Wissenschaften, Berlin, 1904, G. Reimer, 479. o., Anmerkung: „Noch suchen die Juristen eine Definition zu ihrem Begriffe vom Recht.”
- 9 Vö. A tudomány gyarmatosítása? (szerk.) Hadas Miklós – Vörös Miklós. *Replica / Társadalomtudományi folyóirat*, 1998. december, 33–34. sz. 19–74. o. <<http://www.replika.hu/replika/33-34>>.
- 10 Varga Csaba: „Méltón a sorshoz, alkalmas a küzdelemre”: Szellemünk és tudományunk állapotáról [2004]. *Hitel*, XXVIII. évf. 2015. 2. sz. 53–70. o. <http://www.hitelfolyoirat.hu/sites/default/files/pdf/06-varga_0.pdf>, 4. pont: A társadalomtudományi tudás specificitása.
- 11 További kibontással Varga Csaba: A jogtudomány természete. In (szerk.) Bódig Máttyás – Zódi Zsolt: *A jogtudomány helye, szerepe és használata. Tudomány módszertani és tudományelméleti írások*. Budapest, 2016, Magyar Tudományos Akadémia Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézete – Opten Informatikai Kft., 77–85. o. <http://jog.tk.mta.hu/uploads/files/03_Varga_Csaba.pdf>. A nyugati önkritika hiányának jele, hogy hasonló gondolat nem másnál, csupán egy pakisztáni közgazdaságtudósnál fordult elő – Asad Zaman: *The Puzzle of Western Social Science. Academia Letters*, 2021. Article 459. <<https://doi.org/10.20935/AL459>> –, ám nem annak céljából, hogy kimutassa bármely társadalomtudomány *hic et nunc* kötődését s ennél fogva saját változatát vállalására buzdítson, hanem hogy saját (persze iszlám) „együttélés”-tudományukkal mint igazán egyetemes doktrínával felülírják a nyugati tudományt.
- 12 Kölcsönös tanulási folyamatok s általánosítási kísérletek természetesen zajlanak ezek között. Így hát ezek nem egy hatalmas óceán egymástól láthatatlan távolságban szétszór magányos, sziget-autonómiái, hanem viszonylagosan különálló, mégis olyan entitások, amelyek tudnak egymásról, tanulnak egymástól. Egymáshoz való viszonyuk egymással rokonítható vonásaik függvénye; mindez állandó változásban van a családi-as közelség- érzettől a teljes idegenségig.
- 13 Különösen az angol-amerikai elméleti jogtudomány-művelésben része ennek az az eljárás, hogy eleve nem ismerettárgyukkal foglalkoznak, hanem egy kiválasztott mestermunkát – vagyis a tárgy helyett arról szóló ilyen-olyan kijelentést – analizálgatnak, akár generációkon keresztül. Ebben bírálандó pozíciókat pécéznek ki, amelyekre terminust találnak, saját ellenpozíciójukra pedig másikat. S akár egész további nemzedékek tudományos előrehaladását tudományos teljesítményként majd ily fogalmi labdázásban látatják. Egyik utolsó példája a gyakorlatilag egykényves H. L. A. Hart természetlen kivesézése e módszerrel, így folytatva a XX. század első felének már improduktivitásáról is hírhedt jogi analitikumát. Varga Csaba: A Hart-jelenség. *Világosság*, XLIV. évf. 2003. 1–2. sz. 75–87. o. <<http://www.vilagosság.hu/pdf/20030624095508.pdf>>.
- 14 Varga Csaba: „Külső” és „belső” a jogban. *Jogtudományi Közöny*, XXXVIII. évf. 1983. 11. sz. 683–688. o.; In *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 401–412. o. <<https://mek.oszk.hu/17900/17995/>>. Legújabbban Peter Bergwall: *The Stepchild Controversy: Unfortunate Dichotomies in Socio-Legal Theory*. In *Combining the Legal and the Social in Sociology of Law An Homage to Reza Banakar*. (ed.) Hákan Hydén, Roger Cotterrell, David Nelken and Ulrike Schultz. / Őnati International Series in Law and Society/ Oxford, 2023, Hart Publishing, 59–68. o. <<http://dx.doi.org/10.5040/9781509959419.ch-005>>, ‘Conclusion’ állapítja meg, hogy „The law-society dichotomy [...] is a fiction.” It is based on „an epistemic fallacy.”

- 15 Ilyen összefüggésben ld. például Varga Csaba: Természetjog? Jog? Emberi rend, emberi esendőség. *Valóság*, LX. évf. 2017. 9. sz. 1–11. o. <http://epa.oszk.hu/02900/02924/00057/pdf/EPA02924_valóság_2017_09_001-011.pdf>.
- 16 Vö. Varga Csaba: Tudományos-technikai forradalom és globalizmus – lehetséges változások a jog szerepkörében. *Valóság*, LVI. évf. 2013. 4. sz. 1–10. o.; In uő: *Elméleti jogtudomány. Körkép, dilemmák, útkeresések*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 36./ Budapest, 2017, Pázmány Press, 147–161. o. <<http://mek.oszk.hu/17900/17995>>.
- 17 Varga Csaba: Lukács és a jog lételméleti lehetőségei. *Magyar Jog*, 65. évf. 2018. 7–8. sz. 443–454. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében*. /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 193–216. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995>>.
- 18 Varga Csaba *A jog helye Lukács György világképében*. /Gyorsuló Idő/ Budapest, 1981, Magvető, 287 o. <<http://mek.oszk.hu/14200/14244>>.
- 19 Varga Csaba: Bevezetés. In Hans Kelsen: *Tiszta Jogtan* [1934], Bibó István fordításában [1937], (szerk.) Varga Csaba. /Jogfilozófiák IX–XVI./ Budapest, 1988, Eötvös Loránd Tudományegyetem Bibó István Szakkollégium, xxii + 106 o.; Varga Csaba: Kelsen tiszta jogtana – tegnap, ma és holnap. In uő: *A jog mint folyamat*. [1998] Budapest, 2002, Szent István Társulat, 50–59. o. <<https://mek.oszk.hu/14500/14510>>.
- 20 Emlékezzünk arra, hogy már a haza bölcsének judikátúra-bölcselmében „a bíró nem vak eszköze a törvény szavainak, hanem érezve és gondolkodva itélő teljesítője azoknak”. Deák Ferenc: *Védő beszéd egy rablóiilkos ügyében*. In *Deák Ferenc beszédei 1829–1847*. I. kötet. Összegyűjt. Kónyi Manó. Budapest, 1882, Franklin-Társulat Magyar Irod. Intézet és Könyvnyomda, 8–11., 8. o. <<https://mek.oszk.hu/02200/02213/pdf/deak1.pdf>>.
- 21 Ez Kelsen saját tanának az amerikai recipiáltságakor következett be. A jogalkalmazás belső ellentmondásainak feloldása példájában ld. Varga Csaba: Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok). *Allam- és Jogtudomány*. XXIX. évf. 1986. 4. sz. 569–591. o.; In Varga Csaba: *A jog mint folyamat*. Budapest, 2002, Szent István Társulat, 271–304. o. <<http://mek.oszk.hu/14500/14510>> és Varga Csaba: A bécsi iskola. In *Jogbölcselet XIX–XX. század. Előadások*. (szerk.) Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 60–68. o.
- 22 Hans Kelsen: *Hauptprobleme der Staatsrechtslehre entwickelt aus der Lehre vom Rechtssatze*. Tübingen, 1911, J. C. B. Mohr, xxvii + 709 o., 334. o. írja így: „Wie ein Rechtssatz der dauernd nicht angewendet wird, aufgehört Norm zu sein, wie eine langjährige Pflichtverletzung allmählich anfängt, ihren Charakter zu verlieren, wie ein Sollen durch ein Sein zerstört oder aus einem Sein ein Sollen wird, das ist eine [...] für die juristische Konstruktion nicht erfassbare Tatsache, ist juristisch ein Mysterium.”
- 23 Kiváló példa erre egyfelől a társadalmi közeg és másfelől a jogász doktrína s érvelés összefüggéseinek a feltárása; ld. Marie Sandström tollából: *Die Herrschaft der Rechtswissenschaft*. /Skrifter utgivna av Institutet för Rättshistorisk Forskning Grundat av Gustav och Carin Olin I, Rättshistoriskt Bibliotek XLIV./ Lund, Institutet för rättshistorisk forskning, 1989, xiii + 281 o. és *Rättsvetenskapens Princip. Till frågan om rättsvetenskapens värdeöshet och Friedrich Julius Stahls rättsinstitutslära* (‘A jogtudomány elve: A jogtudomány értékneküliségének kérdéséhez és Friedrich Julius Stahl jogintézményelméletéhez’). /Rättshistoriskt Bibliotek LXIII./ Stockholm, 2004, Institutet för rättshistorisk forskning, 291 o.
- 24 Ilyen volt kiváltképpen a közép-európai horvát Baltazar Bogišić (Cavtat 1834 – Fiume 1908) és a galíciai osztrák Eugen Ehrlich (Czernowitz 1862 – Bécs 1922).
- 25 Németországban és világméretű hatásban Max Weber (Erfurt 1864 – München 1920), míg Magyarországon részben saját utakon Pikler Gyula (Temesvár 1864 – Ecséd 1937), Somló Bódog (Pozsony 1873 – Kolozsvár 1920) és Horváth Barna (Budapest 1896 – New York 1973); a nyugati fejlődést meghatározóan pedig Nicholas Sergejevitch Timasheff (Saint Petersburg 1886 – Manhattan 1970), Pitirim Sorokin (Turya, Komi 1889 – Winchester 1968) és Georges Gurvitch (Novorossysk 1894 – Paris 1965). Ez utóbbiak mindegyike még Oroszországból a jog pszichológiai elméletének kidolgozásáról híres és a jog társadalomrajza csak később áttérő lengyel Leon Petrażycki (Vitebsk 1867 – Varsó 1931) egykori tanítványai voltak. Ez utóbbira ld. Roger Cotterrell: Leon Petrażycki and Contemporary Socio-Legal Studies. *International Journal of Law in Context*, 11. évf. 2015. 1. sz. 1–16. o. <<https://ssrn.com/abstract=2609155>>.
- 26 Ez volt Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 269 o. E tézisként már 1956-ban elkészült mű kizárólag Szabó Imre intézetigazgatónak hála születhetett meg. Utóbbi az akkor Csehszlovákiához tartozó Beregszászon nőtt fel erős cseh, ruszin és német nyelvű tudású jogszociológussá, aki Magyarországra menekült a faji üldözés nyomozó emlékére váltott később német nyelvről franciára, jogszociológiáról pedig jogelméletre. Varga Csaba: Egy jogtudós útkeresése:

- Kulcsár Kálmán emlékezése Egerről, katonai ügyész pályakezdéséről, az akadémiai jogtudomány-művelésben révbe érkezéséről. Interjú. *Jogelméleti Szemle*, 2013. 3. sz. 167–204. o. <http://jesz.ajk.elte.hu/2013_3.pdf>. A kulcsári műnek maga a híre, majd német (1980) és orosz (1981) kiadása indította be a szovjet, a kelet-német jogszociológia megszületését. Ld. Varga Csaba: Kulcsár Kálmán jogszociológiai úttörése. *Jogelméleti Szemle*, 2011. 3. sz. <<http://jesz.ajk.elte.hu/varga47.html>>. Helyzetek lehetséges el-
29 lentmondásait példázza, hogy Kulcsár Kálmánnál (1928–2010) történetesen idősebb lengyelek – Maria Borucka-Arczowa (1921–2018) és Adam Podgórecki (1925–1998) – csak később indították jogszociológiájukat, amely azonban kiterjedtebb kultiválást eredményezett. Ottani sajátosság volt, hogy az elméleti jogművelést (jóllehet jelesek mind párttagok voltak) közmegegyezés-szerűen kizárták a marxizmus kompetenciaköréből, s ezért sok mindent megfogalmazhattak, ami másutt nem volt tudományos kategorikussággal kijelenthető. Ugyanakkor ezzel nem válhattak fontossá a Nyugat számára, hiszen az utóbbi tagjainak szemében csak periférikus visszhangot jelenthettek. Vö. Varga Csaba: A szocializmus marxizmusának jogelmélete: Hazai körkép nemzetközi kitekintésben. In Varga Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón. Minták, kényszerek – múltban, jelenben.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2004, Szent István Társulat, 251–302. o. <<https://mek.oszk.hu/15100/15172/>>.
- 27 Sajó András: Az emberi jogok mint tudásrendszerek. *Allam- és Jogtudomány*, XLV. évf. 2004. 1. sz. 3–38. o. egyfelől és András Sajó: *On the Difficulties of Rule of Law Restoration.* /Working Papers/. Budapest, 2023/08, CEU Democracy Institute, 16. o. <<https://democracyinstitute.ceu.edu/articles/andras-sajo-difficulties-rule-law-restoration>> másfelől.
- 28 Figyelemre méltó, hogy a jogantropológia egyébként szintén hatalmas irodalmi tömegében ritka az olyan beszámoló, amely nemcsak megvallja, hogy eredménye közvetett, mert külső megfigyelőtől eredő, vagyis tolmács útján s esetleg utólagos, netalán általánosító elbeszélésből nyert, de ráadásul az eredeti forrásból származó olyan értékelést is kísérőként még leírásához csatol, hogy a „szokás” mindebben a mindenkori megoldásnak korábbi és más megoldásokhoz való tényszerű affinitásában, azokkal való rokonságban rejlik, vagyis a jogiság, a lappangó normatívum nem magukban a múlt mintáiban, hanem a kérdéses hagyományt a kérdéses módon aktualizálni képes gondolkodásban rejlik. Ld. Varga Csaba: „Magyarok a nagyvilágban”: Nékám Sándor (1905–1982), a jogi személy, az afrikai szokásjog, a komparatiztika kutatója. *lustum Aequum Salutare*, XI. évf. 2015. 3. sz. 154–166. o.; In *Jogfilozófia a múlt, a jelen és a jövő ölelésében.* /A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának könyvei. Tanulmányok 44./ Budapest, 2018, Pázmány Press, 119–139. o., különösen 127–128. o. <<https://mek.oszk.hu/18900/18995/>>.
- 29 A tanszékvezető Szothaczky Mihály (1928–1998) volt. Magam a dolgozatot közel négy évtizeddel később publikáltam; ld. Varga Csaba: A magatartási szabály és az objektív igazság kérdése [1964]. In uő: *Útkeresés. Kísérletek – kéziratban.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2001, Szent István Társulat, 167 o., 4–18. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15346/>>.
- 30 Amit Somló Bódog jelenleg a különgyűjteményként már az Országgyűlési Könyvtárba került professzori könyvtáramban őrzött hajdani példányában – Karl Marx: *Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft.* Berlin, 1859, Verlag von Franz Duncker, 170 o., *Vorwort* (ld. a képmé-
lékleten) – vastag olajos postairónnal kiemelt, s a mű állapotából látható, hogy ennek a számára siralmas szimplicitása okán már nem is folytatta a mű olvasását. (A szöveghez ld. <<https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=mdp.39015088269116&view=lup&seq=5>>.)
- 31 Szabó Imre: *A jogelmélet alapjai.* Budapest, 1971, Akadémiai Kiadó, 308 o.
- 32 Peschka Vilmos: *A jog sajátossága.* Budapest, 1988, Akadémiai Kiadó, 159 o.; előzményként pedig ugyancsak töle: *Kísérlet a jog ontológiai megalapozására.* *Allam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 189–229. o. és uő: *Die Besonderheit als Bewegungsraum der juristischen Argumentation.* *Logique et Analyse*, 14. évf. 1971. 53–54. sz. 121–127. o.
- 33 Varga Csaba: *A kodifikáció mint társadalmi-történelmi jelenség* [1979]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2002, Akadémiai Kiadó, 439 o. <<https://mek.oszk.hu/14200/14206/14206.pdf>>.
- 34 Varga Csaba: A preambulumok problémája és a jogalkotási gyakorlat. *Allam- és Jogtudomány*, XIII. évf. 1970. 2. sz. 249–307. o. és in uő: *A jog mint logika, rendszer és technika.* /Jogfilozófiák/ Budapest, 2000, Osiris Kiadó, 142–206. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>, ill. uő: A törvényhozás és felelős tudatossága. *Allam- és Jogtudomány*, XX. évf. 1977. 1. sz. 68–99. o. és in uő: *A jog mint logika ...* 109–141. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>.
- 35 Varga Csaba: A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról. *Allam- és Jogtudomány*, XIV. évf. 1971. 2. sz. 249–285. o. és in uő: *A jog mint logika ...* 15–53. o. <<https://mek.oszk.hu/15300/15304/>>.
- 36 Varga: *A jog helye ...* (1981).

- 37 Varga: *A kodifikáció...* (1979), V. fej. 2. és 5. pont.
- 38 Varga Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* [1992]. Második, javított és utószóval bővített kiadás. Budapest, 2001, Akadémiai Kiadó, 210 o. <<https://mek.oszk.hu/14400/14489>>.
- 39 Varga: *A jogi gondolkodás...* (2004).
- 40 Varga Csaba: Jogfogalmunk változása (Jogbölcsletünk az utóbbi évtizedek tükrében). *Iustum Aequum Salutare*, VII. évf. 2011. 3. sz. 93–100. o. <<http://real.mtak.hu/161485/>>.
- 41 Bővebben ld. Varga Csaba: *A Pázmány Péter Katolikus Egyetem és Jogbölcséleti Intézete* (1995–2011). /Jogfilozófiák/ Budapest, 2024.
- 42 *Jogbölcslet XIX–XX. század: Előadások*. Szerk. Varga Csaba. /Bibliotheca Cathedrae Philosophiae Iuris et Rerum Politicarum Universitatis Catholicae de Petro Pázmány nominatae/ Budapest, 1999, Szent István Társulat, 186 o.
- 43 E nézőpontból nem egyszerűen egy egyebek közt szintén létező izmusról, hanem éppen a társadalmiság megalapozó jelentőségű látásmódjáról

van benne szó. Hiszen a keresztény megközelítés az embert Isten-képmásként, tehát eredendő méltóságghordozó gyanánt, vagyis személynek, az üdvtörténet egyedi alanyának látja. *Per definitionem* kollektivitás tagjaként ezzel szemben éppen az a marxizmus fogja fel az embert, amely saját hivatásaként fogalmazza meg annak vizsgálatát, hogy úgyszólván történelmi konstánként emberszerződésük miatt s miként rendeltek/rendelnek maguk alá más embertömegeket, és vajon ez, az ember mások által történő tömeges instrumentalizálása sorsszerűségnek tekintendő-e vagy sem. Azzal azonban, hogy könnyű győzelmeiben a ma szimplicizáló triumfálása magát a marxizmust utasítja el a bolsevik gyakorlat, a szocialista pártideológia tagadásaként, azzal óhatatlanul megfosztja önmagát a XIX. század óta egyre virulensebb és immár globális méretekben szerveződő emberellenesség elemzésének és tudományos leírásának még a lehetőségétől is.

Kisfaludy Atala és Kötcsse társadalma

Hogy mikor kezdődött Magyarországon a polgári átalakulás, arról a történész szakemberek is eltérően vélekednek. Annyi bizonyos, hogy a reformkor kellős közepén, 1836-ban, amikor a tanulmányunk főszereplője, Kisfaludy Atala írónő született, a polgári fejlődés már előrehaladott állapotában volt. Összekötve a nemzetvé válás ügyével, a nemzeti nyelv kialakulásával. A paraszti világot is lassú polgárosodási hullámok érték el, de részleges áttörés csak később következett be. Csupán az 1870-es évek vége felé kezdett Kötcsén szétválni a falu egy maradi és egy haladó, kvázi kapitalizálódó, egyúttal a polgári létre tudatosan törekvő táborra.

Tefner Zoltán egy korábbi, a temetőről és az emlékezet határaitól írt, és a Mindenszentek ünnepköréhez kapcsolódó esszéjében nevesíti is ezeket a változásokat. Családnevekhez, klánokhoz köti. Nevezetesen azt, hogy ezek az európai szemmel nézve is jelentős változások mily nagy családi drámákat tudtak előidézni Kötcsén, ebben az akkor még világtól elzárt faluban. A temető a legdemokratikusabb intézmény – írja a cikk szerzője –, csak az érkezés számít, semmi más. „Hogy kik kerülnek egymás mellé? Egész tanulmány kevés lenne a konkrétumok feldolgozásához. A XIX. században a Feldék és a Pummerek között dúlt a birtokjogi viszály, hasonlatosnak nevezhető ez a klánok közötti harc a Capuletek és a Montague-k Shakespeare által is megörökített vetélkedéséhez: a Felde klán a haladó, újító, folyamatos földvásárlásokba kezdő családcsoporthoz, kontra Pummerek, akik a fontolva haladást és a maradiságot szegezték szembe az előbbiekkal. Bírósági perek, egymástól elszakított szerelmesek, kismizmizett árvák mindkét oldalon.”¹ Aztán a temetőben a sírjaik egymás mellett vannak. Kötcsse társadalma az 1850-es évek végén már forrongásban volt.

Azokban az években, amikor a pozsonyi országgyűlésen a közteherviselés, szólás-szabadság, nemzeti nyelv ügyét tárgyalták, Kötcsén még a jobbagysors terheit hordták hátukon az emberek. A falut váratlanul érték az 1848-as események, meg sem értették egészen, mi történt Párizsban, Bécsben és Pesten. „Meggzűnt robot, dözma [sic!]” – kiáltották az emberek egymást ölelgetve az utcán² valamikor az 1848. április 11-i napokban. Mászt nem. Tulajdonképpen csak ennyi jutott el hozzájuk a korszakalkotó európai változásokból. Ami a napi érdekeiket közvetlenül érintette. Kisfaludy Atala élete ebben a lefojtott érzelmek által irányított világban kezdődött. Ha le akarnánk egyszerűsíteni a társadalmi képletet, akkor azt mondhatnánk, hogy voltak nagy tömegben a parasztnok, kevesen az „urak”, és alig többen a zsidók. Az eltérő érdekek néha pokollá tudják változtatni az életet. De a gyermekkor mindig szép, még akkor is, ha nem volt az.

Tanulmányunk tehát a korabeli magyar társadalmi valóságnak egy földrajzilag szűk szletére korlátozódik. Mégpedig egy kis Somogy vármegyei falura, Kötcsére. Kisfaludy Atala, a Somogy vármegyében sikeres írónő/költőné a magyar paraszti életből vajmi keveset tudott úgy megismerni és átélni, hogy ebből valamilyen irodalmi produktum szülessen. Az európai irodalmi irányzatokat követte, néha a divatos formák által irányított nyelvezet, témaválasztás dolgában Kötcsse paraszti világához csak visszaemlékezésiben közeledett. Igaz, hogy a következőkben tárgyalt műveiben ezt magas szinten, nagy szépírói tehetséggel tette. Kaposvári lakhelyéről mindent észlelt, ami a város körül zajlott, a kötcssei paraszti világot csak gyermekkorában látta. Mászt csinált, más érdekelt, egész életformája más területekhez kötötte mind helyileg, mind társadalmilag. Ahogy még napjainkban is gyakran hallani ezt a kifejezést: „úriasszony” volt. Nem mágnás,

nem dúsgazdag család tagjaként, hanem szerény, anyagi tekintetben is a polgári lét szintjének megfelelő életvitelt folytatott. A paraszti élet ábrázolása, „megéneklése” nem tartozott írói érdeklődési köréhez. És mindezek ellenére mégsem tudta magát függetleníteni a kötcei paraszti társadalom életétől, szolidaritást érzett az emberek iránt, bizonyos értelemben a közösség részének tekintette magát élete végén is.

Kaposvár jelentette számára a kényelmes lakhelyet, művészi érvényesülésének színhelyét és kereteit. Ezzel együtt gyermekkori emlékei és kifinomult érzelmei szülőfalujához, Kötcséhez kötődtek. Soha életében nem tudta és nem is akarta függetleníteni magát ettől az evangélikus sváb betelepülőktől lakott falutól. Kisfaludy Atala az egyik legősibb magyar nemesi családból származott és Kötcsén látta meg a napvilágot 1836-ban.³ Édesapja Kisfaludy Mihály, katonatiszt, Vas vármegyei földbirtokos. Édesanyja a korán elhunyt Hanovszky Amália. A család távoli ágához tartozott a két Kisfaludy, Sándor és Károly.

„Kisfaludy Atala jelentős irodalmi örökséget hagyott az utókorra, verseket írt, novelláiban finomság, magas fokú környezetfelidező képesség nyilvánult meg. A 19. században még nem volt szokásos, hogy nők olyan jelentős irodalmi alkotói pályát fussanak be, amilyent a karakteres, ritka névre keresztelt »Atala« élete során maga mögött hagyott. Az Atala név az író 1911-ben bekövetkezett haláláig folyamatosan jelen – és fogalom – volt Kaposvár, Budapest társasági és irodalmi életében, családnevének említése nélkül is mindenki tudta, kiről van szó” – olvassuk a költő szülőházának kérdéséről írt tanulmányban.⁴

(Irodalmi áttörés) Előadásunkat azzal a sommás kijelentéssel folytathatnánk, hogy egy dunántúli kisközségben született nő (sic!) belépett a magyar irodalomba. Nem túl gyakori eset a XIX. század férfiközpontú irodalmi életében, hogy a hölgyek verseket, novellákat írnak, s ráadásul ezeket még meg is jelentetik irodalmi lapokban, legfelsőbb személyes érzelmeiket, gondolataikat a nyilvánosság elé tárják. Nem egy unatkozó, vidéki hölgy próbálkozásainak kell Kisfaludy Atala életművét tekintenünk, hanem magasan fejlett intellektusának, amelynek birtokában fel tudta ismerni a szépirodalom társadalmi jelentőségét. Hasznos lenni, részt venni akart egy olyan küzdelemben, amely részben a magyar nemzeti fejlődés elősegítésére és a polgári átalakulás eszményeinek ábrázolására koncentrált. Számára az írás: hivatás, életcél, önmegvalósítás volt egyszerre.⁵

Mint ahogy az tanulmányunk későbbi részében kiderül, gyermekkorán nagyon szépen telt el Kötcsén. Tizenhat évesen ment férjhez Szalay Károly kaposvári ügyvédhez. A korai férjhezmenetel akkoriban minden társadalmi rétegben teljesen természetesnek számított. Házassága nem volt felhőtlen. Talán az ebből a kudarcból kialakult lelki defektus lett az oka annak, hogy fiatalasszonyként súlyosan megbetegedett. És ami rossz egyik oldalról, lehet jó a másiktól. Betegség az egyik oldalról, elmélyülés az irodalomban a másiktól. „Betegágyán az olasz humanista, Lodovico Ariosto verseit és színműveit olvasta. Hatásukra kezdett el verseket írni. Az első a Hölgyfutárban (1858) jelent meg. A Hölgyfutár megnyílt számára, 1862-ig Atala néven egyik vers jött a másik után (1876-ban kezdte családi nevét írásai alá jegyezni). Majd kitarult előtte az egész magyar irodalmi sajtó: *Divatcsarnok* (1860), *Családi Kör* (1861–1862), *Alföldiek Segély-Albuma* (1864), *Fővárosi Lapok* (1868, 1870–1877), *Vasárnapi Ujság* (1879), *Képes Családi Lapok* (1879, 1885), *Koszorú* (1879, 1885). *Hölgyek lantja* (1865).”⁶

Az írói pálya azzal indul, hogy a betegágyon írt versek közül néhányat megmutat Roboz Istvánnak, a „Somogy” című, Kaposvárott megjelenő lap szerkesztőjének. Roboz is Kötcsén született, rokonságban állott Atalával. Javított a verseken stilisztikailag,

s elküldte azokat a „Hölgyfutárnak”, ahol azok 1858-ban meg is jelennek. Ezután sorozatban jönnek a megjelenések. Az eredmény: *egy nő belép a magyar irodalomba*. „Az akkor még főleg férfiakból álló magyar irodalmi establishment felfigyelt erre az akaratos, elszánt, céltudatos „fehérszemélyre”, és tekintélye odáig nőtt, hogy 1878-ban tagjává választotta a Petőfi Társaság. Ő lett az első »női tag«”. A bevásztási aktus úgy is értelmezhető, hogy általa Atala a később kibontakozó nemzetközi nőmozgalom, a *feminizmus* egyik előfutárává is vált.⁷ A Szalay család háza Kaposvárott a Zárda utca és az Esterházy utca sarkán⁸ irodalmi központtá is válik. Néha fényes fogadásokat rendeznek. „1893-ban Bródy Sándor, Ambrus Zoltán, Fenyő Sándor, 1896-ban Hazafi Veray János, 1909-ben Ady Endre, de muzikusok, színidirektorok is megfordulnak a házban [...].”⁹ 1904. április 18-án a kaposvári városháza dísztermében pedig bekövetkezik a Kaposvár és – bízvást mondható – az ország irodalmi életében mérföldkővé váló esemény, a Berzsenyi Társaság megalapítása. Az elnök a már említett Roboz István lesz, a társelnök Kisfaludy Atala, az alelnök Atala lánya, a verselgető Szalay Fruzina.¹⁰

(*A falu paraszti társadalma és a költőnő*) Tefner Zoltán Kötcese betelepítését feldolgozó tanulmányában írja, hogy Kötcsét jóval a török kiűzése után, az egyházi feljegyzések szerint 1730. április 11-én Antal János tihanyi várkapitány alapította.¹¹ Csepinszky Mária kutatásai szerint Antal János nem lakott Kötcsén¹², valójában azonban a falu emlékezete szerint a Magyar utca 16. szám alatt áll(hat)ott az a ház, amely a falu parvenü földesuráé, Antal Jánosé volt. A falu régi lakóinak egyöntetű véleménye szerint szemben, az utca másik oldalán állott Kötcese első evangélikus temploma, fából, a német óhazai stílus szerint (?) megépítve. „Erre a pontra tehetjük a település ősi utcásorának, a *mai* Magyar utcának mértani közepét. Másutt is így kialakult szokvány, a falu közepén lakik a földesúr, szemben az eklézsia.”¹³ A telepítés ugyanis, amelyet Antal János 1730-ban elindított, a falu déli szélétől, a Somfolyó¹⁴ nevű mesterséges tótól indult ki¹⁵, és ért ki a mai faluközépig, a Nagyhídig.¹⁶ Negyvenhat porta, a Magyar utca ma is negyvenhat házból áll. Hogy az ősi falu ott volt, ahol volt, az a víz jelenlétével magyarázható. A Nagyarok, német nevén a Mühlbach a völgy alján, a Magyar utcával párhuzamosan folyik.¹⁷

De mi volt az a társadalmi közeg, amelynek Atala része lett a megszületésével? Részben természetesen a saját családja, a nemesi eredetű családi szövevény más vármegyékkel és a faluban lakó rokonokkal (Roboz). De a zöm, egy nagyrészt keleti frank nyelvjárást beszélő¹⁸, evangélikus vallású közösség valójában egy multikulturális zárt társadalom, amelynek a zártsága csak a 19. század végén, a céhrendszer elhalványodásával szűnt meg – vagy esetleg még az 1970-es években is meghatározta az emberek egymás közötti viszonyát. Cser Erika Tefner Zoltán tanulmányaira hivatkozva az alábbiak szerint próbálja feloldani az eredet kuszaságát. „A bevándorló németek maguk sem alkottak egységes tömböt, a legnagyobb rész Fulda környékéről érkezett¹⁹, de számos család Darmstadt mellől vagy Pfalzból, Elzász-Lotaringiából és az akkor még a Szent István-i koronához tartozó Vas vármegyei Batthyány uradalomból (Szalónak/Schlaining).²⁰ A községben élt már akkor néhány magyar család, evangélikusok, katolikusok, reformátusok: Kovács, Dömös, Varga, Gulás, Beretz, Igali, Bor, Fonyó, Járfás, Kántás, mintegy tizenöt család – akik később csak apai ágon vitték tovább²¹ a magyar családnéveket, anyai ágon a népesség a valóságban »elsvábosodott«”²² Ami Kötcsén a német nyelvhasználatot illeti, Kisfaludy Atala idejére – miután szórványként a somogyi német településterület szélén helyezkedett el – sorsszerűen a lassú nyelvvesztés állapotába jutott, igaz, nem alkotott kivételt ezen a téren, az egész Kárpát-medencében zajlottak ezek a folyamatok.²³ Az aktív nyelvjárási kommunikációtól a folyamat iránya

a ma is meglévő aktív származástudat felé haladt. Az identitástudatnak ez az állapota azt jelenti, hogy nincs ugyan német nyelvhasználat, de az adott község német eredetű társadalma ma is őrzi a maga óhazájából behozott szokásait, néprajzi szertartásait.²⁴

A betelepülés nem egyszerre történt – olvashatjuk az eredetről szóló német nyelvű tanulmányban –, nem egy napon, úgy, hogy mind a negyvenhat család karavánban jött volna Kötcsére, és már az első napon el is kezdték volna a falu újjáépítését. Szakaszosan, hullámokban jöttek, s voltak, akik tovább is mentek egy idő után, aztán jöttek újak, nemcsak Hessenből, hanem a német kultúrterület más övezeteiből is.²⁵ A telepítéstörténeti szakirodalom megkülönböztet primér, szekundér és terciér sváb településeket. Ráadásul úgy, hogy a falu „szekundér”, azaz másodlagos betelepülői, a csoportok vagy családok előtte bizonyos időt – sokszor hat évet is – eltöltöttek Tolna és Baranya „primér” német falvaiban.²⁶ Ez a szakaszosság a falu társadalmát differenciáltabbá, egyúttal toleránsabbá alakította – írja Cser Erika az idézett tanulmányában. A tolerancia meglétét a helyi kis-nemesek magatartásából is lépten-nyomon észrevehetjük, ez alól Kisfaludy Atala sem kivétel.

Mi jellemezte tehát azt a viszonyt, ami egy nemesi-nemzeti-polgári életszemléletű irodalmi tehetséget egy olyan közösséghez köt, amely a társadalmi rétegződés kategóriáit figyelembe véve a saját rétege, a saját családcsoportja „alá” sorolódik? Ismerve Atala verseit, de főleg Kötcséről szóló elbeszéléseit, nem túl merész megállapítás talán, hogy mindenekelőtt egy általános tulajdonság, amely egyik emberben megvan, a másikban nincs meg. Ez pedig a humanizmus, az *emberközpontúság*. Atala gyermekkorában együtt lélegzett a falu paraszti lakosságával, de nemcsak ő, hanem a családtagok is, elsősorban az anyai szerepet átvevő nagymama, Hanovszkyné Ányos Klára, valamint az egyik nagynéni, a „pártában maradt” Mocsy Eszter, a három testvér egyike a hatalmas természetű gazdálkodó Mocsy János, valamint az egy személyben földmérő és irodalmár Mocsy Antal, egy félénk, finom lelkületű irodalmár, Phaedrus meséinek magyarra fordítója²⁷ mellett. (Nota bene, a művészeti hajlamot hordozó gének oldaláról is behatolhatnak a személyiség járataiba.)

Az együtt lélegzés valamennyiük személyiségének belső lényegéből fakadt. Tulajdonképpen nem is választotta el őket túl magas korlát az 1848-ban a jobbágyság alól felszabadult kötcsői parasztoktól. Az 1848-as forradalmak birtokpolitikai rendelkezéseit nem lehetett visszavonni. A volt jobbágyok a robot és a dézsma megszüntetésének kérdésében természetesen reform- és forradalom pártiak lettek. Nemcsak Kötcsén, hanem mindenütt. A szociológia által „virtuális tömegnek” nevezett népesség – egymásról nem is tudva, egymástól elszigetelten – az egész Kárpát-medencében a reformok mellé állt.²⁸ Az egésztelkes jobbágyok Kötcsén földtulajdonuk törvényi kimondása révén gazdagparasztokká váltak, anyagi erejük némely esetben meg is közelítette korábbi, az 1848-as reformok előtti földesuraik anyagi kondícióit. Egy részük, például a Biró család tagjai, bár külsőleg „úrhatnám” szokásaik is voltak (főleg a munka alól tradicionálisan mentesülő hölgy családtagoknak), ezek a „kisurak”²⁹ együtt dolgoztak saját cselédekkel még az 1920-as években is. Szántottak, vetettek, bort fejtettek, kaszálták a szénát az állatoknak, vasárnap délutánonként pedig protokolláris allűrökkel (csokornyakkendő felkötése) fogadták a községben élő osztályos társaikat vagy a honorácior barátait, az evangélikus lelkészt, a körorvost, a falu jegyzőjét (a községi öregbíró nem).³⁰

Társadalmi rétegződés szempontjából Atala családja is valahol a mezsgyén billegett. A novellákban, amelyekben élénk tárul ez a rég lesüllyedt idillikus világ, néha fura, néha heroikus figurák jelennek meg az olvasó előtt. Heroikus figurának nevezhetjük Atala ábrázolásában mindenekelőtt a nagymamát, Hanovszkyné Ányos Klárát, akit adottságai

arra predesztináltak, hogy a falunak afféle informális vezére legyen. Hasonló utat jártak be sokan a nagy történelmi személyiségek közül is, a székely-magyar Dózsa vagy egy távoli példa: a lengyel Józef Piłsudski. Az informális vezérből könnyen profi vezér válhat, ha a történelem olyan helyzetbe hozza, amelyben csak ő lehet a vezér és senki más. A bebörtönzött, Szibériába száműzött, az öngyilkosság határára jutó, mert a cári ohrana zaklatásaitól oda űzött litvániai Piłsudski hasonlóan a „kisurak” táborába sorolható volt, mint a volt jobbágyaival együtt dolgozó kötcsei Biró Géza vagy Hanovszkyné Ányos Klára. Az előzőnek nem volt vezéri alkata, az utóbbi viszont hangadónak, sőt vezérnek született. Ahogyan Piłsudski is. A különbség csupán abban állt, hogy Piłsudskit a történelem olyan helyzetbe juttatta, amelyben ez az adottság érvényre is tudott jutni.³¹

A nagymama, Ányos Klára – ugyanúgy, ahogy unokája is – a szó konkrét értelmében távol állott a mezőgazdasági termelő munkától. De mivel a falu egy élelmiszertermelő üzem, s mint minden intézménynek szerte a világon, ennek is irányításra van szüksége. Irányítás híján elhatalmasodik benne a rendetlenség, a káosz. Ányos Klára maximálisan megfelelt annak a feladatnak, hogy fenntartsa a rendet. Mármost akkor, amikor a falu irányítása nem felelt meg ugyanennek a feladatnak. Ilyen esetekben Hanovszkyné Ányos Klára a helyzet magaslatára tudott emelkedni. Nyugodtan kijelenthetjük: Kisfaludy Atala „nézetrendszerében” ez a kemény és sokszor hősiesség mély nyomokat hagyott. Régóta érvényes megállapítás a lélektan világából, hogy az ember karakterének kifejlődésére az első hét életév döntő hatással van. Amikor ez a falut sokszor irányítani kénytelen univerzális nagymama meghal, Atala épp a tizenötödik életévét járja. A falunak egyben kell maradnia, nincs elhajlás, nincs ellenszegülés az agrártársadalmak ősi törvényeivel szemben.

Esztergáli Ányos Klára férjhez ment Hanovszky János őrnagyhoz, ő maga pedig közeli rokona volt Ányos Pálnak³² (a gének tehát több oldalról erősítették Atalában az irodalmi hajlamokat). A „Nagymama kukulája” című írás³³, egy késői visszaemlékezés a faluban abszolút tekintélynek és szeretetnek örvendő Ányos Klárának állít emléket. S hogy mi ez a furcsa szó, a „kukula”? Az értelmező szótárak szerint a „kukulla” barátcsuklyát, nagy főkötőt jelent. Ányos Klárának sok ilyen főkötője volt, az alkalomhoz váltogatta azokat.³⁴

Ahogy az előbbieken bizonyítottuk, szociális érzékenysége és parancsolni tudása – nem túlzás talán – a falu látens, de tényleges vezetőjévé avatta. Aki ha kell, gondoskodik, ha kell, büntet, ki hogy érdemli. „S így hatott az egész falu, az egész vidék népére; [a kukula] selymének fényes feketeségét, felmagasadó csúcsát már messziről észrevették az utcán, a rendes délutáni körut alkalmával, s mindenki tudta, hogy most az az áldott kukulás fő betekint minden házhoz, a hol bölcső reng, a hol koporsó gyászoskodik, a hol szív fáj, a hol beteg szenved, a hol házastársak perlekednek, a hol kegyetlen szülő vagy hálátlan gyermek zavarja a házi tűzhely csendes boldogságát; betekint mindenhová, hozva a részvét mosolyát és a részvét könyvét, hozva tanácsot, bátorítást, biztatást, békítést; de fenytést is megrögzött makaesség esetében [...]”³⁵

A kukulának más esetekben is sikerült elfojtania fellángolni vágyó parazsat. Az európai történelem sok háborújában, a korai újkorban is, de az újkorban és a legújabb korban gyakorta, a kitört háborúkba vonuló hadsereg zömét a falvak népe, a parasztság alkotta. A rendnek az ilyen hadba vonulás esetében még inkább fenn kellett maradnia. A hadba vonulás természetesen nem mindig ment konfliktusok nélkül. 1848 szeptemberében, amikor a magyar kormány mozgósította a magyar nemzetet Jellasics ellen, a kötcsei svábok fellázadtak. Nem volt példa nélküli ez a zendülés, augusztus volt, majd szeptember eleje, a főként szőlőművelésből élő falu a szüretre készülődött. Ki fogja elvégezni

a betakarítást, ha mi távol leszünk, sőt, ha már egyáltalán nem leszünk, a „horvát levág bennünket” – siránkoztak a kötcsei népfölkelők.³⁶ A kötcsei népfölkelő zászlóalj Kiss Lajos százados parancsnoksága alatt³⁷ összegyülekezett a faluközpontban, a „Nagyhídon”, és nagyon nem akaródzott neki elmenni a háborúba.

A kukula megjelent a falu közepén fenyegetődöz, káromkodó bevonulók között és rendet teremtett – idézi Kisfaludy Atalát Cser Erika tanulmánya.³⁸ Annak ellenére, hogy műveiből ezt nem lehet kiolvasni, Kisfaludy Atala egész életére nagy hatással volt ez a spontán rendcsinálás. Kossuth-párti lett. Ányos Klára pedig maradt „rendpárti”, a törvényt be kell tartani. Tette mindezt a nagymama annak ellenére, hogy a forradalommal nem értett egyet, és magát Kossuthot sem tartotta valami sokra. „A végső percekig meglehetősen csendben is ment minden, de midőn eljött az indulás órája, s a sok anya, feleség s gyermek, mind hangosan sirt és jajgatott, akkor nagyanyám még egyszer megtört hangon odakiáltott a távozóknak: »Mit Gott, Kinder!«, [...]s aztán, hogy velők együtt ne jajgasson ő is, hálószobája felé sietett, haragosan ránk mordulva: »Netek most az arany szabadság! de így van, ha holmi prókátorok avatkoznak az ország dolgába!« Aztán magára zárta az ajtót, azt mondva, hogy megjött a főfájása s aludni akar – mi azonban jól hallottuk elfojtott zokogását.”³⁹

Történt ugyanakkor, hogy a lázadók közül némelyek közbüntényre ragadtatták el magukat. Cser Erika komoly szépírói kvalitást mutatva, a következőképpen meséli el a történetet a Somogy című folyóiratban. A hórihorgas Luchs (Lux) Jakab⁴⁰ fellázadt a katonáskodás ellen, bújában leitta magát, majd alkoholos delíriumban egy rozsdás flintával le akarta lőni az egyik birtokos nemest, az „Imre bácsit”. A Lux család – nem a „fény” illetve a „hiúz” értelmében, hanem a „Lucas”, „Luchs” lerövidülése révén – a hesseni Leusel faluból származott be szekundér telepesként Kötcsére, miután hat évet letöltött a Tolna vármegyei Kalaznón. Nem tudjuk, ki az Atala által Imre bácsinak titulált személy, azt viszont Atala révén tudjuk, hogy Luchs Jakab hórihorgas, s indolens természetű volt. (Nota bene: Az utódok között is több hórihorgas, indolens természetű és alkoholfüggő ismeretes.)

A „kukula” kirántotta Luchs Jakab kezéből a flintát és börtönnel fenyegette meg. Amire Luchs Jakab, ha lő, bizton számíthatott is volna halmazatilag. S akkor következik a mára már dialektológiailag (kötcei sváb nyelvjárásban) becsessé vált monológ: „Tudom, hogy megérdemlem én az akasztófát, de ne tegyék azt a gyalázatot az én tisztességes nemzetségemen, úgy is megöl engem a rác vagy a horvát! Aztán ne hagyja el szegény árváimat, nagyságos asszonyom. Az a kis Willem olyan nagyon vézna, a Zoffeltye meg még járni sem tud.” (Zoffeltye, azaz Zsófia.) „»Hoch unserm König! Hoch unserm Vaterland!« hangzott lelkesülten a felvillanyzott nemzetőrök ajkairól, és »Hoch unserer Altmutter!« harsogott búcsúzóra minden ajkról és minden szívből.” (Miután az Altmutter alaposan leteremtette őket.)

Az történt tehát, hogy bár az „Altmutter” kukoricája, szőlője is könnyen ebek harmincadjára kerülhetett volna a dolgos kezek hiánya következtében, hiszen az ő frissen felszabadított jobbágysai is ott káromkodtak a Nagyhídon összegyűlt tömegben, mégis áldását adta az elvonulásra. Néhány ilyen töredék mutatja ezt, amely Kisfaludy Atala révén maradt meg az utókornak. Szemléletében, hangvételében szinte világít az akkori kötcsei kisnemesi társadalomra jellemző humanizmus, empátiakészség, szolidaritás. „[...] hiszen itthon marad az Altmutter, majd gondját viseli az embernek, jószágnak s a míg ő él, nem lesznek elhagyatva a betegek, öregek és gyermekek.” – vigasztalta Ányos Klára a hadba vonuló, Kiss Lajos százados által megszervezett kötcsei zászlóalj. A zászlóalj részt is vett a pákozdi csatában oly módon, hogy Kápolnásnyék piacterén állt végig, tartalékba helyezve. Aztán hazafias lelkesültségükben hazavonultak Kötcsére,

miután a köztük és a magyar kormány között megkötött szerződés a pákozdi csata napján lejárt. Néhányan ugyanakkor továbbmentek Görgei seregével. Például Garas/Grosch János kovács. Valószínűleg részt vettek a schwechati ütközetben. Egészen biztos, hogy Görgeivel felmentek a Felvidékre és végig harcolták a tavaszi hadjáratot. Amíg éltek, ezekről a harcokról állandóan meséltek és valamennyi március 15-i ünnepségen az elnökségi asztal mellé voltak állítva honvédsapkával a fejükön.

(A kismanesek egymás közt – Kisfaludy Atala szemüvegén keresztül) A polgárosodás iránti igény Atala gyermekéveiben Kötcese paraszti világában még nem jelentkezett. A kismanesek között annál inkább, még akkor is, ha bizonyos családoknál az ehhez szükséges anyagi háttér nem állt rendelkezésre. A falu német lakosságú csoportjában az óhazából hozott erkölcsi normák és szokások uralkodtak. A „kisurak” az arisztokráciát bámulták, tisztelték, utánozták, igyekeztek velük kapcsolatot teremteni, ahogy lehetett.

Atala novelláiban és lírájában is a polgári irodalmi ízlésvilág az uralkodó. A melankólia, az optimizmus hiánya, a bomlás érzetétől terhelt dzsentrivilág, a városokba zárkózott kifinomult nőalakok szenvedései vagy éppen szenvelgései. Például a „Migraine” című novella: „Itt jobbról e nagy emeletes ház a K. családé volt. Egykor sok mosolygó, üde leányarc nézett ki ablakaim. Tele volt vidám étellel, dallal, zeneszóval. Kedves, vig, művelt, vendégszerető, könnyűvérű emberek lakták; szivek, ajtók nyitva álltak szegénynek, gazdagnak, s aztán egyszer csak elárverezték a házat, a butorokat széthordták, a virágok eltűntek az ablakból, a dal elnémult, a család elköltözött. Egy ideig sokat beszéltek felőlök. Sokan kárhoztatták, elítélték, de mind sajnálták, szerették és nélkülözték őket, különösen a szegények, kik sok áldást, imádságot küldtek utánok, s azért bárhol járjanak, utjok virágtalan nem lehet.”²⁴¹

A helyszín nyilvánvalóan Kaposvár. De Atala nem válogat a helyszínek között; ugyanaz az irodalmi modor kelti életre a kötcei nemesi társadalom tagjai között fennálló idillikus kapcsolatokat nimbuszát is. Atala valamennyi novellája olyan, amilyent csak egy XIX. században élt nő tudott létrehozni. Az idézet egy kicsit hosszú, talán sok benne a korabeli szépirodalmi sallang, de gyönyörű: „Mikor a fecske visszatér, akkor az én gondolataim is hazafelé szállnak. Nem tudom elhinni, hogy valóban kitavaszodik, ha én ott nem vagyok, hogy nélkülem is megtörténik a fa bimbózása, gyöngyvirág nyílása, – s azt gondolom, hogy a hazatérő fecske, a kikeletben kételkedve, újra visszafelé venné útját, ha jötténél az én dalom nem üdvözlőné. Oh, te soha nem feledett, örökké szeretett, örökké siratott édes, kedves otthon! Ugy-e, igazam van, te sem feledtél el engem; s’ mielőtt új tavaszra virulnál, bevárod hozzád siető gondolatomat, s mikor ligeteid zöldelni; erdőid árnyasodni, fáid fakadni, vérágaid ébredezni kezdenek, mikor szunnyadó meződet a visszatérő fecske örömdala kelti fel álmából, akkor neked is eszedbe jut a régi tavasz, a régi ibolyanyílás, a régi boldogság, a régi szerelem, az a régi dal, melyet egykor én és a fecske együtt daloltunk. A szavakat e dalhoz már rég nem találom; édes melódiája azonban meg-megzendül néha álmaimban, s akkor újra szívom áldott levegődet elvegyülve az egyszerű, fehér gyepszegfücske, a gyógyerejű zsálya, kedélyes levendula szivüditő illatával; akkor látom szőlőhegyektől körülölelt, hűvös, árnyas völgyedet, napsugártól aranyos halmaidat, látom újra rózsapiros, harmatozó hajnalodat s csalogánydalos éjszakaiid csillagragyogását; álomban látom, hallom, szívom, érzem újra üdveidet, elveszett édenem! s eltemetett tavaszom, álmaim, halottaim újra fölélednek.”²⁴²

És a kapcsolatok valóban idillikusak lehetnek, leszámítva azokat a feszültségeket, amelyeket a törpe- és kisbirtokosi réteg lecsúszásának folyamata keltett. A pazarlás és a megjárzott nagyvonalúság által lesüllyesztett világ emberi és családi tragédiáktól volt

tele. Atala ezeket nyilvánvalóan érezte, látta, de az irodalmat ezek ábrázolására alkalmatlannak gondolta, vagy inkább arra használta saját szépirodalmi működését, hogy meneküljön ezektől a rossz dolgoktól. Bezárkózni a saját irodalmi műhelyébe, rábocsátani az olvasókra egy kifinomult romantikába hajló nyelvezetet, és visszaemlékezni egy rég letűnt világra, amikor még Klára nagymama irányította a dolgokat.

Kötcse nemesi társadalmára visszaemlékezni jó volt, menekülést jelentett a kapitalizálódó és polgárosuló Magyarországon tenyésző vadhajítások inváziója elől. Ennek ellenére az akkori emberek toleranciáját egymás iránt, a humanizmusukat, patriarchális világszemléletüket Atala ábrázolásában létezőnek kell elfogadnunk. Függetlenül attól a közhelytől, hogy az idő mindent megszépít.

Nem csak ő látta így, s ez erőnek erejével bizonyítja is az elmondottakat. Roboz István, a rokon, a Somogy című hetilap szerkesztője, ügyvéd, költő, Kossuth kápolnai imájának szerzője, a kétes hírű Noszlopy Gáspár titkára az 1849-es zavaros időkben, és még mi minden más: „Köttse! Itt volt az ötvenes években a világ közepe. A komposzesszorok⁴³ úgy voltak együtt, mintha mind egy anyától születtek volna. Kiss Lajos, Mócsy János, a diluzó⁴⁴ kompánia édes nagybácsija; Kazay János, az ércből faragott nyers alak, kinek soha nevetés nem jött ajkára, de egyenes, igaz volt mindig; az első földforgató és muskotály bortermesztő a Balatonvidéken; Kerkapoly István, a magyar nadrágos kis ember, de legnagyobb gazda; hajnalban már együtt szántott a pacsirtával; Antal Károly, a falu remetéje, kitől a nyulak a lesen jobban féltek, mint a márciusi fagytól; Stettner István, a szellemes, izgatott Góliát, kinek feje mindig jónapot kívánt lába fejének, mert oly messze voltak egymástól, hogy egyik nem ismerte a másikat; s egyszer csupa jókedvűből kilőtte egy sakternek fejéből a cilindert úgy, hogy a fejnek semmi baja sem lett, csak a cilindernek. S a fejért még fizetett is 100 forintot, a cilinderért ötöt! Kerkapoly János, a legszerencsésebb bortermelő, ki behúnyt szemmel lőtte agyon a nyulat s egy rókalet nem adott három mennyországért [...]”⁴⁵ Stb. stb., a sor folytatódik majd fél oldalon keresztül.

Atala is ehhez a lokálpatrióta körhöz tartozott mint gyermek, később a nosztalgia szintjén mint felnőtt. Mint ahogy az idős rokon Roboz is. „Egy egész nemesi gárda: már tudniillik szív és lélekben. Ezek közt voltam én is, Noszlopy Gáspár volt kormánybiztosnak »föbelövés terhe alatt« titkára [...]”⁴⁶ „Egy község, egy darabka föld a Nap körül udvarló bolond nagy földtekén s nekem mégis mindenem. Nem lehet csudálni, mikor itt ringatták a bölcsőmet. Ki magyarázza meg azt a végtelen nagy delejerőt, mellyel az embert vonzza szülőföldje? Bámulják a mágnes erejét, hogy távolról magához kapja a vasdarabot! Mi ez a szülőföld egy porszeméhez képest, mely megigéz, hatását érzed, vonzó erejének ellen nem állhatsz, légy bár Grönland jegesein; a Jóreménység fokánál, vagy Ceylon napsugárban fürdő gyöngyei, paradicsomának virágmezején... Szívedben ez volt az első dobbanás és az utolsó is. »A nagy világon e kívül nincsen számodra hely!...«”⁴⁷

Tehát ha az olvasó mindaddig kételkedett volna abban, hogy ilyen közösség létezhetett, a kisenemesi társadalmi csoport spontán összeforrottságában, úgy, ahogy azt Atala leírta, akkor a nyájas olvasó az iménti Roboz-idézetekből levonhatja az egyértelmű tanulságot: ilyen a mai világban szinte elképzelhetetlen. Irodalmi estek, komolyzenei rendezvények, zongorajáték, Mócsy János elszavalja Tompa „Gólyáját”. Volt közbirtokossági terem, aréna a magaskultúrának. Együttgondolkodás, együttézés, tolerancia, humanizmus, a másik ember érdekeinek tisztelete. Bálók, de milyenek? Nincs félrevonulás, „[...]Nincs valami bosszantóbb a családokra, mint vigalomra hívni a leányt, aztán ülve hagyni.”⁴⁸ Vacsora, melyet legalább 20-24 konyháról hoztak hófehér abrosszal leterített vékákban,

dióval tömött óriás kanpulykák, „[...] nagy hízott récék, hogy míg életben voltak, egy-egy óra alatt léptek egyet[...]”, stájer kappan, művészzel spékelve, a futásban porhanyósra zaklatott nyulak finom lében úsztak. A sor nem teljes.

A harmónia, amelynek Atala és húga a szülői házban élvezői lettek azzal, hogy Kötcse-re születtek, leginkább az „Amikor a fecske visszatér” című novellában kapja meg a megfelelő irodalmi formát. A novella nyelvezete ugyancsak XIX. századi, női finomsággal átítatott, mai fülnek néha zavaróan gúgyogó, de a többi Kisfaludy novellától eltérően nem kitalált történet, hanem maga a kötcei patriarchális világ, mondhatnánk a realitás. Ahogy a nagymama kukulájáról szóló is az, benne a káromkodó, lázadó csoport iránti részvét kinyilvánításával. A harmónia maga a tágabb család. A mai Vásártéri út 21. számú portán Mocsy János a gazda, vele lakik az említett két testvére, a Phaedrust fordító Mocsy Antal és a „pártában maradt” Mocsy Eszter. „Azon a csillagfényes, illattól áradó májusi éjszakán is együtt ültek a diófaasztal körül, de csak az öregek. Öregek? Nem! Ereikben a tiszta meleg vér, keblükben a tiszta meleg szív örök ifjúsággal áldotta meg szép arcukat, délcézug alakjukat.”⁷⁴⁹ Egy rég elfeledett kártyajátékot játszanak, a dultit. „Kedves duli-kompanyia! mikor álomban megzendül az a régi dallam, körüllegnek a régi fuvalmak, fölélednek a régi képek, akkor téged is együtt látlak újra a gömbölyü asztalnál, s látásodra a szivem megtisztul, megnesesül, fölmelegszik s ujjászületve mindarra, mire Büchner, Strauss és Moleschot kimondták a hideg, tagadó »nem«-et, édes reménységgel egy-egy hívő, bizó »igen«-t mond minden dobbanása.”⁷⁵⁰ Mocsy Eszter, a nagynéni, Ányos Klára halála után a pótnagymama, tulajdonképpen keresztmama, de a gyerekek saját maguk által gyártott szóval „cómamának” hívják.

Nincs arról adatunk, hogy a többi kötcei kisnemesi családban is hasonló idillikus viszonyok uralkodtak volna, de éppen Roboz novellájából tudunk arra következtetni, hogy a viszonyokat nézve ezek a mai szemmel nézve paradicsomi állapotok általánosnak voltak mondhatók. A novella végül is arról szól, hogy a család összetart. A dulizó társaság negyedik tagja az unokatestvér, Kazay János, róla Roboz is megállapította, hogy „ércből faragott nyers alak”⁷⁵¹, akinek nevetés ritkán hagyta el a száját. A fiatal Mocsy János, a novellában Jancsika, középiskolás, hajnalban Fehérvárra utazik, május vége van, kezdődnek a vizsgák. A búcsúztatás családi ügy, egy mindenkiért, mindenki egyért. Ha valaki elmegy, abból ügyet kell csinálni. Rá kell szálni egy egész éjszakát, virrasztva múltatni az időt, időnként belealudva az éjszaka varázslataiba. Ilyen varázslat az Atala és a nem annyira távoli rokon Jancsika között bimbózó szerelem.

Atala írásművészete, környezet-felidéző képessége eléri azt, hogy érezzük a májusi virágok illatát, amikor a két fiatal a verandán beszélget. „A nyitott ajtón pedig, a virágokkal szegélyezett verandán át belebbent a langy májusi szellő, a tavaszi illattárral együtt, valamely madárcsicsergéshez hasonló hangot hozva be magával.”⁷⁵² „Micike [Atala] sirt. Önmagát sírta. De hát miért is számhatnánk, sirathatnánk mindenkit, csupán önmagunkat nem? Azok a tavaszi könyvek [sic!] hamar felszáradnak, s Micinek olyan gyorsan dobogó, meleg kis költő szive volt, mint a csalogánynak, együtt termett benne a bú és a dal, mint szülőföldének rétein a szomorufűz és a vadvirág. Még könyvtől fénylő szemmel dalolni kezdett egy madárénekhez hasonló, egyszerű bú dallamot: »Itt alszom majd harmatozó fű alatt/Fejfám körül vadvirágok nyilanak/Te engemet tudom úgy sem siratnál/Siromon az őszi bogár sirdogál/Siromon az őszi bogár sirdogál.«

A házban kártyázók meglesik a beszélgetésben elfáradt és álomba merült két fiatait, s elégedetten térnek vissza a kártyaasztal mellé. Van remény. Van utód. Van, aki tovább viszi az életet, a nemesi birtok egyben marad, az élet fáradalmi ugyan továbbra sem szűnnek meg a mindennapokban, de a harmóniát a nemzedékek tovább viszik, gyógyírt

adva az élet keletkező sérüléseire. A továbbtanuló Mocsy János hajnalban elindul Fehérvárra, de a hátramaradt öregek úgy érzik, hogy ez a kisenemesi világ, amelyben „a magyar nadrágos kis ember, Kerkapoly István, a legnagyobb gazda, hajnalban már együtt szántott a pacsirtával”, örökké fog létezni.

(*Kisfaludy Atala és a kötcsi zsidó társadalom*) Kötcsi társadalma a *multikulturális zárt társadalom* képét mutatja még a 19. század vége felé is. A nyelvi keveredéssel egy kulturális keveredés is végbement.⁵³ Volt egy, a 19. században lassan „elsvábosodó” magyar alapetnikum 1720 óta. A zöm, a minden irányból beszármazó, de főleg keleti-frank németiség határozta meg még elmagyarosodása után is az etnikai arculatot. A szerb eredetű, Karádról átszármazottak éppúgy, mint a kirajzó horvátok délről és a nyugati Batthyány-uradalomból szintén hozzájárultak ahhoz, hogy Kötcsi már a 18. század végére financiálisan erős település lett (900 kateszteri hold szőlő volt nyilvántartva).

Raadásul a zsidók is itt voltak, már a kezdet kezdetén, igaz, hogy nem nagy számban, de maga a falu sem számított az akkori mércéhez mérve nagynak.⁵⁴ Köznyelvként minden bizonnyal a jiddist használták, amely tudvalevőleg germán nyelv – a németek a zsidókkal a mindennapi nyelvhasználatban úgy is megérthették egymást, ha mindenki a saját anyanyelvét beszélte. A 19. században belakták a falu főutcáját, tekintettel arra, hogy üzleteik ott biztosíthatták a nagyobb forgalmat⁵⁵, az 1870-es évekre számuk 154-re emelkedett. Tefner Zoltán tanulmánya 31 nevet sorol fel, viselőik az 1840-es évekig biztosan lakták Kötcsét.⁵⁶ A zsidóknak itt is, mint mindenütt a birodalomban, taxa tolerantialist kellett fizetniük, pénzt, amiért „megtúrták” őket. A ma megalázónak tartott adó akkoriban természetes volt, habár sokaknál családi konfliktust jelentett. 1779-ben például a kifizetést illetően Benedik Ádám és Izsák Bernárd kötcsi zsidóknak nehézségeik adódtak. Elhelyezkedésük eleinte bizonytalan⁵⁷, vándorolnak ide-oda, igaz, hogy a svábok is. II. József koráig Kötcsén ez a fluktuáció néhány családot kivéve (Benedik) általános.⁵⁸ A napóleoni háborúk alatt az itt-tartózkodás stabilizálódik, a gabonakereskedelem háborús konjunktúrája következtében számuk ugrásszerűen megnő.⁵⁹

A többségi társadalomhoz fűződő viszony nem mutat különösebb konfliktusokat, ugyanebben a tanulmányban a Somogy Vármegyei Levéltár anyagaira támaszkodva látható, hogy éles, kívülről koholt konfliktusok csak a 19. század végén, a vérvádper kapcsán jelennek meg. Kisfaludy Atala és a rokonságba tartozó Roboz István ezeket a konfliktusokat Kaposvárott éli át, és mindketten mérsékletre intik a lakosságot. Roboz az általa szerkesztett „Somogy” című lap hasábjain az „Olajág a nagy emberek kezében” című cikkében ha nem is veszi védelmébe a zsidókat, de józan álláspont elfoglalására ösztönöz.

Egyértelmű, hogy Atala a kötcsi zsidó társadalommal is szoros, napi kapcsolatban élt gyermek- és ifjúkorában. Egyik – talán az egyik legkülönösebb – novellájából, a „Mikor a szegény Kajári Náci még élt”-ből társadalomtörténeti nóvumok egész sora játszik a történelem kezére, hogy differenciáltabb képet nyerjen a kötcsi zsidókról a XIX. században. De ki volt Atala novellájának főhőse, Kajári Náci? A kötcsi zsidótemetőben nyugszik jeltelen sírban. Náci, tehát Ignác. Egy távolsági kereskedést lófogatokkal űző zsidó kerekedőcsalád sarja. Atala azt írja róla, hogy Náci nem volt más, mint egy „szegény, esetlen, csúnya zsidógyerek”.⁶⁰ Dolgozni nem tudott, mert – ahogy manapság mondanánk – szellemileg „fogyatékkal élt”.

A „falu bolondja” mint fogalom modern világunkban is ismert. Alig van falu, ahol ne lenne jelen, részeként a falu társadalmának. A falu a legkülönbélebb ragadványneveken szólítja őket. Jóval Náci halála után, már a 20. században élt Kötcsi szélén, Pócapusztán⁶¹

Reichert Lajos, akit a „Huplitya” játékos néven ismertek.⁶² *Per tu*-szituációban Reichert Lajossal „Lajos”, egymás közt „Huplitya”. Sváb idióma: Huppelchen, jóakarátú utalás arra, hogy van a fejében valami kis „döccenő”.⁶³ Különféle fokozatok ismertek, helységenként változik az elbánás ezekkel a sorsüldözött emberekkel. Modern világunkban is gyakori, hogy ezekből a „bolondokból” még nagyobb bolondot csinálnak. Csak a módban van különbség. Hogyan? Az olvasó bizonyára csodálkozik azon, amikor azt mondjuk, hogy Náciból Kötcsén a *szerelem*, vagy talán inkább a *szeretet* által lett – úgy mond – „még nagyobb bolond csinálva”.⁶⁴

De előtte némileg ki kell egészítenünk az eddigiekben leírtakat Atala és a falu paraszti társadalma között fennálló viszonyról. A falu gyerekei és a gyermek Atala között a kapcsolat természetes volt, akkor azonban, amikor a falu kisnemesi családjának lányai felnőttek, a barátkozás csak *egymás között* volt elképzelhető (parasztlányok kizárva). Kilencen voltak, öszszejártak, bolondoztak, szórakoztak. Bolondot csináltak nemcsak Náciból, hanem bárkiből, akiből lehetett, vagy aki hagyta. Ilyenek voltak a „kérők”, fiatal emberek, akik sokszor megszegyenülten voltak kénytelenek távozni Kötcséről, mert a lányok mindenféle kieszelték, ha a „Brautwerber”, az adott kérő nem fért bele elképzeléseikbe. A különféle praktikák, az állandó vihogás, a grimaszok, a bimbózó szexualitás mindenféle megnyilvánulásai rendszeresen zavarba hozták ezeket a fiatalembereket, akik megszegyenülten távoztak Kötcséről.⁶⁵

Náci – persze nem mint kérő – csak egy volt a sok közül. Abszurd helyzet, de Náci szerelemre gyulladt, különös módon nem a kilencből az *egyik* iránt, hanem egyszerre mind a *kilenc* iránt. Náci – esetlensége következtében – az állandó ugratásokat nem érzekelte, vagy inkább viszonzást láthatott bennük. De aztán a lányok megkomolyodtak, ahogyan Atala írja, „el is kelt valamennyi”. Meg aztán a sváb és az ortodox zsidó vallási parancsolatok, erkölcsök által gúzsba kötött szexualitás csak a törvényes házasságok keretein belül volt „engedélyezett”, a szenvedélyeknek csak a köteléken belül volt szabad kitörniük. Nem mindig sikerrel. Atala esetében sem lehetett ez másként, Szalay Károlylyal való házassága – mint írtuk – nem volt felhőtlen.

Náci egyedül maradt. Náci szerette a lányokat, a lányok természetesen szerették Nácit valamennyien, természetesen egyik fél sem a magyar *szerelem* szó értelmében. A lányok racionális alapon, Náci pedig szellemi gátjai miatt nem tudta, miről is van szó. Jelen tanulmány írója csak korlátozottan jártas az orvosi tudományokban, de vannak sejtései arról, hogy a lelki hiányok legyengítik az immunrendszert⁶⁶, az organizmus lényegét. Hamarosan azután, hogy kéréje oldalán az utolsó helyi szépség is elhagyta a falut, Náci ágyának dőlt, és meghalt. Ezzel a momentummal akár abba is hagyhatta volna Atala a történet leírását, de a történetnek Náci halálával korántsem lett vége.

Már akkor, amikor a kilenc lány és Náci között „dült a szerelem”, feltűnt az embereknek, hogy a fiúnak különös szokásai vannak. Néha egy hétre is eltűnt, hol egy-egy postakocsi potyautasaként, hol a távoli vidékekre gabonát szállító parasztkocsi kocsijain a zsákok között. Aztán más különös dolgok is történtek. Az emberek megfigyelték, hogy Náci éjszakánként egy pincénél a diófa alatt térdel, gödröt ás, amit aztán újra betemet. Ezeknek a gödörösásoknak és betemetéseknek a kötcseiek nem tulajdonítottak különös jelentőséget. „Dorfarr ist Dorfarr”, a bolond az bolond. Aztán jóval Náci halála után a kíváncsi gazda(?) ázni kezdett a diófa alatt. A falu csodálkozása társadalmi izgatottságba fejlődött át, amikor a gödörben rengeteg aranypénzt találtak, a pontos összeg nem ismert, de több ezer korona is lehetett. Egy vagyon.

A gének esetleges rendellenes működésük révén néha gonosz, néha konstruktív játékokat játszhatnak az emberi szervezettel, főleg annak agyi tartományával. Minden deviáns lényben van valami olyan, ami nem gyengébb, mint a devianciától mentes

személyiségben. És van olyan valami, ami fejlettebb, mint ugyanaz a „normális” emberek esetében. A természet Kajári Nácival az utóbbi játékot játszotta el, ami egyidejűleg lehet gonosz is, és jó is. A világ zsidói Jeruzsálem Kr. u. 71-es ostroma után – mint az általánosan ismert – szétszóródtak a világban, életfenntartásuk a kereskedelemmel lett azonos. A természetes kiválasztódás hosszú évszázadok alatt a génekre is hatással lehet. Az marad életben, aki a pénzcsernyálásban eredményeket képes elérni, az ebben tehetségtelen egyedek génjei nem öröklődnek, az egyedek tulajdonságai nem mennek tovább a láncban. Az intelligenciának – a felfogások eltérőek – akár 10–11 válfaja is lehet. Nácínál tíz válfaj gyengén működött, de az az egy – ezek szerint – nagyon jól. Jelen sorok laikus írója szerint Náci minden bizonnyal az autizmus mintapéldánya lehetett.

Az olvasó bizonyára nagyon várja már, hogy a történet végére érjen, s ez az alábbiakban meg is történik. Mégpedig a temetés aktusával. A ceremóniát megelőzően ugyanis ismét csak különös dolgok történtek. A kilenc szépség mindegyike, az ország távoli sarkaiban, koszorút készítettett, ezeket Kötcsere szállították a legtávolabbi helyekről is. Atala szerint jöttek a koszorúk úttalan-utakon. Amíg a koszorúk megérkeztek, Náci holtteste a föld felett maradt. Aki valamennyire is járatos az ortodox zsidó vallás előírásaiban, az tudja, hogy az ilyesmi a zsidó közösségekben elképzelhetetlen. Kötcse az ellenpélda: itt előfordult a helyi ortodox közösség részéről ez a „Shevra Kadisa” elleni kihágás. A szabály értelmében egy nap áll rendelkezésre a holttest örök nyugalomra helyezésére. A zsidók vártak, a nem zsidók igyekeztek. Az eltérő társadalmi csoportok közötti viszonyt alapjaiban meghatározó kölcsönös megértés és tolerancia következtében.

És ha Náci története véget is ér, az úgy a maga szélesebb összefüggéseiben mégsem ér véget. Ha szabad halmozunk a közhelyeket, akkor azt mondhatjuk, hogy az élet tele van ellentmondásokkal. S ha Atala viszonyát elemezzük a kötcsei zsidók társadalmi csoportjához, akkor nem hallgathatjuk el, hogy ezen a téren Atala férje, Szalay Károly volt a nagy ellentmondás. Szalay Károlynak nem lehetett olyan felhőtlen a viszonya a kötcsei zsidóhoz, mint Atalának és Roboznak volt valójában. Mert ha az lett volna, akkor nem vállalta volna el a vád képviselőtét a tiszaezlári perben a zsidó vádlottak ellen.

A tiszaezlári eset az egész Kárpát-medencét izgalomba hozta. A vérvádemeléshez az antiszemita mozgalomnak egy teljesen szokványos eltűnési eset szolgáltatott alkalmat. 1882. április 1-jén eltűnt hazulról egy 14 éves tiszaezlári cselédlány, Solymosi Eszter. Ezen a napon – a zsidó húsvét, a peszach napján – a tiszaezlári zsinagógában ünnepi istentisztelet volt. A helyi zsidókat letartóztatták és Solymosi Eszter rituális meggyilkolásával vádolták őket. A vizsgálat hosszan, hónapokig elhúzódott, s az ezt követő per európai ügyévé szélesedett. A zsidó vádlottak védőügyvédjének szerepét Eötvös Károly vállalta, a felperes, Solymosiné ügyét pedig Szalai Károly védte.⁶⁷ Eötvös bravúros védőbeszédében 1883. augusztus 3-án bebizonyította a vád tarthatatlanságát, ennek következtében az összes vádlottat felmentették. A per így befejeződött, de az ennek hátterében mozgásba jött gépezet nem tudott leállni. A vizsgálat másfél éve alatt az antiszemita sajtóban fokozatosan szították a zsidók elleni hangulatot, úgyhogy a felmentést követő napokban a „Felvidéktől a Drávig kitört a vihar”.⁶⁸ Már augusztus közepére komoly helyzet alakult ki az északi megyékben, valamint a Dél-Dunántúlon, elsősorban Zalában és Dél-Somogyban, Szigetvár, Csurgó, Berzence, Miháld helységeiben. A Balaton déli partszakasza felé a zavargások hulláma némi késéssel érkezett, Kötcse és közvetlen környékén augusztus utolsó napjaiban vált forróvá a hangulat.

Kötcse társadalma egy darabig hallgatott, közben ötletek születtek a zsidók elzavarásáról. Aztán több száz tanácstalan ember Miklós István kötcsei birtokos kúriája elé vonult, hogy tanácsot kérjen: mi legyen a zsidókkal? Maguk sem értették, hogy miért kellene őket elzavarni, amikor a viszony jó velük, néhány uzsorás kivételével. (A kik

viszont jócskán kivették a részüket abban, hogy Kötcese környékéről jó néhány tucat család főnek kellett kivándorolni Amerikába pénzszerzés céljából a végrehajtás rémének elhárítására.) Inkább ezeket az uzsorásokat kellene elzavarni – hallatszottak kósza hangok.⁶⁹ Miklós István, akkor már volt országgyűlési képviselő, a 19. századi liberál-konzervatív meggyőződésűek közé tartozott, apját, Miklós Györgyöt, a Deák-párt Somogy vármegyei alelnökét és magát Miklós Istvánt is jó kapcsolatok fűzték magához Deákhhoz, de a családi szóbeszédben mindig elhangzott, hogy Tisza is megfordult a kötcei kúriában. Sőt az is, hogy a „haza bölcsének” is le kellett szállnia a szemesi állomáson, hogy eleget tegyen Miklós György szíves invitálásának. A történetet ez a hitelesnek tekintendő családi legenda úgy értelmezte, hogy: mert Somogy nem egyszerűen csak egy vármegye, hanem egy ország, azaz „Somogyország”.⁷⁰ Miklós István elvei alapján tehát nem mondhatott mást a tömegnek: nem kell a zsidókat bántani, hagyjanak fel a demonstrációval, menjenek haza. Ezután Biró Géza ugyancsak liberál-konzervatív földbirtokos házához vonultak. Ugyanazt a választ kapták. A tömeg széteszlott. Együtt csupán 10-12 suhanc maradt, akik hazafelé menet betörték a Közép utcai zsidó házak ablakait („kemény mag”, ráadásul részegen).

De miért hozzuk összefüggésbe Atalát ezekkel az eseményekkel? Hiszen Atala ezeknél az incidenseknél jelen sem volt. De az is tény, hogy a férje a nemzetközi sajtó érdeklődésének középpontjába került, az antiszemita istenítették, az ellentábor dühödten támadta. 21. századi észjárásunkkal a történet nehezen értelmezhető. A 19. század antiszemita mozgalmi nem ítéltetők meg a mai antiszemitizmusra nehezedő súly ismeretében. A holokauszt előtt vagyunk hat évtizeddel, akkoriban a zsidók gúnyolását, ingerlését sokan csak pusztá hecckampánynak tekintették. A tisztaeszlezi esetnek csak részben volt antiszemita jellege, a közvélemény egy része csupán köztörvényes vádat látott benne. Eötvös Károly, a Balaton szerelmese, a Solymosi-ügy védője sokszor átrándult Kötcsére a Miklósokat meglátogatandó, a kerti asztalnál együtt ült az úri társaság, benne Szalay Károllyal és Eötvös Károllyal. Az ügyvédi hivatás foglalkozási anomáliája? Mondhatnánk így is: ügyvédek egymás közt.

*

Kisfaludy Atala képes volt arra, hogy a három – Kötcese társadalmát alkotó – csoport problémáit a helyén kezelje. Látásmódja korrektnek, elfogultságtól mentesnek tekinthető. A szülőföld mint táji szépség imádata lírai kitérésekben nyilvánul meg, sok helyen a mai olvasó számára szokatlan intenzitással. Kisfaludy Atala olvasottsága széles kört ölelt át, nemcsak a szépirodalomra terjedt ki, hanem szinte mindenre, ami hozzátartozott ahhoz, hogy valakit akkoriban *művelt embernek* tartsanak. Ennek az intellektualitás minden rétegét érintő szorgalomnak köszönhető, hogy irodalmi munkássága nemcsak gyönyörködtet, hanem történelmet is tanít a szó pedagógiai értelmében. Nem Kötcsén temették el 1911-ben. A kaposvári temetőben nyugszik.

IRODALOM

- Bősze Sándor: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In *Somogy megye Múltjából. /Levéltári Évkönyv 23./ Különlenyomat. Kaposvár, 1991. 76. o.*
- Cséby Géza: A Petőfi Társaság első írónője: Kisfaludy Atala. In *Kötcese monográfiája.* (szerk.) Stirling János. Kötcese, 1996, Kötcese Község Önkormányzatának kiadása.
- Csepinszky Mária: A kötcei nemesi családok története a XVIII–XIX. században. In *Kötcese monográfiája.* (szerk.) Stirling János. Kötcese, 1996, Kötcese Község Önkormányzatának kiadása.
- Cser Erika: Kisfaludy Atala szülőházának kérdéséhez. *Somogy. Ötvenegyedik évf. 2023.*

- Fischer, Henry A: *Forever Faithful. The Families of Kötöcse Somogy County, Hungary (1745–1965)*. Bloomington, 2023, Authorhouse, 798 o.
- Kisfaludy Atala: *Rajzok. A nagymama kukulája*. <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- Kisfaludy Atala: *Rajzok. Migraine*. <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- Kisfaludy Atala: *Rajzok. Mikor a fecske visszatér*. <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- Kötöcse monográfiája*. (szerk.) Stirling János. Kötöcse, 1996, Kötöcse Község Önkormányzatának kiadása.
- Lévai József: Regényes múlt, mostoha emlékezet. Kisfaludy Atala és Szalay Fruzina. *Kaposvári Mutató*, 1989. 8. sz.
- Mocsy Antal: *Phaedrus meséi öt könyvben*. 1855. Fordította Kötöcsén, Somogy megyében, 1854-ben.
- Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] telepítéstörténete. In *Kötöcse monográfiája*. (szerk.) Stirling János. Kötöcse, 1996, Kötöcse Község Önkormányzatának kiadása.
- Tefner Zoltán: Az emlékezet vége. *Magyar Nemzet*, 2009. október 31. 32. o.
- Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918*. Budapest, 2022, L'Harmattan Kiadó,
- Tefner, Zoltán: Identität und Sprachgebrauch der deutschen Nationalität in Szentendre/Sankt-Andrä. In *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 14*. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó.
- Tefner, Zoltán: Vergleich des finnischen und des ungarischen Modells der Sozialpolitik mit historischen Bezügen ab 1867. In Nelu, Bradean-Ebinger – Juhani, Laurinkari (szerk.): *Kleine Völker im grossen Nest. Fallstudien über Finnland, Ungarn und die Europäische Union*. Hamburg, 2017, disserta Verlag.
- Tefner, Zoltán: Atala Kisfaludy als Chronistin der Kötöcseer Schwaben und Juden. *Sonntagsblatt*, <http://sonntagsblatt.hu/2020/09/26/atala-kisfaludy-als-chronistin-der-koetocseer-schwaben-und-juden/> Letöltés: 2023. november 9.
- Tefner, Zoltán: Kolonisationsgeschichte der hessischen Sekundärgemeinde Kötöcsing/Kötöcse 1720–1800. In: *Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen*. Manherz Károly (szerk.). Budapest, 1997. Tankönyvkiadó

JEGYZETEK

1 Tefner Zoltán: Az emlékezet vége. <i>Magyar Nemzet</i>, 2009. október 31. 32. o. 2 Reichert Ádám Lux Erzsébet szóbeli közlése. 1860-as évek. Tefner Zoltán jegyzetei. 3 Cser Erika: Kisfaludy Atala szülőházának kérdéséhez. <i>Somogy</i>. Ötvenegyedik évfolyam. 2023. 1. sz. 96–105. o. 96. o. 4 Uo. 5 Uo. 6 Uo. 7 Uo. 8 Lévai József: Regényes múlt, mostoha emlékezet. Kisfaludy Atala és Szalay Fruzina. <i>Kaposvári Mutató</i>, 1989. 8. sz. 350. o. Idézi: Cséby Géza: A Petőfi Társaság első irónője: Kisfaludy Atala. In <i>Kötöcse monográfiája</i>. (szerk.) Stirling János. Kötöcse, 1996, Kötöcse Község Önkormányzatának kiadása. 688. o. 9 Uo. 10 Cser Erika: <i>Kisfaludy Atala szülőházának ...</i> i. m. 98. o. 11 Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] telepítéstörténete. In <i>Kötöcse monográfiája</i>. i. m. 74. o. 12 Csepinszky Mária: A kötöcsei nemesi családok története a XVIII–XIX. században. In <i>Kötöcse monográfiája</i>. i. m. 711. o. 13 Cser Erika: <i>Kisfaludy Atala szülőházának ...</i> i. m. 98. o. 14 A „Som” szó, vagyis „Sió”, kifolyó zsilipet jelent.	15 Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] ... i. m. 77. o. 16 A volt Kiss Sámuel-kúria, a mai óvoda előtti tér a hősi emlékművekkel és a buszváróteremmel. 17 Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] ... i. m. 77. o. 18 Uo. 121–122. o. 19 Tefner, Zoltán: Kolonisationsgeschichte der hessischen Sekundärgemeinde Kötöcsing/Kötöcse 1720–1800. In <i>Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen</i>. Manherz Károly (szerk.). Budapest, 1997. 31–43. o. A tanulmány 158. nevet sorol fel, ennek jó kétharmada hesseni, és a kétharmad jó része a Fuldai Hercegség lakója volt egykor. 20 Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] i. m. 89–108. o. Elsősorban a Trimmel család volt Vas vármegyei eredetű. A Kötöcse monográfiája kötetben eredetük tévesen van megadva. A későbbi kutatások bebizonyították, hogy Mathias Trimmel Szalónkról jött. 21 Uo. 22 Uo. 8. o. 23 Tefner Zoltán: Identität und Sprachgebrauch der deutschen Nationalität in Szentendre/Sankt-Andrä. <i>Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen 14</i>. Budapest, 1988, Tankönyvkiadó. 24 Uo. 25 Tefner Zoltán: A község [Kötöcse] ... i. m. 77. o.

- Kistormás, Varsád, Nagyszékely, Majos, Hidas, Gyöng, Kalaznó stb.
- 26 Uo. 78. o.
- 27 Mocsy Antal: *Phaedrus meséi öt könyvben*. 1855. Fordította Kötcsén, Somogy megyében, 1854-ben.
- 28 Tefner Zoltán: Vergleich des finnischen und des ungarischen Modells der Sozialpolitik mit historischen Bezügen ab 1867. In: Nelu, Bradean-Ebinger – Juhani, Laurinkari (szerk.): *Kleine Völker im grossen Nest. Fallstudien über Finnland, Ungarn und die Europäische Union*. Hamburg, 2017, disserta Verlag, 54. o.
- 29 Weisz József szóbeli visszaemlékezése, 1970-es évek. Tefner Zoltán kézírásos feljegyzései.
- 30 Uo.
- 31 Tefner Zoltán: *Az Osztrák–Magyar Monarchia lengyelpolitikája 1914–1918*. Budapest, 2022, L'Harmattan Kiadó, 64. o.
- 32 Cséby Géza: A Petőfi Társaság első irónője: Kisfaludy Atala. In *Kötcese monográfiája*. (szerk.) Stirling János. Kötcese, 1996, Kötcese Község Önkormányzatának kiadása. 688. o.
- 33 Kisfaludy Atala: *Rajzok. A nagymama kukulája*. <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- 34 Cser Erika: *Kisfaludy Atala szülőházának ...* i. m. 98–100. o.
- 35 Kisfaludy Atala: *Rajzok. A nagymama kukulája* i. m.
- 36 Uo. Idézi: Cser Erika: *Kisfaludy Atala szülőházának ...* i. m. 100. o.
- 37 A zászlóalj fegyverei is helyben készültek Kerber János kovácsműhelyében. Ezek szűrő és vágófegyverek voltak, némelyeket egyenesen a paraszti munkából vonták ki (kaszák, fejszék stb.). Kerber a hesseni ősbeteleplők köréből származott. Lásd: Tefner Zoltán: A község [Kötcese] ... i. m. 93. o., ill. a család kötcesei ágáról: Fischer, Henry A: *Forever Faithful. The Families of Kötcese Somogy County, Hungary (1745–1965)*. Bloomington, 2023, Authorhouse, 331–334. o.
- 38 Idézi: Cser Erika: *Kisfaludy Atala szülőházának ...* i. m. 101. o.
- 39 Uo.
- 40 Tefner Zoltán: A község [Kötcese] ... i. m. 94. o.
- 41 Kisfaludy Atala: *Rajzok. Migraine*. <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- 42 Kisfaludy Atala: *Rajzok. Mikor a fecske visszatér*: <https://mek.oszk.hu/17800/17826/17826.htm#2> (Letöltés: 2023. november 8.)
- 43 Komposzszor: közbirtokos. Roboz István: Kötcsén. In: *Kötcese monográfiája*. i. m. 838. o.
- 44 Duli: korabeli kártyajáték.
- 45 Roboz István: Kötcsén i. m. 838. o.
- 46 Uo. 839. o.
- 47 Uo.
- 48 Uo.
- 49 Kisfaludy Atala: *Rajzok. Mikor a fecske visszatér* i. m.
- 50 Uo.
- 51 Roboz István: Kötcsén i. m. 838. o.
- 52 Kisfaludy Atala: *Rajzok. Mikor a fecske visszatér* i. m.
- 53 Tefner Zoltán: A község [Kötcese] telepítéstörténete i. m. 119–124. o.
- 54 Az első két ismert zsidót Jacobus Lázárnak és Benedictus Salamonnak hívták. Családnévük nem volt, azt az apai név helyettesítette. In: Tefner Zoltán: A [kötcesei] ... i. m. 126. o.
- 55 Halász Pál szóbeli közlése Tefner Zoltánnak, 1970-es évek, ill. Tefner Zoltán: A [kötcesei] ... i. m. 131–132 o.
- 56 Uo: 134–135. o.
- 57 Uo. 128. o.
- 58 1770 és 1880 között mintegy húsz család hagyja el Kötcsét. Nagy Pál szóbeli közlése, 1990-es évek.
- 59 Uo. Tefner Zoltán: A [kötcesei] ... i. m. 145. o.
- 60 Kisfaludy Atala: *Mikor a szegény Kajári Náci még élt*. In Koszorú. 1879. II. köt. 21–22. o.
- 61 Tefner Zoltán: A község [Kötcese] ... i. m. 76. o. Póczapuszta: az alapító Antal János kezén 1726-ban négy puszta állt betelepítetlenül: Csicsal, Pócza, Köche, Raad.
- 62 Zoltán Tefner: Atala Kisfaludy als Chronistin der Kötceeer Schwaben und Juden. *Sonntagsblatt*, <http://sonntagsblatt.hu/2020/09/26/atala-kisfaludy-als-chronistin-der-koetceeer-schwaben-und-juden/>. Letöltés: 2023. november 9.
- 63 Tefner Zoltán szóbeli közlése.
- 64 Zoltán Tefner: Atala Kisfaludy als Chronistin ... i. m.
- 65 Uo.
- 66 Uo.
- 67 Tefner Zoltán: A [kötcesei] ... i. m. 147. o.
- 68 Bösze Sándor: Az 1883-as somogyi antiszemita zavargások. In *Somogy megye Múltjából. /Levéltári Évkönyv 23./ Különlenyomat*. Kaposvár, 1991. 76. o.
- 69 Tóth István szóbeli közlése, 1960-as évek. Tefner Zoltán jegyzetei.
- 70 Uo. Tóth István szóbeli közlése. Tóth István édesanyja, Mónos Zsuzsanna a Miklósoknál volt cseléd hosszú évekig. A gyerek Tóth István „első szájból” hallhatta a történeteket.

Nagy-Britannia szerepe az I. világháború kirobbantásában 1. rész

*„Ha Anglia léte azt kívánja, akkor az ördög fog törődni
a nemzetközi jogi megállapodásokkal.”*

Lord Fisher admirális

2016 nyarán Anglia szavazóinak többsége (52%) úgy döntött, hogy a szigetországnak célszerűbb lesz kilépni az Európai Unióból, mint azzal tovább sodródni. Kemény küzdelem zajlott a kilépés mellett és ellene, de végül azon vélemény győzedelmeskedett, amelyet az egyszerű brit alattvaló úgy fogalmazott meg, hogy az EU-ba történő belépés (a hidegháború idején) még más történelmi-geopolitikai körülmények között történt, mára viszont megváltoztak a viszonyok. Kétségtelen, Németország újra egyesült és dominanciája vitathatatlanul érvényesül a gazdaságpolitikában. Az angolokat az is irritálta, hogy az EU bővítése miatt ugrásszerűen megnőtt a külföldi, főleg közép-európai munkavállalók száma és 2015-ben robbant a migrációs hullám. Az EU felső vezetését igen kellemetlenül érintette a britek kilépése, hiszen az saját kudarcuk is, de lehet, hogy az EU szétesésének egyik legfőbb jele. Nem tudjuk megmondani, hogy öt év múlva hogyan fog kinézni az európai népek uniója. A brexittel sikerült felborítani azt az egyensúlyi állapotot, amelyet a V4 államok és Anglia tudott megvalósítani a vállalkhatatlan brüsszeli törekvésekkel szemben. Britannia a brexitet követően szinte automatikusan fordult a nagy testvér, az Egyesült Államok felé, inkább velük fonják újra szorosabbra geopolitikai kapcsolataikat. Azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy most, az ukrán–oros háború idején, amely Európa egyre veszélyesebb gazdasági leépülésével fenyeget, éppen Anglia az egyik fő szponzora az ukrán hadseregnek. Az angolok lépésváltása talán megtermékenyítően fog hatni az EU-ra, de kétségtelenül negatív felhangok is társulnak hozzá, olyan régi rossz időket idézve, amikor Anglia Európa kárára folytatott egyéni külpolitikát. A szigetország közelmúltbeli kiszakadása könnyen az 1914 előtti időszak angol külpolitikai törekvéseit idézi vagy idézheti meg. Csak bízni lehet abban, hogy az angolok tanultak a tragikus 20. századi történelemből, hiszen két világháború felidézésében vállaltak vezető szerepet, amelynek következménye Közép-Európa tönkretétele, megszállása és végül a világban betöltött dominanciájának megtörése lett. Hogyan is nézett ki ez a brit vezető szerep, ezt szeretnénk egy kicsit részletesebben körüljárni ebben a tanulmányban.

(Gazdasági versenyből fegyverkezési verseny) A 19. század végén Európában két nagyhatalmi csoportosulás alakult ki, előbb a Kettős Szövetség Németország és Ausztria–Magyarország között (1879), amely Olaszországgal Hármas Szövetséggé alakult (1882). A másik a francia–orosz antant (1891. augusztus 27.) volt, akik a következő évben már katonai szerződést is aláírtak, ezt követően a két vezérkaruk évente ülésezett.¹ A Hármas Szövetség egy védelmi szövetség volt, amely az addig elért eredményeket, és ezáltal Európa békéjét igyekezett megvédeni, amivel szemben viszont az antant csak támadólag léphetett fel, hogy a kialakult status quót megváltoztassa. Britannia tehát

azzal szembesült, hogy európai szövetségesek nélkül, egyedül maradt a porondon, miközben várható volt, hogy a francia–orosz szövetség idővel ki fog kényszeríteni egy európai háborút. Londonban tehát aggódni kezdtek és felismerték, hogy el kell hagyniuk a „splendid isolation” eszméjét, és csatlakozniuk kell valamelyik kontinentális szövetséghez. Kézenfekvőnek látszott, hogy a feltörekvő Németországhoz keressenek kapcsolatot, hiszen a francia–orosz tandem riválisaikat, ha nem halálos ellenségeiket jelentette gyarmatügyi kérdésekben. A 19. század a gyarmatok szerzésének újabb korszakát is jelenti, illetve bizonyos átrendeződést, mivel a színen megjelent Németország a legérzékenyebb angol és francia területeken. És az Egyesült Államokat is meg kell említenünk, amely szintén egyre-másra szerez meg spanyol vagy más érdekeltségű szigeteket, kikötőket.

Nagy-Britannia számára a 19–20. század fordulója más szempontból is az átalakulás időszaka. A külső szemlélő számára úgy tűnhetett, hogy a nagy gyarmatok, mint Észak-Amerika (1781), Kanada (1867 – domínium), Ausztrália (1901 – domínium), Új-Zéland (1907 – domínium) teljes vagy részbeni kiszakadása az angol gyarmatbirodalomból meggyöngítette Nagy-Britanniát. Valójában a birodalom nem meggyengült, hanem átalakult. Ugyanis: „A domíniumok egyre jobban előtérbe lépő függetlensége és az egyes gyarmatok rohamosan kiszélesedő autonómiája nem gyengítette a birodalommal való kapcsolatukat, csak ennek a kapcsolatnak a formáit változtatta meg.”²² A decentralizáció egy természetes folyamat eredménye volt, és a birodalom átalakulását jelezte a brit nemzetek államszövetsége (Brit Nemzetközösség – Commonwealth of British Nations) irányába. Igaz, ez az államszövetség 1914-ben még nem állt fenn, csak 1934-ben jött létre. A rendszer azonban már az I. világháború idején is jól vizsgázott. Kanada és Ausztrália saját flottával rendelkezett, amivel Angliát segítette, Új-Zéland saját pénzen épített csatahajókat az angol flotta számára, Dél-Afrika kőszpénzzel járult hozzá a honvédelmi költségekhez és katonákkal. A világháborúban „Kanada 603.100 katonát küld, Új-Zéland teljes férfi lakosságának 20%-át küldte a frontra, Ausztrália 59.000 halottat hagyott a franciaországi csatatereken. Indiából egymillió pandzsabi, sikh és gurkha harcolt az angol hadseregben...”²³ Összesen 3.284.000 tengerentúlról jött embert állíthattak így fegyverbe.

(Anglia és a háborús felelősség kérdése) Az első világháború felelősségének kérdése már egy kisebb könyvtárnyi anyagot tesz ki, állandó vita övezi a kérdést, hogy a felületesebb érdeklődő már könnyen elveszhet a sok véleményütköztetésben. Mindesetre teljesen elfogadhatatlan David Lloyd George brit miniszterelnök azon megközelítése, hogy „Európa 1914-ben rettenetes háborúba csúszott”.⁴ Nagy-Britannia fontos döntéseit mindig alaposan mérlegelte, vizsgálta a lehetőségeket, ha viszont döntött, akkor azt teljes erejével, és minden eszközzel igyekezett érvényre juttatni. Márpedig egy olyan nagy, a napóleoni háborúkat idéző konfliktus, mint amilyennek Németország legyőzése ígérkezett, komoly megfontolást igényelt. Ha végignézünk a 20. század kisebb-nagyobb háborúin, azok kialakulásán, annyit mindenképpen észrevehetünk, hogy azokat nem „kedélybetegségek” okozták, hanem valamilyen konkrét, mélyebb ok, amely végül tudatos szándékosságba torkollt. Egy olyan korszakban, amikor mindent kiszámolnak, lemérnek és tudományos módszerekkel meghatároznak, főleg a szigorúan vezetett hadseregek esetében, akkor elképzelhetetlen, hogy egy háborút, legalább annak bevezető szakaszát, ne a lehető legpontosabban tervezték volna meg. Szó sincs arról, hogy az angol–francia–orosz vezérkarok ne rendelkeztek volna háború esetére előzetesen kialakított haditervekkel, és ugyanígy az Osztrák–Magyar Monarchiának és mindenkinek voltak felvonulási tervei,

akik részt akartak venni a nagy háborúban. A központi hatalmaknak azonban megközelítőleg sem volt olyan szinten összehangolt katonai programja, mint az antantnak, ezért is történt, hogy csak az események után mentek és nem tudtak, mert nem akartak preventív módon fellépni.

Ugyanakkor igaz, hogy a francia–orosz koalíció nem merete megtámadni a központi hatalmakat, ehhez feltétlenül szükségük volt Nagy-Britannia segítségére. London azonban egy ideig nem tudta eldönteni, hogy kiegyezzen-e korábbi riválisaival a feltörekvő Németország ellen, vagy inkább ez utóbbival kössön szövetséget. A döntés igen alapos megfontolást igényelt, hiszen alapvető stratégiai szemléletváltást jelentett, még akkor is, ha a brit diplomácia a fordulat után is igyekszik megőrizni látszólag „előkelő kivülállását”, legalábbis a fegyverek eldördültéig.

Az I. világháború miatt a két hadviselő koalíciót és az egyes államokat is megnevezték már főbűnösként, érdekes módon azonban a legkevesebbet Nagy-Britannia szerepével foglalkozott a nemzetközi kutatás. Különös ez azért is, mert például 1914-től kezdődően a két világháború közötti időszakig a Monarchia és a hazai közvélekedés egyértelműen állította és tanulmányokban, könyvekben elemezte, hogy a világháború valódi kiformálói és végső alakítói az angolok voltak. Pontosabban a brit világbirodalomban gondolkodó és azt féltékenyen óvó angol nagypolitika, amely a szigetország általános jólétét és a pénzarisztokrácia gazdagodását elsősorban a gyarmatainak és tengeri flottájának köszönhette, emiatt Nagy Britanniát a tengerek királynőjének is nevezték. Anélkül, hogy a brit diplomáciát és külpolitikát démonizálni akarnánk, annyit mégis meg kell jegyeznünk, hogy az angolok gyarmatbirodalmuk kiépítése és megtartása érdekében minden eszközzel, akár háborúval is küzdöttek. Kezdve azzal, hogy riválisaiknak, a hollandoknak, spanyoloknak, dánoknak hadiflottáját⁵ sorban, egymás után megsemmisítették, utoljára a franciákét a trafalgari diadallal (1805. október 21.), és az azt követő száz évben Anglia a világtengerek korlátlan urának számított. Ebbe a britek számára idilli állapotba „rondított” bele Németország ipari nagyhatalommá és kereskedelmi versenytárrá válása, és mint egy lehetséges angolelles koalíció vezetője tűnt föl a britek szemében.

Mértéktartó történészek már belátták, hogy az I. világháború felelősségének kérdésében a *megosztott felelősségről* kell beszélni, mert a háborúhoz vezető utat az antant készítette elő állandó provokációkkal, viszont Németország sem mondott le flottaépítési programjáról, és Bécsben akkor született döntés a Szerbia elleni büntető expedíció megindításáról, amikor a nemzetközi helyzet a legrosszabb. Anglia pedig mint egy mérleg nyelve, a francia–orosz antant felé mozdult, de nem hirtelen felindulásból, hanem az évek alatt folytatott és kiépített diplomáciai lépéseinek következtében.

Anglia a saját szerepét egy esetleges európai konfliktusban 1914 augusztusa előtt folyamatosan lebegtette Berlin előtt, mert látszólag nem foglalt határozottan állást egyik oldal mellett sem. Éreztették ugyan, hogy milyen problémák zavarják Londont, amit viszont a németek nem vettek elég komolyan, mert abból indultak ki, hogy Nagy-Britannia az orosz–francia antant mellett sem akar elköteleződni, hiszen nem írtak alá erre vonatkozó és kötelező jellegű szerződést. Ez egy kétszínű magatartás – Berlinből nézve –, és utólag is nehéz máshogy értékelni, hiszen ha London egyértelműen leteszi a voksát a francia–orosz antant mellett, az alapvetően más helyzetet teremtett volna Berlin számára. (Berlin viszont feltűnően nem értett a jelekből és lehet, hogy az utolsó években már nem is akart.) A Berlin–Bécs viszonyt is más megvilágításba helyezte volna a szarajevói merényletet követően, de mivel ez nem történt meg, az angolok magatartását úgyis lehet értelmezni, és valószínűleg ez a pontosabb megközelítés,

hogy szándékosan lebegtették saját „semleges” szerepüket, hogy ezzel is visszavonhatatlan lépésekre ösztönözzék Berlint. Hiszen amikor egyértelmű lesz, hogy Nagy-Britannia be fog avatkozni a háborúba az antant oldalán, az Berlinben hidegzuhanyként fog hatni, és óriási felháborodás követi. Valóságos angoellenes gyűlölethullám indult meg Közép-Európában, ami egészen példátlan.

(A brit diplomácia mozgásba lendül) Az angol és francia külpolitika hagyományosan oroszellenes volt, mert igyekeztek az orosz expanzív terveket akadályozni, de nem csak gyarmati területeken. Ennek volt egyik látványos megnyilvánulása az 1854-es krími háború, amikor az angol–francia haderő az Oszmán Birodalom védelmében megakadályozta, hogy a Krímben orosz hadikereskedelmi kikötő működhessen, ahonnan az orosz hajók könnyen elérhették volna a Földközi-tengert. Azonban a gyarmatügyi ellentétek miatt a 19. század nagy részében Nagy-Britannia sokkal jobban tartott a franciák Napóleont követő újabb felemelkedésétől, amely számukra kereskedelmi bojkottot jelenthetett, mint a német államok egységesülésétől. És ez a szemlélet nem is változott meg egészen addig, amíg II. Vilmos nem próbált a világtengerek felé nyitni: egy hadiflottát kezdett felállítani (1898), amelynek segítségével beavatkozhatott távoli országok konfliktusaiba. Vagyis olyan területre tévedt, amelyen az irányítást az angolok maguknak tartották főt, valóban minden más nemzetet maguk mögé utasítva.

Londonban arra figyeltek fel, hogy amikor 1895. áprilisában megkötik a japán–kínai simonoszeki békét, amellyel Japán megkapta Port Arthurt és az egész Liaotung-félszigetet, akkor annak átadását az orosz–német és az osztrák–magyar haditengerészet megakadályozta.⁶ Nagy-Britannia Hongkong miatt érdekelt a térségben, amikor újabb európai beavatkozás történt Korea ügyében, mivel a Sárga-tengeren 1897–98-ban francia, német, orosz hadihajók jelentek meg, és Japánt megakadályozták, hogy a megszerzettnek hitt kínai területeket birtokba vegye, majd a vitatott területet a három hatalom egymás között osztotta szét. Mint Pilch Jenő megjegyzi: „...Angliára nézve súlyosabbá tette a helyzetet, hogy India körül és Indiát célpontul véve ugyanez a három hatalom sorakozott fel”, ahol Perzsia miatt leginkább Oroszország volt érdekelve.⁷ Angliában tehát rádöbbennek, hogy a „slendid isolation” egyben elszigeteltséget jelent, és nyitni kellett a két hatalmi csoportosulás valamelyikével.

Németország megerősödése a diplomáciai jelentőségét is megnövelte. Megmutatkozott ez több alkalommal, így amikor gyarmati terjeszkedése során Franciaország 1885-ben belekeveredett a tonkingi háborúba, Lang Son⁸ mellett súlyos katonai vereséget szenvedett, és a németeket kérték fel titokban közvetítőnek, de a dolog kiderült és Clemenceau botrányt csinált.⁹ Aztán 1887 nyarán egyiptomi és ázsiai ellentétek miatt Anglia és Franciaország között újból kiélesedett a helyzet, és az utóbbi megint Németország segítségét akarta igénybe venni, mivel ekkor még kifejezetten baráti az angol–német viszony. Mint Andrassy Gyula írta ennek kapcsán: „...Anglia, ha nincs is direkt szerződési viszonyban a hármas szövetséggel, hozzá mégis közelebb áll, mint az orosz–francia szövetséghez és a nagy világkérdésekben szavát legtöbbszörre mellettünk emeli fel.”¹⁰ Ennek leginkább a franciák elvakult sovinizmusa az oka, amelyet a németek minden erőfeszítésük ellenére sem bírtak megfékezni. Bismarck azzal is tisztában volt, hogy amíg az oroszok nem lépnek szövetségre a franciákkal, addig nem kell háborúval számolni, emiatt viszont óvatosan kellett kezelni a Balkánt, ahol az oroszok igyekeztek befolyást gyakorolni a tengerszorosok miatt. Ebben az évben, 1887-ben állítja föl London azt az elvárást, hogy hadiflottájának legalább akkorának kell lennie, mint az utána következő kettő államé együttvéve.

A franciák Elzász-Lotharingia egy alig 15 ezer négyzetkilométernyi terület elszakítása (1871) miatt folyamatosan ébren tartották revans vágyukat és hadseregüket állandóan fejlesztették. Ennek kapcsán gróf Vann Straten párizsi belga követ 1887. január 28-iki jelentésében így nyilatkozott: „A háború Franciaország és Németország között kikerülhetetlen. Az 1815-ből való szerződések a sebeket kigyógyították és Európának 50 évre biztosították a békét. Elzász-Lotaringia elszakítása azonban vérző seb maradt és ez már 16 éve okozza a revanchelázt Franciaországban. Franciaország sohasem hagyta abba a készülődést, hogy ezeket a tartományokat visszaszerezze, és csak várja a kedvező alkalmat, hogy Németországot megtámadhassa...”¹¹ A franciák azonban egyedül nem fordulhattak szembe Németországgal, egy új háborúhoz stabil szövetségesekre volt szükségük, de az angolok ekkor még a németek barátságát keresik.

Anglia az említett afrikai–egyiptomi kérdés idején nyíltan bátorította a németeket, hogy újból számoljanak le Franciaországgal, sőt Lord Salisbury¹² hivatalos lapjában, a „Standart”-ban 1887. február 4-én „diplomatikus” aláírással egy cikk jelent meg, melyben a németeket a Belgiumon való keresztülvonulásra biztatta: „Az újtjognak időnkénti használata egész más dolog, mint egy terület állandó jogtalan elfoglalása. Anglia Bismarcktól könnyen kaphat biztosítékokat az irányban, hogy a befejezett konfliktus után a belga terület érintetlen maradjon épp úgy, mint azelőtt...”¹³ Gondoljunk bele, hogy 1914-ben London mekkora botrányt csinált abból, hogy a németek Belgiumon keresztül vonultak a franciák ellen, és végül a belga semlegesség megsértését háborús oknak tekintette! Más kérdés, hogy Belgium semlegessége erősen vitatható, de éppen ez a lényeg, mert ha lett volna angol–belga védelmi szerződés, az Berlint is elgondolkodtatta volna. Az angol diplomácia tehát 1914 előtt fordulatot hajtott végre a németpolitikájában, de ne rohanjunk előre!

A kedvező helyzetet igyekezett Bismarck kihasználni, és 1889. január 11-én a londoni német nagykövetnek egy javaslatot küldött, amelyben felkínálja Angliának a német szövetséget. A német kancellár nagyon pontosan fogalmazott ebben a javaslatban: „A békét sem Oroszország, sem Franciaország nem fogja felborítani, ha hivatalosan tudni fogja, hogy a béke megzavarása esetén Anglia is ellenük fordul. Ők csak akkor fogják a békét megzavarni, ha abban reménykedhetnek, hogyha egyenkint támadhatják meg az európai békeszerető népeket. Ha azonban tudomásuk lesz arról, hogy Anglia francia támadással szemben német szövetséggel, Németország pedig angol szövetséggel van megvédve, akkor a nyilvánosan publikált szövetség idejére az európai békét biztosítottak látom...”¹⁴ Ez a javaslat Bismarck bukása (1890. március), vagyis az új császár, II. Vilmos nyomására történt lemondása miatt esett kútba. Bismarck az új, energikus császárral kezdetől fogva feszült kapcsolatban volt, aki elvetette a vaskancellár azon nézetét, hogy a külpolitikában Németországnak csak óvatosan szabad részt vennie.

Vági István diplomáciakutató szerint Bismarck bukása azt jelentette, hogy az öntudattól túlfűtött fiatal uralkodó és az őt körülvevő személyek miatt „már semmi sem állotta útját annak, hogy Franciaország Oroszországot hálójába fonja. Ez a közeledés először akkor mutatkozott, mikor 1891. július 23-án Kronstadtban megtörtént az orosz–francia hajóhad találkozása, mire 1892. augusztus 17-én megkötik az orosz–francia katonai konvenciót...”¹⁵ Ezzel Franciaország kiszabadult abból a politikai elszigeteltségből, amelybe Bismarcknak köszönhetően került. Ez tulajdonképpen az antant („entente”) létrejöttét jelentette. És azt, hogy innentől kezdve a francia és orosz vezérkar minden évben összeült, egyeztettek, vagyis készültek egy jövőbeni háborúra. Az orosz–francia közeledést nagyban siettette a fennhájázásra hajlamos II. Vilmos és körének az oroszok számára érthetetlen egyezményei, mint az 1890. július 1-én megkötött angol–német szerződés,

amelyben a németek Helgoland szigetéért cserébe Zanzibárt és más, sokmillió népeségű afrikai területet adtak az angoloknak. Az oroszok nem értették ezt az előnytelen üzletet, és azt hitték, valamilyen titkos megállapodás született ennek örve alatt, és mivel Anglia ekkor oroszellenes volt, ezt számukra fenyegetésnek vélték.

Az 1892. augusztusában kötött francia–orosz katonai konvenció mérföldkő az I. világháborúhoz vezető lépések sorában, de ahhoz képest alig beszélnek róla, amelynek tartalma csak a világháború után kapott nyilvánosságot. Vági szerint ennek a katonai konvenciónak a pontjairól „bátran megmondhatjuk, hogy 1892. augusztusától kezdve a Németország elleni háború abban a pillanatban tört volna ki, amelyben Oroszország katonai téren eléri azt a készséget, amellyel a gyorsabban mozgósító Németországnak kilátással ellent tud állani.” Mint a konvenció 2. fejezeténél olvasható: „Hogyha a hármasszövetség bármely tagja mozgósít, akkor a francia és orosz csapatok minden külön megegyezés nélkül mozgósítandók és a legnagyobb sietséggel és eréllyel használandók fel”. Témánk szempontjából rendkívül lényeges, hogy a konvenció születésekor megfogalmazódik: *a mozgósítás egyenlő a hadüzenettel*: „...a »Harmadik francia sárgakönyv« (Editeur Berger Levrault 1918.) 150. oldalán elárulja, hogy 1892. augusztus hó 18-án III. Sándor cár és a francia megbízott Boisdeffre tábornok megegyeztek abban, hogy az általános mozgósítás azonos a hadüzenettel.”¹⁶ A mozgósítás tehát hadüzenet nélkül háborút, a támadó hadműveletek azonnali megkezdését fogja jelenteni. Mint látni fogjuk, igen nagy diplomáciai manipuláció zajlott, hogy a felelősség kérdésében a központi hatalmak legyenek a negatív szereplők.

Aztán 1895-ben Angliában meglepően nagy németellenes kampány indult meg, nem másért, minthogy a német külkereskedelem kezdte utolérni az angol ipart a világgiacon. Vági szerint „A német ipar és kereskedelem nagymérvű fejlődése tudniillik a 90-es évek elején indult meg s olyan mértékben kezdte kiszorítani az angol cikkeket, hogy Anglia minden Németországból jövő iparcikkre „Made in Germany” felírást használt, remélve, hogy emiatt német árut Angliában és a gyarmatokon vásárolni nem fognak.”¹⁷ De nem így lett, sőt az ellenkező hatást váltotta ki! A jó minőségű német áruk, a megnyerő modorú német kereskedők által roppant keresettek lettek, amelyet az is serkentett, hogy az angolok szinte kikövetelték, hogy velük, és ne mással kereskedjenek. A németek nehézipari és vegyipari fejlesztéseket is folytattak, ezért termékeiket az átlagosnál alacsonyabb áron is tudták adni. Viszont a gazdasági fejlődés egyre nagyobb nyersanyagigénnyel járt, amit legolcsóbban a gyarmatokról lehetett beszerezni, ez viszont nagyobb flottát és több hadihajót követelt meg. Ezek természetes összefüggések, de a németek túl gyors ütemben akartak szupernehéz hadihajókat (Dreadnought) előállítani, és ezt az angolok nem nézték jó szemmel. Anglia magát tekintette a tengerek urának, aki nem ismerte el a magántulajdont, s ezért szabadon tevékenykedhetett a világtengereken.

A jónéhány nemzetközi incidens közül, ami a 19. század végén zajlott, érdemes kiemelni a fasodait, amely kis híján angol–francia háborúba torkolt. Ugyanis egy Jean-Baptiste Marchand nevű francia őrnagy vezetése alatt 1896 márciusában Nyugat-Afrikából „egy francia expedíció vonult keresztül egész Közép-Afrikán és Fasodában, Szudánban kitűzte a francia lobogót, mire az északról jövő Kitchener¹⁸ megfenyegette Marchandot, hogy erőszakkal távolítja el a zászlót, mire Marchand valóban elvonult. Ebből az incidensből olyan válság keletkezett, hogy az angol hadihajók már gőz alatt voltak, hogy meginduljanak a francia partok ellen...”¹⁹ A brit haditengerészeti főlény miatt, és mert II. Miklós kijelentette, hogy a francia–orosz szövetség csak Európára vonatkozik, ezért Franciaországnak azt ajánlotta, hogy engedjen, ami meg is történt. A fasodai incidens mégis inkább Nagy-Britannia számára volt kellemetlen, mert ez volt egy újabb

eset, amely rávilágított, hogy Anglia egyedül áll a világon, amit a távol-keleti események is megerősítettek és emiatt „az angol politika gondolkodni kezdett azon, hogy valamely szárazföldi hatalomhoz közeledjék és azért 1898–1901 között Anglia többször közeledett Németországhoz, sőt valóságos szövetségi ajánlatokat is tett.”²⁰ Bizony, erről sem sokat lehet olvasni a nagy történelemkönyvekben!

(*Angol–német szövetség, nem hivatalos tárgyalások*) A német londoni nagykövet, Hatzfeldt gróf 1897. júliusában arról tett jelentést, hogy Lord Salisbury olyan barátságosan beszélt vele, amire már jó ideje nem volt példa, és a Lord azt is kijelentette, hogy mindig szívesen haladna közösen Németországgal. Ugyanis a politikai megegyezés Franciaországgal teljességgel lehetetlen Egyiptom kérdésében. Ha a hangulat kitart – jegyezte meg Hatzfeldt –, úgy tűnik, hogy a Szamoa-szigetek²¹ ügyében is kielégítő megállapodás születik. Ebben az időpontban – jegyzi meg G. P. Gooch angol történész – Németország vonzereje sokkal erősebb volt Chamberlainben és Devonshire hercegeiben, mint a miniszterelnökben, és Port Arthur Oroszország általi 1898. márciusi elfoglalása újra lángra lobbantotta a brit ruszofóbiát, amely Perzsia miatt amúgy is könnyen lángra kapott.

Ezt követően 1898. március 25-én, a németbarát Alfred de Rothschild házában folytatott kötetlen beszélgetésen Balfour²² kijelentette Hatzfeldtnek, hogy „a nagy politikai kérdésekben a két országot nem választja el semmilyen konfliktus, és kifejezte a jobb megértés óhaját.”²³ Négy nappal később Chamberlain²⁴, a gyarmatügyi minisztert és a német nagykövetet meghívták ebédre ugyanabba a vendégszerető házba. Chamberlain kertetelés nélkül a lényegre tért, miszerint baj fenyeget a Távol-Keleten és Nyugat-Afrikában, ezek miatt a kormány fel akarta adni elszigeteltségi politikáját, és megegyezésre akart jutni Németországgal és barátaival. Közölte, ha most Németország Anglia mellett állna, Anglia kiállna mellette, ha megtámadnák. Úgy tűnt, készen állt a Hármasszövetséggel kötött szerződésre, mert az idő szorította. Chamberlain erről a beszélgetés-tárgyalásról tájékoztatta a kabinetet, ahonnan hasonló hangok érkeztek. Hatzfeldt is örült ennek a fejleménynek, mert tudomása szerint a két kormány között nem volt komoly nézeteltérés, és amelyek voltak, azok mind teljesen triviálisak a többi nemzetekkel való kérdésekhez képest. A beszélgetés ezután határozottabbá vált, a következő javaslatok fogalmazódtak meg: Németország és Nagy-Britannia között jöjjön létre egy évekig tartó defenzív jellegű szövetség, amely a kínai és más országok politikájának kölcsönös megértésén alapul. Bár a beszélgetés egyáltalán nem volt hivatalos, a kabinet legerősebb személyiségének, Chamberlainnek presztízse annak megkérdőjelezhetetlen jelentőséget adott. Gooch szerint: „Soha azelőtt egyetlen brit miniszter, hivatalosan vagy nem hivatalosan, nem ajánlott szövetséget a Német Birodalomnak.”²⁵

Lord Salisbury és Chamberlain ezt követően is határozottan kiálltak a német szövetség létrehozása mellett, amit Hatzfeldt jelentett is Berlinbe, ahol viszont értetetlen hallgatás követte ezt a lehetőséget. A német külügyminiszter Bülow²⁶ hidegen fogadta ezeket a jelentéseket, ugyanis az orosz szövetségben bízott, és abban, hogy az oroszok háború esetén legyőzik az angolokat, ezért Hatzfeldt gróf végtelenül fontos jelentéseit nem vette komolyan, és azzal az igen gyenge érveléssel hozakodott elő, hogy Angliával nem lehet szerződést kötni, mert a parlament nem fogja azt ratifikálni, vagy egy új parlament hatályon kívül helyezi. Hiába jelentette Hatzfeldt, hogy Chamberlain kinyilatkoztatta előtte, hogy biztosan keresztülviszi a szerződést a parlamentben, Bülow attól félt, ha az angol parlament nem ratifikálja az angol–német szerződést, Németország kompromittálva lesz Oroszország előtt. A német vezetés látta az angolok sebezhetőségét,

de a külügyminiszter abban bízott, hogy Németország semlegessége másokat is semlegességre fog kényszeríteni, mint az angol Gooch látta: „azon az elven, hogy az egyik kard a hüvelyben tartja a másikat. Az idő Anglia ellen járt. Tíz év múlva Oroszország erősebb lesz, és talán kevésbé lesz hajlandó részt venni az Anglia és Franciaország közötti háborúban. A kidolgozott érvelés mélységes gyanakvást áraszt Anglia szövetségi értékére, és furcsa önelégültséget mutat a német erő alapjait illetően.”²⁷ Vági szerint az angolok komolyan gondolták közeledési kísérletüket és a német külügyi hivatal, valamint a német császár érthetetlen viselkedése kiindulópontja volt Németország és Közép-Európa katasztrófájának.

Három nappal később Hatzfeldt közölte Chamberleinnel Bülow kifogásait. A gyarmatügyi miniszter válaszában leszögezte, hogy Angliában meg lehet bízni, betartja adott szavát, és könnyen megszerezhető a parlamenti ratifikáció, a közzétett szerződést pedig további titkos cikkek kísérhetik. Majd részletesen elmagyarázta, hogyan is lehetne a németekkel közösen megállítani az orosz terjeszkedést Kínában, és hogy ez milyen előnyökkel járna a német császárságra nézve. Látszott, hogy ezek már konkrét elképzelések, de Bülowot ezt sem tudta jobb belátásra bírni, és továbbra sem hitte, hogy a brit parlament jóváhagyná a velük való szövetséget. A kancellár azzal érvelt, hogy „Jelenleg Németországnak, amelyet nem fenyeget közvetlen vagy várható veszély, nincs oka vállalni a szövetség kockázatát.” Ráadásul a német közvélemény, az elmúlt évek sajtóviszállyai és a Downing Street megalkuvást nem ismerő hozzáállása a gyarmati kérdések miatt, túlnyomórészt angolelleses volt. „A német nép nagy tömege jelenleg nem hiszi, hogy keletről veszély fenyeget. Ezért nem lenne könnyű feladat megindokolni az ellenségeskedésről a bajtársiasságra való áttérést és egy olyan szövetséget, amely Oroszországot automatikusan ellenségünknek bélyegzi.”²⁸ Bülow ezek miatt nem is tett ígéretet, de a közeledés lehetőségét a jövőben nyitva hagyta.

A németek arra számítottak, hogy London képtelen lesz szövetségesre találni a két riválisában, Párizsban és Szent Pétervárbán. Ennek hátterében a következő állhatott: a teljhatalmú orosz miniszter, Witte²⁹, egy orosz–német–francia szárazföldi szövetséget akart nyélbe ütni Anglia ellen, amihez a szárazföldi hadseregek további fejlesztésére nem lett volna szükség, a megmaradó pénzüsszegekből pedig egy hatalmas flottát akart építeni Anglia ellen.³⁰ Ennek érdekében az oroszok egy nagy leszerelési kampányt folytattak a béke mellett, valójában azt akarták ezzel elérni, hogy az Osztrák–Magyar Monarchiában megindult tüzérségi fejlesztéseket megállítsák. Az orosz leszerelési javaslatot az elsőként összeült hágai békekonferencián mindenki leszavazta. De a lényeg, hogy Berlinben úgy látszik, elfelejtették a Lord Palmerston által megfogalmazott elvet, miszerint Angliának nincsenek barátai, csak érdekei: „*Nincsenek örök szövetségeseink, és nincsenek örökös ellenségeink. Érdekeink örökkévalóak, és ezeket az érdekeket kötelességünk követni.*”³¹

Ugyanis miután Londonban megértik, hogy a németekkel nem lehet szövetséget kötni, nyergel váltanak és más szövetségesek után néznek, a már létező francia–orosz antantot, csak hogy ez akkoriban nem volt könnyű váltás. Ráadásul kitört a második búr háború (1899–1902), amely a korszak legnépszerűtlenebb háborúja Anglia számára, tekintve, hogy az angolok milyen keményen léptek fel a búr telepésekkel szemben. Igazi totális háborút folytattak, gazdaságukat tönkre téve, dinamittal robbantva fel a házaikat, koncentrációs táborokba deportálva a búr harcosok családtagjait. Viszont a háború lezárulta után Anglia teljes autonómiát adott a búroknak, és létrehozták a Dél-Afrikai uniót, amely előnyökért cserébe a búrok a 1914-es háborúban lelkesen szolgálták a brit szigetországot. A brit szigetország a búr háború miatt a nemzetközi diplomáciában

is elszigetelődött, amiből csak nagyon nehezen, hosszú évek diplomáciai munkájával tudtak kilábalni. A búr háborúban kanadai és ausztrál katonák is részt vettek, a brit nemzetközösség jegyében.

A búr háború viszont feltárta a brit hadsereg szervezeti elavultságát, ezért létrejött a Lord Esher-jelentés³², melyet 1904 februárjában tettek közzé. A katonai hatékonyság növelése érdekében racionalizálták és egyszerűsítették a döntéshozást. Haditanácsot hoztak létre az Admirális mintájára, megszüntették a főparancsnokságot, helyette a vezérkari főnök pozíciót hozták létre. A hadügyminiszternek szinte teljhatalmat adtak, annak érdekében, hogy felgyorsítsák a döntéshozatalt. Az Esher-jelentés nyomán megindult hadügyi reform mintegy hatvan évre előre meghatározta a brit szárazföldi haderő fejlődését, amely nélkül nem is tudtak volna világháborús erőfeszítéseket kifejteni.

A németek viszont következetlenül folytatják külpolitikájukat, ami a búr kérdésben is megnyilvánult. II. Vilmos korábban szimpátiájáról biztosította a holland telepeseket (Krüger-levél), majd egy gyarmatügyi szerződés miatt cserbenhagyta őket, a hazai és a nemzetközi hangulatot figyelmen kívül hagyva. Sőt, 1899 novemberében Vági szerint saját nemzetük: „szenvedélyes tiltakozása ellenére II. Vilmos, a császárné és Bülow külügyminiszter Angliába utaztak, ahol az angolok nagy szívességgel fogadták őket.” Ekkor Windsorban Chamberlain újra elővette Anglia és Németország szövetségének tervét. Chamberlain teljesen nyíltan azzal érvelt, hogy Nagy-Britanniának, Németországnak és az Egyesült Államoknak egyesülnie kell Franciaország és Oroszország ellenőrzése érdekében.³³ Bülow ekkor azt javasolta, hogy Chamberlain pozitívan beszéljen Németországról a nyilvánosság előtt, amiből ő arra következtetett, hogy ezt majd a külügyminiszter viszonzni fogja a Reichstagban.

Chamberlain ezért a november 30-ai leicesteri beszédében kijelentette, hogy „Angliának nincsenek olyan érdekei, amelyek Németországgal ellentétben volnának, és hogy a politikai helyzet nagyt javult, mert Anglia és a nagy német birodalom között a közös érdekekre való tekintettel szövetség vagy megegyezés készül. Ugyanakkor pedig a legélesebben kikelt Franciaország ellen, azt üzenve a franciáknak, hogy csak piszkálódjanak továbbra is, vegyék azonban tudomásul azt, hogy butábbak nem is lehetnek, mert ez az erejüket meghaladja.”³⁴ Chamberlain az Egyesült Államokra is utalt ekkor: „egy új hármass szövetség jön létre a teuton faj és az angolszász faj két nagy transzatlanti ága között, amely erős befolyást gyakorolna a világ jövőjére”. II. Vilmosnak tetszett a beszéd, de a *Times* megtámadta Chamberlaint, amiért túl könnyen használta a „szövetség” kifejezést. Közben az oroszok is megpróbálták kihasználni Anglia szorult helyzetét a búrok ügyében és Bülownak felajánlották, hogy Franciaországgal együtt, hárman lépjenek közbe, de a németek ezt is elutasították. Ráadásul december 11-én Bülow felszólalt Tirpitz³⁵ második haditengerészeti törvényjavaslata mellett, és nem tett említést a Nagy-Britanniával kötendő megállapodásról, amelyet – Chamberlain döbbenetére – Németországra féltékeny, hanyatló nemzetként jellemzett. Hatzfeldt nem győzött magyarázkodni emiatt.³⁶

Az ekkor még külügyminiszter Bülow mást is mondott a Reichstagban, amit talán nem kellett volna: „Védve kell lennünk a meglepetések ellen a tengeren és a szárazföldön egyaránt. Elég erős flottával kell rendelkezünk ahhoz, hogy megakadályozzuk bármely hatalom támadását – hangsúlyozom a támadás szót, mert politikánk abszolút békés jellegével ez csak védekezésre szolgálhat. A tengerentúli érdekek érvényesítése során azonban Németországnak nem szabad megfélemednie arról, hogy központja Európában van, ahol biztonsága a Hármass szövetségen és az Oroszországgal fenntartott jó kapcsolatokon alapult.” Majd beszédét ezzel zárta: „A következő évszázadban a német nép

kalapács vagy üllő lesz.”³⁷ Gooch szerint: „Ahelyett, hogy megtapsolta volna és idézte volna Chamberlain hármass partnerség iránti vágyát, Bülow nem utalt arra a beszédre, amely az egész világban visszhangra lelt. Ráadásul a Hármass szövetség szilárdságának, Oroszország barátságának és a nagy flotta szükségességének hangsúlyozása olyan álláspontot jelez, amelyben az Angliával való együttműködésnek nincs szerepe.” Bülow harcias beszéde miatt a gyarmatügyi miniszter megalázott és dühös volt. „Nem mondok többet arról, ahogyan Bülow bánt velem – írta Eckardstein német követségi tanácsosnak. – A szövetségi kérdéssel kapcsolatos további tárgyalásokat abba kell hagyni.”³⁸

(Az utolsó közeledési kísérletek) 1899 utolsó hetében egy brit cirkáló elfogta a Bundesrath német postagőzöst, és Durbanbe vitték azzal a váddal, hogy a búroknak szállít csempészárút, majd egy másik német gőzöst is elfogtak hasonló váddal. Németországban persze nagy felháborodás tört ki. Bülow a következő szavakkal tolmácsolta Hatzfeldtnek a német nép haragját: „Nem titkolhatom el Excellenciád előtt, hogy az angol parancsnokok brutális magatartása a két gőzhajóval szemben, és még inkább az a lazaság, amellyel a kormány bánt feljelentéseinkkel, a lehető legrosszabb benyomást keltette, és arra a meggyőződésre kényszerített bennünket, hogy Lord Salisbury nem ismeri fel az ügy fontosságát.”³⁹ Lord Salisbury válasza még meg sem érkezett, amikor egy harmadik német gőzöst is lefoglaltak. Az első német flottaépítési törvényt a Reichstag 1898. március 26-án fogadta el, ami Tirpitz érdeme volt, akit ezért haditengerészeti miniszterré neveztek ki. A három hajó esete újra a figyelem középpontjába állította a II. Vilmos által elindított flottapolitika fontosságát.

A második flottatörvény szükségét Bülow azzal emelte ki, hogy a világ megváltozott az utóbbi néhány évben és a német külpolitikának a béke és a Birodalom méltóságának fenntartását egyaránt meg kell céloznia. Az 1900. június 12-én elfogadott második törvényjavaslat megduplázta a csatahajók számát és tizenhét év alatt, 1901-től 1917-ig harmincnégy csatahajó megépítését írta elő, az utolsó hajókat 1920-ra fejezték volna be. A törvényjavaslat preambuluma kimondta, hogy Németországnak olyan erős flottával kell rendelkeznie, hogy még a háború legerősebb ellenfele számára is túl nagy kockázattal járjon.⁴⁰ Bülow számításba vette az angolok rosszsallását, de azzal érvelt, ha vigyáznak arra, hogy ne szakítsanak az angolokkal és ne sértsék meg őket, akkor nem kerülhet sor konfliktusra. Nagy-Britannia úgy reagált az újabb építési programra, hogy maga is több hajó építését irányozta elő, vagyis megindult a fegyverkezési verseny. A Tirpitz által kifejlesztett „kockázatelmélet” szerint, ha a német császári haditengerészet elér egy bizonyos szintű erőt a brit királyi haditengerészethez képest, a britek megpróbálják elkerülni a Németországgal való konfrontációt.⁴¹ Ez elhibázott feltevésnek bizonyult. Az újabb és újabb, 1908-as és 1912-es flottatörvények ellenére 1914-ben a német flotta bruttó regisztertonnával számolva alig a felét érte el a brit flottának.

Az angol-német közeledés újabb jele volt, hogy Salisbury és Hatzfeldt 1900. október 19-én kompromisszumos szerződést írtak alá Kína területi integritásával kapcsolatban a boxerlázadással összefüggésben. Az idős Salisbury felsőbb nyomásra az 1900-as választások végén lemondott külügyminiszteri posztjáról. Helyére a viszonylag tapasztalatlan Lord Lansdowne került, de a külügyekben Chamberlain ragadta magához a kezdeményezést. Továbbra is azt akarta, hogy megállapodás szülessen Németországgal.

Ilyen előzmények után, 1901 első harmadában következett be az utolsó alkalom, hogy Anglia és Németország egymással szorosabb viszonyba lépjenek. Ugyanis „1901. január 16-án a chatsworth-i kastélyban Chamberlain miniszter és a devonshire-i herceg⁴² Eckardstein báróval⁴³ nagyon komoly beszélgetést folytattak, amelyben kijelentették,

hogy Anglia részére a fényes »Splendid Isolation« korszaka elmúlt, azért Anglia hajlandó megoldani a világpolitika nyílt kérdéseit, de a megoldást Chamberlain a meglévő két hatalmi csoportosulással karöltve képzeli. Az angol kabinetben azonban olyan hangok is hallatszottak, hogy Anglia csatlakozzon a kettős szövetséghez (Franciaországhoz és Oroszországhoz). Ők ketten [Chamberlain és a devonshire-i herceg] azonban azok közé tartoznak, akik Németországhoz és a hármasszövetséghez húznak; ha azonban kiderülne, hogy a csatlakozás Németországhoz nem volna lehetséges, akkor ők is azon lesznek, hogy Franciaországgal és Oroszországgal működjenek együtt, akár milyen nehéz áldozatokat is kellene hozni Marokkóban, Perzsiában és Kínában.”⁴⁴ Teljesen világos érvelés, amelyek talán még soha nem hangzottak el egy brit politikus szájából, annak érdekében, hogy egy államot megnyerjenek szövetségeseül.

Ezzel szemben Berlinben képtelenek voltak felfogni a dolog jelentőségét. Eckardstein báró jelentést tett az elhangzottakról II. Vilmosnak, aki nem is reagált azokra. Az immár kancellár Bülow pedig úgy értékelt, hogy az angolok fenyegetődzése, miszerint a Kettős Szövetséghez fognak csatlakozni, csupán ijesztgetés, amit csak nagy áldozatok árán tudnának elérni. A németek igencsak alulértékelték az angol politika életképességét. Hiába az egyre kétségbeesettebb figyelmeztető hangok, hogy az angolok komolyan gondolják a dolgot, mert belátják, hogy Anglia egymaga nem képes a kínai és a többi kellemetlenséggel szárazföldi szövetséges nélkül megbirkózni. A német külpolitika szűklátókörű vezetői továbbra sem hitték el, hogy Anglia képes akkora kedvezményeket tenni gyarmati kérdésekben, amely után részese lehet a francia–oros antantnak. Bülow így fogalmazott ezzel kapcsolatban: „A Kettős szövetséghez való közeledés fenyegetése csak egy rémálom, amelyet azért találtak ki, hogy megrémítsen minket.”⁴⁵ És nem akart mást Angliával, pusztán a jó kapcsolatok fenntartását. Gooch szerint Bülow az időhúzásra játszott, azt remélve, hogy Anglia még nehezebb külpolitikai helyzetbe kerül, amelynek következtében Németország ára megnő és így még előnyösebb feltételekkel tudnak egyezményeket kötni.

Bülow az aktuális boxerlázadás és Oroszország délkelet-ázsiai terjeszkedése kapcsán még szembe is fordult az angol állásponttal, ám ez még mindig nem riasztotta vissza az angolokat. 1901. március 19-én Lansdowne lord⁴⁶ felkeresi Eckardsteint és közölte vele, hogy „német–angol védelmi szövetséggel foglalkozik, mert Anglia politikai válaszüton van, hivatalos ajánlatot azonban addig nem tehet, míg nem tudja, hogy azt Németország elfogja-e fogadni. Március 27-én pedig ugyancsak Lansdowne újból kijelentette a német nagykövetségnek, hogy egy memorandumot állított össze, amelyet Lord Salisbury miniszterelnöknek is bemutatott, aki kijelentette, hogy hajlandó belemenni egy szigorúan meghatározott védelmi szövetségbe és minden lépést fel kell használni, hogy ezt a szerződést a parlamentben keresztül lehessen vinni. Erre az új ajánlatra német részről az volt a válasz, hogy először II. Vilmos március 28-án Sándor cár ezredének ünnepén Berlinben nagy oroszbarát beszédet mondott. [amire] Lord Balfour és a többi angol miniszter kijelentette, hogy a német császárnak és Bülownak nem lehet többé hinni, mert mindig Oroszország felé néznek.”⁴⁷

Ebben az időszakban az angol király, VII. Edward is kinyilvánította, hogy szerinte Németország és Anglia természetes szövetségese, a gyarmati ügyekre is lehetségesnek látott megoldást. Aztán „1901. május 18-án Lord Lansdowne a német nagykövetnek újból azt ajánlotta, hogy szerkesszék meg a szövetségi szerződés alapelveit, mire Hatzföldt berlini utasítás alapján azt válaszolta, hogy Németország csak olyan szerződést köthet, amely biztosítja Anglia részéről a szövetségi köteleességet még arra az esetre is, ha Németország a Monarchiának segítségére siet az esetben, ha ezt két hatalom megtámadná.

Lansdowne udvariasan kitért ezen lehetőség elől. Ezen a ponton egyébként az angol álláspont sem teljesen követhető, hiszen nyilvánvaló, ha Németországgal szövetséget kötnek, akkor legalább részben a Hármas Szövetséggel is szorosabb kapcsolatba kerülnek. Lehet, hogy London számára már nem is tűnt annyira nagy áldozatnak kibékülni két másik riválisával, ha ezzel elkerülhetik, hogy egyedül maradnak a világpolitikai kérdésekben. Anglia rendelkezett a legnagyobb és legerősebb haditengerészettel, amely olyan előnyt biztosított számára a diplomácia világában, mintha mai viszonyok között náluk lett volna az összes atomrakéta. De azt is jól ismerik föl Londonban, hogy a világ átrendeződés alatt állt, mondhatnánk, a világ többpólusúvá kezdett válni, mint manapság az ukrán–oroszháború nyomán, ezért Angliának is döntenie kellett, melyik szárazföldi hatalommal lép szövetségre.

Mert a németekkel való egyezkedéssel párhuzamosan, 1901 márciusától kezdtek meg a gyarmati nézeteltérések rendezését a franciákkal, amely tárgyalások talán a kellenél jobban alakultak. Aztán 1901. október 25-én a brit hadsereg dél-afrikai pusztító, merkantillista taktikájának védelme részeként Chamberlain összehasonlítást tett a saját csapataik és a porosz hadseregnek a francia–porosz háborúban való működése között, amely kijelentés éle Németországnak szólt. A német sajtó felháborodása ellenére Chamberlain nem vonta vissza szavait. Ez a nyilvánosság előtt zajló vita a végét jelentette Chamberlain angol–német szövetséghez fűzött reményeinek, de Chamberlain népszerűsége Nagy-Britanniában rendkívül megugrott.⁴⁸

(Az angol–amerikai kapcsolatok) Ráadásul ekkoriban már javában mentek az egyeztetések az Amerikai Egyesült Államokkal a Panama-csatorna sorsáról. Az elhúzódo tárgyalásokat követően, és bizonyára nem függetlenül a németekkel való sikertelen tárgyalásoktól, az angolok végül beadták a derekukat, engedtek az amerikai követeléseknek, és 1901. november 18-án megtörtént a *2. Hay–Pauncefote-szerződés* megkötése. Ebben Anglia a Panama-csatorna megépítésére vonatkozó korábbi jogairól az Egyesült Államok javára lemondott.⁴⁹

Az angol–amerikai kapcsolatok normalizálása az 1895-ös venezuelai válsághoz köthető. A Brit Guyana és Venezuela közötti területen lévő gazdag aranybányák miatt régóta húzódo vita volt a két állam között. Végül az amerikaiak is beavatkoztak a dologba, mondván, a britek megsértették az 1823-as Monroe-doktrínát, amelyben megtiltották, hogy európaiak új gyarmatokat szerezzenek Dél-Amerikában. Nagy-Britannia elfogadta egy kijelölt bizottság felállítását, amely Párizsban működött. A bizottság 1899. október 3-án véglegesítette határozatát, amelynek értelmében a britek a vitatott terület 90%-át, és velük az aranybányákat kapta meg, a venezuelaiak nagy csalódására. A tárgyalások viszont jó alapot teremtettek a brit–amerikai kapcsolatok további fejlődéséhez. Egy vezető brit történész ezt a válságot „az angol–amerikai kapcsolatok általában és különösen a latin-amerikai angol–amerikai rivalizálás története egyik legjelentősebb epizódjának”⁵⁰ nevezte.

Érdekes módon, Venezuela kapcsán az Amerikai Egyesült Államok, Anglia és Németország még egy közös – nevezzük így – alkalmi szövetséget alkottak, és tengeri blokádot hoztak létre. Ennek során a német haditengerészet harci cselekményekben vett részt, szétlőttek egy venezuelai erődöt, elsüllyesztettek három hajót – mindez kiváltotta a britek ellenkezését. Amikor 1903 februárjában véget ért a blokádnak, akkor Gooch szerint: „Az angol–német kapcsolatok a partnerség végén hangsúlyozottan rosszabbak voltak, mint az elején.” Ráadásul az amerikaiak is elvesztették a bizalmukat Németországgal kapcsolatban, és mint a brit történész összegzi: „A venezuelai kaland fő eredménye az volt, hogy felfedte és növelte Németország népszerűtlenségét az angolszász világban.”⁵¹

A venezuelai válságnak a britek számára szerencsés kimenetele jó alapot teremtett a Panama-csatorna körüli nézeteltérések tisztázáshoz. Száz év távlatából nyugodtan mondhatjuk, hogy a britek egy nagyon jó üzletről és egy stratégiaileg is fontos területről mondtak le azért, hogy az Egyesült Államok jóindulatát és teljes támogatását megkaphassák a későbbiekben. És ehhez tegyük hozzá, hogy az amerikai polgárháború idején Nagy-Britannia még a konföderációs Délel szimpatizált, és Lord Palmerston miniszterelnök a következő szavakkal fenyegette meg az északiakat egy tengeri incidens (a Trent-ügy) miatt: „Nagy-Britannia jobb állapotban van, mint bármikor, hogy súlyos csapást mérjen az Egyesült Államokra, és olyan leckét olvasson fel az Egyesült Államoknak, amelyet nem fognak egyhamar elfelejteni.”⁵² Tehát, a háborút is kilátásba helyezte! Azóta kissé megváltoztak a geopolitikai körülmények.

(Az angol–francia közeledés) Bülow az oroszok miatt nem akart kiegyezni Angliával, de az oda-vissza játékkal végül senkivel sem tudott megegyezni, és hiteltelenné vált. 1901 júniusára aztán az angolok belátták, hogy a németekkel tárgyalni nem lehet, mert láthatóan nem tudják, hogy tulajdonképpen mit akarnak, így beszüntették a további szövetségi ajánlatokat. Alfred de Rothschild báró, az angol–német szövetség pártolója Eckardsteinnek június 14-én meg is írta, hogy Angliában nevetnek a német ügyetlenségen, és hogy Chamberlain kereken kijelentette, hogy a berliniekkel tovább tárgyalni nem akar, mert ha ők nem akarják maguk belátni azt, hogy egy egész új világ konstellációja függ ettől, akkor rajtuk segíteni nem lehet. Július 9-én pedig maga Eckardstein jelentette Londonból, hogy Lord Salisbury sem tartja többé időszerűnek az angol–német szövetséget. Azért „1901 júliusában történik angol részről még egy utolsó kísérlet, hogy Németországgal együtt lépjenek fel Marokkóban Franciaország ellen, és e célból Sir Arthur Nicholson⁵³ megjelent a német nagykövetségen, ahol azonban tárgyalásokat folytatni nem is tudott, mert a német nagykövetségnek e lépésről történt jelentésére Berlin egyáltalán nem is válaszolt.”⁵⁴ Nem csoda, hogy 1902 februárjában az angolok már nyíltan tárgyaltak a franciákkal Marokkó és Egyiptom ügyében.

Gooch összegzése szerint Bülow ugyan nem hibáztatható jogosan egy olyan szövetség visszautasításáért, amelyet a brit kormány hivatalosan soha nem javasolt, és érthető volt, hogy nem akarta csorbítani azt a bizalmat, amelyet Oroszországgal igyekezett fenntartani. Mindenesetre Berlinben nem ismerték fel kellőképpen a brit barátság fontosságát, és nem tettek kísérletet annak biztosítására. Chamberlain őszinte figyelmeztetései ellenére a Wilhelmstrasse könnyelműen elvetette annak lehetőségét, hogy a britek közeledjenek Franciaországhoz vagy Oroszországhoz, és az időre játszottak, bízva abban, hogy Angliának egy napon sürgős segítségre lesz szüksége. A feltételezés pusztítóan téves számításnak bizonyult a németek részéről.⁵⁵ Bülow tragikus tévedése abban ragadható meg, hogy azt hitte, a semleges Németország másokat is semlegességre fog kényszeríteni. Nem értette meg, hogy amikor a nagyhatalmak mindenhol terjeszkednek, maguk a németek is, akkor a hatalmi dinamikát nem lehet semlegességgel ellensúlyozni, csak szilárd szövetségek megkötésével, ehhez viszont dönteni kellett volna, mert mindenki nem lehet jóban lenni. Az angol szövetség elutasítása meghatározta a következő évtizedeket, az új szövetségek megerősödését, amelyek egyre határozottabban egy cél felé tolódtak el, Németország bekerítése és hatalmi törekvéseinek letörése felé.

Az angolok tehát új szövetségesek után néztek, mivel „...az angol államférfiak nem voltak soha érzelmi politikusok – állapítja meg Vági –, különösen akkor nem, mikor Anglia egész kereskedelmének a jövőjéről volt szó.” És mivel ekkoriban „Oroszország messze keleten Tibettől Koreáig komolyan kezdte veszélyeztetni az angol érdekeket...

így jött létre az angol–japán szövetség 1902-ben, kizárólag Oroszország elleni éllel.”⁵⁶ Ez látszólag jelentéktelen szövetség volt, de a későbbi események megmutatták, hogy nagyon is fontos lépés volt.

Nagy-Britannia felismerve, hogy a világban zajló kiszámíthatatlan folyamatok, mint az USA felemelkedése, szövetségesek keresését indokolják, Párizs felé fordult, pedig a két nemzet zsigerileg gyűlölte egymást. A Párizsban is megjelenő Times folyóirat új vezetőt kapott William Lavino személyében, aki kedvező hangulatot teremtett az angol–francia közeledéshez, mondván, hogy az ellentétet köztük Németország szítja. Amikor „... aztán a talaj kellőképpen elő volt készítve, 1903. májusában VII. Edward⁵⁷ is megjelent Párizsban, ahol nagy ünnepséggel fogadták. Ő pedig hálából elysei pohárköszöntőjében az angol–francia közeledés szükségességét hangoztatta.” Következő lépésként VII. Edward megjelent Delcassé külügyminiszternél⁵⁸ reggelin, ahol néhány óra alatt elintézték az összes vitás angol–francia ellentétet és „mikor 1903 júliusában Loubet elnök⁵⁹ visszaadta az angol király látogatását, akkor már a verebek is azt csiripelték Európában, hogy a közeledés Franciaország és Anglia között létre fog jönni.” És valóban, miután a két állam közvéleményének hangulata kellően elő volt készítve, akkor 1904. április 8-án Lansdowe és Delcassé aláírta az angol–francia egyezményt („entente cordiale”), amellyel az egyiptomi és a marokkói gyarmati kérdéseket elrendezték. Anglia elfogadta Marokkó francia fennhatóságát, míg a franciák Egyiptom angol fennhatóságát. Egyébként olyan államok ügyében intézkedtek, amelyek fölött nem is rendelkeztek, de a lényeg Vági szerint, hogy „így jött létre az angol–francia közeledés, amely még sokkal többel járult hozzá az 1914. évi világháború kitöréséhez, mint a francia–oros szövetség.”⁶⁰ És itt egy kitérőt kell tennünk, hogy lássuk, a britek mennyire komolyan gondolták a globális harcászatot.

(Folytatjuk)

JEGYZETEK

- 1 Pozzi, Henri: *Századunk bűnösei*. Budapest, 1936, Dr. Marjay Frigyes kiadása, 13. o. Pozzi szerint az utolsó közös tanácskozást 1913-ban tartották Szentpéterváron, Joffre és Zsilinszkij.
- 2 Déri Imre: *Az angol birodalom igazi arca*. Budapest, 1940, Victorisz kiadás, 50. o.
- 3 Déri: i. m. 50. o.
- 4 Jaenecke, Heinrich: A merénylet. Ferenc Ferdinánd halála 100 évvel ezelőtt. Egy globális katasztrófa nyitánya. *Geo magazin*, 2014. február. 23. o.
- 5 1801. április 2-án Lord Nelson hadihajói Koppenhága közelében preventív módon megtámadták a dán–norvég hadiflotta egy nagyobb egységét és azt elpusztítva megakadályozták, hogy a dán–francia–oros szövetség nagyobb hadiflottát állítson fel Anglia ellen. [https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Copenhagen_\(1801\)](https://en.wikipedia.org/wiki/Battle_of_Copenhagen_(1801))
- 6 *Világtörténet évszámokban. 1789–1945.* 9 Összeállította: Ormos Mária. Budapest, 1988, Gondolat Kiadó, 61. o.
- 7 Pilch Jenő (szerk.): *A világháború története*. Budapest, 1928, Franklin-Társulat, 18. o.
- 8 A francia–kínai háború (1884–1885) keretében számtalan szárazföldi és tengeri összecsapás zajlott le a Dél-Kína és Észak-Vietnam közötti területekért. Kegyetlen és fordulatok harcok folytak, foglyokat ritkán ejtettek és a kínaiak fejpénzt fizettek a levágott fejekért. A stratégiailag fontos Lang Son várost a franciák 1885. február 13-án foglalták el. Amikor a kínaiak újra ostrom alá vették Lang Sont, bár veszteségeik miatt visszavonulásba kezdtek, a francia parancsnok téves helyzetértékelése miatt kivonultak a városból. A Lang Sont ért támadás tehermentesítésére a várostól északra, Bang Bónál támadást indítottak egy dandárral, de azt egy kínai csapat legyőzte. A félrevezető hírek miatt a francia Jules Ferry-kormány is megbukott, és az új kormány áprilisban békét kötött Kínával a Tientsin-egyezmény aláírásával, amely Tonkint francia protektorátusnak hagyta meg.
- 9 Vági István: *Elmélkedések a világháborúról. I. kötet. A világháború előzményei, a sarajevói gyilkosságig*. Sopron, 1927, Vitéz Tóth Alajos Könyvnyomdai Műintézete, 39. o.
- 10 Andrássy Gyula gróf: *Diplomácia és világháború*. Budapest, 2021, Légrádi Testvérek kiadása, 14. o.

- 11 Vági: i. m. 39. o.
- 12 Robert Arthur Talbot Gascoyne-Cecil Salisbury (1830–1903), brit államférfi és konzervatív politikus, aki három alkalommal (1885–1886), (1886–1892), (1895–1902), összesen tizenhárom éven át volt az Egyesült Királyság miniszterelnöke. Külügyminiszter is volt 1878–1880 és 1885–1900 között. Salisbury az 1900-as választások végén Balfour és Viktória királynő nyomására lemondott külügyminiszteri posztjáról.
- 13 Vági: i. m. 41. o.
- 14 Uo. 47–48. o.
- 15 Uo. 48. o.
- 16 Uo. 52. o.
- 17 Uo. 88. o.
- 18 Horatio Herbert Kitchener tábornagy (1850–1916), társával, Claude R. Conderrel 1874 és 1877 között felmérték Palesztina területét, és ekkor alkalmaztak először térképen rácshálót. 1883-tól részt vett századosként az egyiptomi hadsereg újjászervezésében. 1892-től az egyiptomi hadsereg dandártábornoka (Sirdar). Beavatott szabadkőműves. Kitchener 1896 júniusában győzelmet aratott a ferkehi csatában és az 1896. szeptemberi hafiri csatában, ami országos hírnevet szerzett neki, ezért szeptember 25-én vezérőrnaggyá léptették elő. Vezérkari főnök (1900–1902) a második búr háborúban, majd főparancsnok. Az indiai hadsereg főparancsnoka (1902–1909), majd újra Egyiptomban szolgál. 1914-ben, az első világháború kezdetén hadügyminiszter, kabinetminiszter lett. Azon kevesek egyike, akik hosszú, legalább három évig tartó háborút láttak előre. 1916-ban, útban Oroszországba, hajóját egy német tengeralattjáró megtorpedózta és ő is az áldozatok között volt. https://en.wikipedia.org/wiki/Herbert_Kitchener.
- 19 Vági: i. m. 92–93. o.
- 20 Uo. 94. o.
- 21 A második szamoai válság 1898-ban kezdődött. A szamoai király Malietoa halála következtében a száműzött Mata'afa Iosefo visszatért, akit a németek támogattak és a szamoai főnökök tanácsa megválasztotta uralkodónak. Válaszul a Brit Királyi Haditengerészet és az Amerikai Haditengerészet partra szállt Apianál, hogy támogassa Malietoa fiát, I. Malietoa Tanumafilit Mata'afa ellen. Néhány hónapos harcok után az 1899-es háromoldalú egyezmény révén a Szamoai-szigetek Amerikai Szamoára és Német Szamoára (utóbbi ma: Szamoa) való felosztásához vezetett. https://en.wikipedia.org/wiki/Second_Samoan_Civil_War
- 22 Arthur James Balfour (1848–1930), brit politikus, 1902-ben távozó nagybátyja után őt választották miniszterelnökké. Vezetése alatt fejeződött be a második búr háború, illetve ekkor adták ki az 1902-es oktatási reformot. Kabinetjét sikeresnek tartották, azonban a vámtarifareform megvitatása közben kiütözköztek a miniszterei közötti ellentétek, amelyek megosztották az egész Konzervatív Pártot. Balfour végül 1905. december 5-én benyújtotta lemondását. Az 1906-os választások alkalmával a Konzervatív Párt súlyos vereséget szenvedett a fölületes győzelmet arató Liberális Párttal szemben. Később az idős politikus az admirálisok első lordja (1915–1916), majd David Lloyd George megbízására külügyminiszter (1916–1919) lett. Külügyminiszteri szolgálata alatt született meg a cionizmust támogató Balfour-nyilatkozat, 1917-ben. https://hu.wikipedia.org/wiki/Arthur_Balfour
- 23 Gooch, George Peabody: *Before the war. Studies in Diplomacy*. I. kötet. London, 1936, longmans, Green and Co.. 198. o. <https://archive.org/details/in.ernet.dli.2015.2275/page/n9/mode/2up>
- 24 Joseph Chamberlain (1836–1914) brit államférfi, aki először radikális liberális, majd liberális unionista volt, miután ellenezte Írország otthoni („home rule”) uralmát, és végül vezető imperialistaként szolgált a konzervatívokkal való koalícióban. Két házassága révén a Nobel-békedíjas Austen Chamberlain és Neville Chamberlain miniszterelnök apa volt.
- 25 Gooch: i. m. 199. o.
- 26 Bernhard Heinrich Karl Martin Bülow herceg (1849–1929) német államférfi, külügyi államtitkár, majd külügyminiszter (1897–1900), majd 1900 és 1909 között a Német Birodalom kancellárja. A *Weltpolitik* buzgó támogatója. Bülow egyöntetűen annak szentelte kancellárságát, hogy Németországot vezető hatalommá tegye a világban. Ennek érdekében többnyire minden kérdésben egyetértett II. Vilmossal.
- 27 Gooch: i. m. 199. o.
- 28 Uo. 200. o.
- 29 Sergej Juljevics Witte (1849–1915), orosz pénzügyminiszter III. Sándor és II. Miklós császár uralkodása idején, majd az ország első kormányfője: 1905. november 6. – 1906. május 5. között. Segítette az orosz ipar fejlődését. Ellenezte az orosz–japán háborút és az I. világháborús orosz részvételt katasztrofális tévedésnek tartotta. https://hu.frwiki.wiki/wiki/Serge_Witte.
- 30 Vági: i. m. 98. o.
- 31 https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_John_Temple,_3rd_Viscount_Palmerston
- 32 Reginald Baliol Brett Esher (1852–1930), brit történész és liberális politikus. Szoros kapcsolatot ápol a királyi családdal, bizalmas udvaroncnak számított. 1904-ben Esher hozta létre a Birodalmi Védelmi Bizottság albizottságát, az úgynevezett Esher-bizottságot, amelynek elnökévé nevezték ki. Jóváhagyta a területvédelmi erő felállítását, amely sorozás nélkül lehetővé tette a szárazföldi haderő növelését 1908-tól.

- Később a Haldane által végrehajtott reformok az Esher által elkezdett munka végrehajtása volt.
- 33 [#Attempts_at_Anglo-German_alliance: 1898–99.](https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Chamberlain) 47 Vági: i. m. 112. o.
- 34 Vági: i. m. 102. o. 48 [#Attempts_at_Anglo-German_alliance: 1898–99.](https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Chamberlain)
- 35 Alfred Peter Friedrich von Tirpitz (1849–1930), német nagyadmirális, a Német Császári Haditengerészeti Hivatal államtitkára, a Német Császári Haditengerészlet nagyhatalmú minisztere 1897 és 1916 között. 1911-ben megkapta a nagyadmirális (Großadmiral) címet. 49 Pilch: i. m. 371–372. o.
- 36 [#Attempts_at_Anglo-German_alliance: 1898–99](https://en.wikipedia.org/wiki/Joseph_Chamberlain) 50 [https://en.wikipedia.org/wiki/Venezuelan_crisis_of_1895.](https://en.wikipedia.org/wiki/Venezuelan_crisis_of_1895)
- 37 Gooch: i. m. 222. o. 51 Gooch: i. m. 238. o.
- 38 Uo. 223. o. 52 [#American_Civil_War.](https://en.wikipedia.org/wiki/Henry_John_Temple,_3rd_Viscount_Palmerston)
- 39 Uo. 224. o. 53 Sir Arthur Nicolson Carnock (1849–1928), brit diplomata és politikus. 1888-tól 1893-ig főkonzult volt Budapesten. 1894-ben a konstantinápolyi nagykövetségen állomásozott, majd 1895 és 1904 között a marokkói Tangerben brit miniszter.
- 40 Uo. 225. o. 54 Vági: i. m. 114. o.
- 41 https://en.wikipedia.org/wiki/Alfred_von_Tirpitz 55 Gooch: i. m. 233. o.
- 42 Spencer Compton Cavendish, Devonshire 8. hercege (1833–1908), brit államférfi. Kiemelkedő módon, három politikai pártban töltött be vezető pozíciót: a Liberális Pártban, a Liberális Unionista Pártban és a Konzervatív Pártban az alsóházban vagy a Lordok Házában. 56 Vági: i. m. 121. o.
- 43 Hermann Johannes Arnold Wilhelm Julius Ernst Eckardstein (1864–1933), német diplomata. Megfelelő képzettség és vizsgák nélkül vette át a diplomáciai szolgálatot, amelyhez fontos családi kapcsolatai segítettek. 1889-től attasé Washingtonban, 1891-től a Külügyminisztériumhoz került, ugyanabban az évben érkezett Madridba, novemberben pedig Londonba. A gazdag házasság eredményeként anyagilag független, és 1898-ban nyugdíjba vonult, sikertelenül próbált a Reichstagba bejutni. Bár 1898 áprilisától 1899 decemberéig nem volt tagja a londoni nagykövetségnek, angol felesége révén, annak rokoni köre, Alfred Rothschild segítségével sikerült Joseph Chamberlain és Hatzföldt, a londoni nagykövet közötti kapcsolatot létrehozni. <https://www.deutsche-biographie.de/> 57 Albert Edward of Saxe-Coburg and Gotha (1841–1910), Nagy-Britannia és Írország Egyesült Királysága és a Brit Domíniumok királya, valamint India császára 1901-től haláláig. Edwardot 1902. augusztus 9-én koronázta meg a canterburyi érsek a westminsteri apátságban. Egyik első fontos hivatalos útja Párizsba vezetett 1903 májusában, ahová Émile Loubet köztársasági elnök hívta meg. Ekkor alapozták meg az antant angol–francia katonai szövetségét és osztották el a gyarmati befolyási övezeteket Afrikában.
- 44 Vági: i. m. 109. o. 58 Théophile Delcassé (1852–1923) Franciaország külügyminisztere 1898–1905, valamint 1914–1915 között. Ő volt az új európai szövetségi rendszer egyik megalkotója az első világháborút megelőző években. 1904-ben sok kérdést illetően sikerült egyetértésre jutniuk a britekkel, és április 8-án megkötötték az antantot, amely 1940-ig létezett. Emellett 1907-ben sikerült megkötnie az angol–orosz egyezményt, amellyel a szövetség hármassá bővült.
- 45 Gooch: i. m. 213. o. 59 Émile Loubet (1838–1929), francia politikus, a Harmadik Francia Köztársaság miniszterelnöke (1892) és köztársasági elnöke 1899 és 1906 között.
- 46 Henry Charles Keith Petty-Fitzmaurice Lansdowne (1845–1927), brit államférfi, aki egy- 60 Vági: i. m. 122. o.

Kell-e a vallás? Hume és Cicero vallásfilozófiájának különbsége 1. rész

*Die Gretchenfrage: „Nun sag, wie has du's mit der Religion?“
A Gréta-kérdés: „Te voltaképp a hittel hányadán vagy?
Goethe: Faust, I. 3415. sor.
(Ford.: Jékely Zoltán)*

(*Előhang*) Ha valaki kézbe veszi az újabb filozófiatörténet-könyveket, s megkeresi bennük, mit írnak Hume-ról, illetve Ciceróról, nagyjából a következőket fogja találni. David Hume az újkori gondolkodás jeles alakja, az angol/brit filozófia nevezetes – valójában skót – tagja, a szkeptikus, illetve az empirikus filozófia eszméinek magas színvonalú képviselője, akinek ismeretelméleti és erkölcsstani könyvei az újkori filozófiai irodalom klasszikus alkotásai, vallásfilozófiai munkája a modern vallásfilozófia maradandó műve. Mindehhez ráadásul – miként azt az érintett később kifejezte – felébresztette Kantot, az újkori filozófia bálványként tisztelt alakját annak dogmatikus szendergéséből, érdemei ezért végképp elévülhetetlenek. Természetesen, ha néhány jókora lépést teszünk vissza az időben, a kép módosul, s Hume bemutatásába kritikai elemek is egyre sűrűbben gyűlnek. Egészében véve azonban a hangadó modern filozófia két és fél évszázada egyik fontos, a modern szellemet kialakító tagját ünnepli Hume-ban, és ekként igyekszik a hume-i filozófia szellemét ápolni és fenntartani.

Mit találunk ugyanakkor, ha Cicero életművéről kívánunk tájékozódni, s szeretnénk megtudni, hogyan kell értékelni eszméit és műveit? Való igaz, az antik filozófiának van egy saját belső problémája: a görög és a római filozófia viszonya, s így ez azt a feladatot tűzi a filozófiatörténész elé, hogy a két elem viszonyát finoman kimérje. Ennél azonban összehasonlíthatatlanul nagyobb problémát jelent az, amikor a domináns modern filozófia Ciceróra pillant. A modern ideológia érvényesül már abban is, hogy a keresztény filozófia zárójelbe tételével, alábecsülésével párhuzamosan megtörténik a görög filozófia abszolutizált, túlzott nagybecsülése, mielőtt egyébként az egész klasszika a modernitás áldozatává válik. Ami pedig az antik filozófia egészét illeti, úgy tűnik, a görög filozófia természetesen vitathatatlan érdemei, hallatlan gazdagsága és úttörő jellege mellett a modern bemutatásban a római filozófia értékei sokszor a kellenél jobban hátraszorulnak, holott a keresztény gondolkodás nagyra becsülte képviselőiket.

Ezekben a keretekben tűnik élénk Cicero alakja, aki tudvalevőleg filozófus, szónok és államférfi volt egy személyben, terjedelmes és forrásértékű életművének tanúsága szerint kiválóan ismerte a filozófia tanait, s tudatosan alkotott saját római filozófiát hazájának. Ehhez képest – bár szónokként becsben tartott, s államférfiüként is számontartott személy – filozófusként jellegzetesen a pejoratív értelemben használt „eklektikus” jelzővel szokták lebecsülni és megbélyegezni, ha szűken sor kerül a tárgyalására, ellentétben a régebbi századok szokásával, amikor az oktatásban is tekintélyes módon kapott helyet.

S hogyan kerül most e két filozófus egymás mellé? Vallásfilozófiai műveik formális hasonlósága miatt, amiatt, hogy Hume Cicero művének mintájára alkotta meg a saját könyvét. Felmerül a kérdés: a kettő közül melyik mű a maradandó, melyik rendelkezik

igazán értékkel? Elővételezem, e tanulmány be fogja mutatni, hogy újkori hírnevük különböző nagyságával ellentétben Cicero műve tartalmazza a maradandó bölcsességet, s Hume hírhedt műve bizonyul elfogultnak és sekélyesnek.

(*A két mű*) Az alábbiakban Marcus Tullius Cicero „Az istenek természetéről”¹ és David Hume „Beszélgetések a természetes vallásról”² című művét kívánom összehasonlítani egymással. A két mű formálisan hasonlít egymásra. Hume, mint maga mondja, ifjúságában falta Cicerót.³ Az összehasonlításból viszont ki fog derülni, hogy – többek véleményével ellentétben⁴ – vallásfilozófiáját tekintve Hume nem Cicero követője. Cicero műve az antik vallásfilozófia egyik legfőbb munkája, Hume műve, amely szemlátomást Cicero művének mintájára készült, az újkori vallásfilozófia egyik irányzatának reprezentatív munkája. Utóbbi sokan túlértékelik, jelentősége mindazonáltal kétségtelen. Cicero művének vallásfilozófiai tartalma egyrészt a *természetes teológia*, másrészt a *politikai teológia*, Hume műve pedig lényegét tekintve a természetes teológia újkori fonákja, a *valláskritika*.

Mielőtt e két mű vizsgálatába fognáink, megemlíjtük, hogy mindkét gondolkodónak vannak további vallásfilozófiai, illetve ilyen vonatkozásokat is tartalmazó munkái. Cicero ilyen önálló műve „A jóslásról”⁵, valamint „A végzetéről”⁶ című könyve. Ezen kívül sokszor beszél a vallás kérdéseiről egyéb munkáiban. Ilyen például „A törvényekről” című munkája.⁷ Hume ilyen tárgyú művei „A vallás természettörténete”⁸, a „Tanulmány az emberi értelemről”⁹ két fejezete, három esszéje „A babonáságról és a rajongásról”¹⁰, „Az öngyilkosságról”¹¹ és „A lélek halhatatlanságáról”¹², és kitér vallásfilozófiai kérdésekre az „Anglia története”¹³, az „Értekezés az emberi természetéről”¹⁴, és a „Tanulmány az erkölcs alapelveiről”¹⁵ című munkáiban.

Hume alapvető elvei a vallást illetően ezekben a műveiben is megtalálhatók. Röviden bemutatunk három ilyen helyet. A „Tanulmány az emberi értelemről” című könyve 11. fejezetében kijelenti: „Az akkoriiban teljesen tudatlan emberiség a maga gyarló felfogóképességének jobban megfelelő vallási eszmét alakított ki.”¹⁶ E jellegzetes nézet értelmében a vallás tudatlanság, a történelem pedig progresszió ennek leküzdésére.

Ugyanebben a fejezetben írja: „Azt mondjátok, tagadom a gondviselést és a világ legfőbb kormányzóját, aki a természet folyamatát irányítja, minden emberi vállalkozásban megszegyenítéssel és balsorssal bünteti a gonoszokat, megbecsüléssel és sikerrel jutalmazza az erényeseket. (...) Az erényes és vétkes életmód közt sosem ingadozom.”¹⁷ A gondviselés provokatív értelmezése nyomán feltűnik Hume jellegzetes tantétele, amely szerint erkölcs lehetséges vallás nélkül.

Az öngyilkosságról szólva pedig kijelenti: „Aki kivonul az életből, az nem okoz kárt a társadalomnak. Csupán többé már nem tesz jót, ami a lehető legkisebb sérelem, már ha sérelem egyáltalán.”¹⁸ E véleménye jellegzetes individualizmus és egoizmus, amelynek értelmében életünkkel nem tartozunk senkinek. E nézet szemben áll a közjőval, a közérdekkel és a keresztény természetjog felfogásával, amely szerint az emberi személy egyén és a közösség tagja egyszerre.

Térjünk vissza azonban a vizsgálódásunk fő tárgyaira! Cicero „Az istenek természete” című műve halála előtt két évvel, Kr. e. 45-ben jelent meg. Cicero ekkor Julius Caesar akaratára a közelettől kényszerűen visszavonult, a politikában csalódott ember, akit családi válságok sújtanak, szeretett leánya, Tullia meghalt. Rezignáltan tekint a történelem menetére, bármilyen gondviselés eszméjére.

Művének szereplői C. Velleius senator, aki epikureus, Q. Lucilius Balbus, aki sztoikus, és C. Aurelius Cotta pontifex (I. 22.; III. 2.), aki új-akadémiai szkeptikus nézeteket vall. A mű megemlíti a peripatetikus Pisót is, de nem szerepelteti! Ez érdekes kérdés:

a peripatetikus szellemről nem lehet nem tudomást venni, viszont Piso egyrészt már feltehetően felborítaná a három szereplő nézeteinek egyensúlyát, másrészt Arisztotelész annak idején már maga a lehető legkiegyensúlyozottabban képviselte a theologia tripartita három ágának egységét.¹⁹ További szereplő az elbeszélő, aki azonban háttérben marad. Ez szokatlan az ambiciózus Cicerótól, aki egyébként mindig hangadó és szószóló kívánt lenni. Az elbeszélő Balbus álláspontját támogatja, a mű ennek ellenére valójában szkeptikus nézeteket tükröz.²⁰ Ezen keresztül viszont Cicero, aki augur papi tisztséget visel, a klasszikus politikai teológia felfogását képviseli. Ennek értelmében a vallás hasznos és fenntartandó a rend és az erkölcs érdekében. Feltűnő, hogy éppen a szkeptikus Cotta visel pontifex tisztséget. Cotta kijelenti: „Számon kell ugyanis kérnem tőled mint filozófustól a vallás megindoklását, az őseinknek azonban hinnem kell, még indoklás nélkül is.” (III.2.) „A szertartásokat és az államvallást szentül fenn kell tartani.” (I. 22.) Cicero műve egyaránt pozitív hatást gyakorolt, és megbecsülést szerzett egymástól eltérő irányzatokban, így egyes egyházatyáknál (Tertullianus, Minucius Felix, Lactantius, Augustinus), egyes újkori gondolkodóknál, különböző okok miatt Hume-nál és Voltaire-nél.

Hume könyve 1779-ben, szerzője halála után három évvel jelent meg. Művét Hume évtizedekig tartogatta, alakította, kiadását pedig végrendeletében barátja, Adam Smith feladatául jelölte meg.²¹ A művet végül unokaöccse adatta ki. Élete végén Hume bélrákban szenvedett, a közvéleményt pedig élénken foglalkoztatta, miképpen néz szembe Hume a halállal. Hume-nak azonban nem változott a vallással kapcsolatos véleménye, s derűs ateistaként hunyt el.²² Műve megjelenése után voltak, akik tetemét ki akarták dobni a temetőből, ez azonban végül nem történt meg. A Hume-mal szembeni fenntartásokhoz tartozik, hogy nem kapott katedrát, sem 1745-ben, amikor Edinburgh-ban a morál, sem 1752-ben, amikor Glasgow-ban a logika tanára kívánt volna lenni.²³

Hume művének szintén három főszereplője van: Cleanthes²⁴, Philo és Demea. Rajtuk kívül még Hermippus és Pamphilus²⁵ jelenik meg, utóbbi maga az elbeszélő, és egyben Cleanthes tanítványa. Cleanthes, a racionális teológia híve, az empirista deizmus képviselője. Az a posteriori érv képviselője, az a priori érv elvetője. Nem felel meg az ósztoikus Kleantész-nek, csak kissé hasonlít rá. Általában: Joseph Butler (1692–1752) anglikán püspök alakját emlegetik vele kapcsolatban, akit Hume nagyra becsült. Butler ugyanakkor a deizmus kritikusa volt, nevezetes műve „The Analogy of Religion”.²⁶ Philo szkeptikus filozófus, aki a legnagyobb terjedelemben szerepel a műben. Valójában Hume felfogását képviseli. Természetesen nem Alexandriai Philont kell látni mögötte, hanem Larissai Philont (Kr. e. 154/3–84/3), az Új Akadémia fejét, aki hatással volt Ciceróra is. Demea végül egyfajta dogmatikus orthodoxia képviselője a beszélgetésben. Valószínűleg Samuel Clarke (1675–1729) anglikán teológus alakját idézi.²⁷ Szerinte Isten felfoghatatlan, s az a priori elve érvényes. Clarke ugyanakkor nem becsülte le a tudományt és filozófiát. Hume-nak lekicsinylő véleménye volt róla. Egyesek szerint nem Clarke, hanem anglikán teológusok egy csoportja húzódik meg Demea alakja mögött. Röviden szólva: Demea az a priori Első Ok, Cleanthes az a posteriori Tervezési Érv²⁸, Philo pedig a Rossz meglétét hangoztató szkeptikus elv képviselője.

A nevek eredetét illetően a nyomok a szatirikus szamoszatai Lukianosz (120–180) írásaihoz vezetnek. Lukianosz műveiben az említett nevek a következőképpen jelennek meg: a „Timón, az embergyűlölő” egyik szereplője Demeasz,²⁹ a „Hetérák párbeszédei” egyik szereplője Pamphilosz,³⁰ s a „Lakoma avagy a laphiták” egyik szereplője Philón.³¹

Művében Hume az elbeszélő Cleanthes eszméi mellé áll, valójában azonban szkeptikus álláspontot képvisel. Felfogása nem politikai teológia, hanem racionális valláskritika.

A „természetes vallás” többértelmű, homályos diszciplína, csak a mű végén világítja meg röviden.³² A központi kérdés szerint vallás nélkül is lehetséges erkölcs.³³ A politikai teológia ezért nem szükséges. Esméi miatt a műnek pozitív értékelése máig csak a hasonló felfogású irányzatokban, azok képviselőinél fordul elő.³⁴

Cicero műve így végződik: „Miután mindezek elhangzottak, úgy váltunk el, hogy Velleius Cotta felfogását tartotta helyesebbnek, nekem viszont Balbusé látszott valószínűbbnek.” Hume művének utolsó sorai pedig ezek: „Ma sem gondolok mást, mint hogy Philo elvei valószínűbbek, mint Demea elmélete, de hármuk közül mégiscsak Cleanthes járt legközelebb az igazsághoz.”

Mindkét mű körüljár nagyjából minden lényeges vallásfilozófiai szempontot, felvet minden fontosabb istenérvet. (Műveinek egyik áttekintésében Cicero maga mondja: „Befejeztem az 'Istenek természetéről' szóló, három könyvből álló írásomat, ebben összefoglalom a témára vonatkozó teljes vitaanyagot, hogy a témakör teljes egészében kidolgozott legyen.”³⁵) Mindkét mű bújtatja saját voltaképpeni felfogását, ezt mégis igen különböző módon és indítékból teszik. Hume szereplőinek nézetei nem egyeznek meg Cicero szereplőinek nézeteivel, hiszen bár Cotta és Philo esetében a szkeptikus álláspont éppenséggel közös, Balbus és Cleanthes csak némiképpen érintkezik, míg Velleius és Demea egészen eltérő eszméket képvisel.

A két mű szerkezete különbözik egymástól. Cicerónál önálló és összefüggő előadásokról van szó: az I. részben Velleius és Cotta, a II. részben Balbus, a III. részben Cotta fejt ki álláspontját. Hume könyve 12 részből áll, mindegyikben mindhárom alak többszörösen szerepel, az utolsó beszélgetést azonban éppenséggel Demea már elhagyja, mert megelégedte az ellene fellépő szereplőket. Cicero alakjainak álláspontjai elkülönítettek és világosak. Hume szereplőinek nézetei nem egészen következetesek, sőt, szándékolt átfedések, s ugyanazon szereplő megnyilatkozásaiban nemegyszer élesen ellentétes nézetek fordulnak elő.

Cicero művében az antik theologia tripartita három része, a természetes teológia (theologia naturalis, θεολογία φυσική), a politikai teológia (theologia civilis, θεολογία πολιτική) és a költői teológia (theologia fabulosa, θεολογία μυθική) tárgyainak szempontjából tézisszerűen a következő főbb elveket és kijelentéseket találjuk:

Az író Velleius (az epikureizmus) nevében megkülönbözteti a filozófusok és a költők isten-képzeteit.³⁶

Cotta (a szkepticizmus) nevében ezt mondja: „Lehetett-e valaha is valaki annyira vak, hogy a dolgok vizsgálata közben ne látta volna: a *bölcsék* képzelete ruházta fel az isteneket emberi alakkal, hogy annál könnyebben készíthessék a *tanulatlan* emberek lelkét az erkölcstelen élet helyett az istenek tisztelőtére; (...) A *költők*, a festők és a művészek is gyarapították az efféle elképzéléseket.”³⁷

Szintén Cotta nevében így nyilatkozik: „Vagy vedd azokat, akik kijelentették: a halhatatlan istenekről szóló hiedelmeket teljes egészében a *bölcs* férfiak találták ki *államérből*, hogy a vallással kényszerítsék rá kötelességükre azokat, akiket az ész nem képes erre rávenni.”³⁸

Balbus (a sztoicizmus) nevében bírálja a költők meséit.³⁹ S hasonlóképpen Balbus mondja a következőket: „Hátra van még, hogy megvizsgáljuk, milyen is az istenek természete. E kérdés kapcsán nincs nehezebb feladat, mint az, hogy értelmünk fénycsücsé el tudjon vonatkoztatni a szem által megszokott képtől. Ez a nehézség arra indította mind a tanulatlan köznépet, mind pedig a műveletlenekhez idomult filozófusokat, hogy ne tudjanak másképpen gondolni a halhatatlan istenekre, csak úgy, ha emberi alakban képzelik el őket.”⁴⁰

Cicero továbbá „Az állam” című művében ezt írja: „Joggal kezdjük a beszédet azzal, amiben mindenki, *képzettek és tudatlanok* véleménye egyaránt megegyezik, tudniillik, hogy ő [Iuppiter] egyedül valamennyi isten és ember királya. (...) Ezt a vélekedést vagy az *állam vezetői* gondolták ki az élet hasznára (...), vagy pedig lehetséges, hogy ez a tudatlanok tévedésén alapul és a mesék világába tartozik; hallgassd hát meg a képzett emberek úgymond közös tanítóit, akik mintegy szemükkel látták azt, amit mi hallás révén felfogni alig tudunk! (...) Azok, akik minden dolog természetét megvizsgálva arra a felismerésre jutottak, hogy ezt az egész világmindenséget egy szellem [kormányozza].”⁴¹

Cicerónál tehát 1) a hármas megkülönböztetés *megtalálható*, 2) szerinte a vallásnak *erkölcsi* haszna van, 3) ugyanakkor a vallás, az istentan *igazságértékében* szkeptikus. A létező istenképzeteket szerinte valószínűleg a bölcsek és az államvezetők találták ki társadalmi szempontok miatt; viszont mint felelős államférfi nem kívánja cáfolni az istenek létét. Úgy tűnik tehát, hogy Cicerónál a *theologia civilis*nek van elsőrendű jelentősége (az államrend és jóerkölcs miatt), amelyet szolgál a *theologia fabulosa*; mint filozófus pedig bizonyos mértékig képviseli a *theologia naturalis*-t is.⁴² Ez az összefüggés és ez az álláspont Hume művében nem tulajdonítható a szerzőnek.

Maguk a nagy vallásfilozófiai témák a két műben a következőképpen körvonalazódnak. Cicerónál Balbus ihletett és fennkölt módon kifejti, hogy van világrend, a világ a maga nemében tökéletes, a természet szép és célszerű, az ember felépítése nagyszerű, a világ az emberért van, az istenek léteznek, természetük megismerhető, kormányoznak, gondviselők és igazságosak. Cotta mindebben kételkedik. Szerinte az istenek létét és természetét illetően a népeknek nem egyöntetű a tanúságtételük (ez az úgynevezett „consensus gentium” – istenév cáfolata), hiszen különféle istenképzetek vannak, s így az isteni természet bizonytalan. Az emberi boldogságot illetően kétségei vannak, rámutat arra, hogy a kapott értelmét az ember gonoszságra használja, s a gazemberek sikeresek. Mindezzel együtt érzékelteti, hogy a vallás államérdek.

Hume művében a vallásfilozófiai témák a szereplőktől függően, illetve a szereplőknél állító vagy tagadó értelemben éppúgy előfordulnak.⁴³ Szó esik a természetes vallásról, amely tulajdonképpen homályos fogalom marad. Beszél arról, hogy a hit és az értelem egymással ellentétes, bírálja az egyházi intézményeket és a papságot, hangsúlyozza a tapasztalat kizárólagos szerepét, vallja a világ átláthatatlanságát és az Isten megismerhetetlenségét, az értelem tökéletlen és korlátozott voltát. Hosszan ecseteli a világ fogyatékos és nyomorúságos mivoltát, az ember boldogtalan helyzetét. Pierre Bayle szellemében emlegeti Isten nem mindentudó, nem mindenható és nem jóakarátú természetét.⁴⁴ Tárgyalja a rossz meglétét, Isten közömbös természetét, a vallás félelemkeltő vonását, vallás és erkölcs különállását.⁴⁵

Megdöbbenő módon az utolsó, XII. részben Philo hirtelen megtagadja korábbi nézetait, teljességgel teista álláspontot vesz fel, és ezt fennen hangoztatja.⁴⁶ A befejező rész szerepének vizsgálata ezért a Hume-irodalom külön részét képezi.⁴⁷ Azzal kapcsolatban, hogy Hume sokszor – itt is, de korábban is – ugyanazon szereplővel egymással ellentétes nézeteket mondhat ki, sokan az „ironikus Hume” alakját emlegetik.⁴⁸ Véleményünk szerint ez, az ironia antik jelenségére való felszínes utalással, Hume mentegetése. Ellenben az említett eljárásával Hume valójában szemfényvesztést folytat, amellyel munkáját komolytalanná teszi. Ha etikatörténetében Alasdair Macintyre általános értelemben kijelentette, hogy „Hume egy hírhedten következetlen gondolkodó”⁴⁹, akkor azt kell mondanunk, megállapítása Hume vallásfilozófiájára vonatkozóan fokozottan és még speciális módon is érvényesnek tekintendő.

(*Írónia és kétértelműség*) Hume vallással kapcsolatos álláspontjára vonatkozólag a kutatásban a legkülönbözőbb értékelések fordulnak elő. E jellemzések és meghatározások szerint, amelyek tehát mind tudnak hivatkozni különböző helyekre, Hume felfogása: ateizmus, deizmus, teizmus, agnoszticizmus, szkepticizmus, illetve „gyenge deizmus”, „minimális teizmus”, „szkeptikus teizmus”, „szkeptikus ateizmus”.⁵⁰ Véleményem szerint egy következetesen végigvitt filozófiai rendszer az előbb felsoroltak felemás elveit nem képviselheti. Továbbá van, aki szerint Hume színlel, s van, aki szerint nem rejtőzködik, hanem úgy kell érteni a fejtegetéseit és megállapításait, ahogy azok vannak. Mivel azonban az ellentétes nézetek megléte tény, kikerülhetetlen a kérdés, hogy az éles eszű szerző miért nem küszöbölte ki az ellentéteket, pontosabban miért helyezte ezeket tudatosan egymás mellé, illetve miért fogalmazta meg mindegyiket akkor, amikor nézeteinek változását, fejlődését, differenciálódását ebben a vonatkozásban nem állíthatjuk. Nézeteinek tehát nem kialakulatlanságáról, hanem tudatosságáról van szó. Nem gondolhatjuk, hogy a szerző célja annak sugalmazása lett volna, hogy akármelyik nézet elfogadható. A vizsgált mű és más műveinek esetében is arra kell gondolnunk, hogy a végleges formát kapott szövegekből Hume kiolvashatónak vélte saját álláspontját, illetve azt, amelyet az olvasó, megismerve a különböző szempontokat, igazként el tud fogadni. Ha azonban Hume a valóság összetettségét, a vallási jelenség sokarcúságát s a vallásfilozófiai kérdések sokszempontúságát kívánta volna érvényesíteni, nem lett volna szabad az ellentéteket egyazon síkon megtartani (valaki nem lehet „egyszerre és ugyanazon vonatkozásban”⁵¹ teista és ateista stb.). Ebben az esetben a vallásfilozófiai problémákat a theologia tripartita értelmében lenne szükséges differencálni, és akkor Cicerónál tartanánk, aki ezt megtette. Műveinek, ezen belül most emlegetett művének alapján Cicero nem tekinthető ateistának, ellenben joggal tekinthető szkeptikusnak. Ő ugyanakkor a vallás hasznát legalább a legnagyobb nyomatékkal képviseli, s nem olyan ropant haloványan, esetlegesen és mellékesen, mint Hume, aki csak azért érinti ezt a szempontot, hogy ez a variáció is szerepeljen munkáiban.⁵²

Aдва van tehát Cicero „Az istenek természetéről” című művének szerkezete, ezért azonban magát Cicerót az idők során helyesen senki nem nevezi ironikusnak (csak az iróniát felhasználó írónak⁵³), mert nagyon helyesen mindenki komolyan író gondolkodót lát benne. Pedig Cicero maga éppenséggel így nyilatkozik Szókratész iróniájáról: „Én elsősorban azt vettem át, amit Szókratésznél megfigyeltem: saját véleményemet nem mondom ki, csak eloszlatom mások tévedéseit, és minden beszélgetés alkalmával azt igyekszem megállapítani, hogy mi látszik legvalószínűbbnek.”⁵⁴ Cicero – az egész antik irodalomelméleti, retorikai felfogásnak megfelelően – irónia alatt azt érti, amikor a beszéd láthatóan eltér a gondolatától. Ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy Szókratész ebben mindenkit felülmúlt, de módszerét kedélyesen művelte.⁵⁵ Megállapítja, Szókratész sajátja az irónia, s rámutat arra, e szókratészi sajátos irónia lényege abban áll, hogy letagadja bölcsességét és tudatlannak tettei magát. Cicero Szókratésznek ezt az eljárását elmésnek és ízlésesnek tartja („facetam et elegantem puto”).⁵⁶ Ugyanígy ír másutt is: „Szókratész pedig önmagát kicsinyítve gyakran túlhangsúlyozta azok képességeit, akiket meg akart cáfolni, amikor tehát mást mondott, mint amit gondolt, a színlelés ama fajtájának hódolt, amit a görögök εἰρωεῖα-nak neveznek.”⁵⁷ Cicero egyébként az iróniát „városi színlelés”-nek (urbana dissimulatio) nevezi.⁵⁸

Érdemes és egyben tanulságos lesz ezek után, ha egy ideig még az irónia fogalmánál és értelmezéstörténeténél maradunk.⁵⁹ Az irónia (εἰρωεῖα) nem teljesen egységes fogalom, hanem több értelme, fajtája s árnyalata van.⁶⁰ Közkeletű retorikai értelmére vonatkozóan

mindenekelőtt Quintilianus kiérlelt leírására szoktak hivatkozni, aki szerint az irónia olyan alakzat, amelyben valaki mást mond, mint amit gondol, miközben a valódi gondolat érzékelhető és felismerhető, tehát a mondottak ellentétét kell értenünk.⁶¹ Quintilianus ezután viszont maga is Szókratész iróniáját említi, mondván: „Az ember egész élete ironikus lehet, amint ez Szókratész esetében látszik, akit ironikusnak mondanak, mert a tudatlan szerepét játszotta, és csodálta mások bölcsességét.”⁶²

Az iróniának tehát egy egészen specifikus és személyhez kötött fajtája a szókratészi irónia,⁶³ amelynek meghatározott tartalmát, a nem-tudás kedélyes, elmés és céltudatos színlelését az egész antikvitás nagyjából hasonlóan emlegette (például Julianus császár is említést tesz az ironikus Szókratészről⁶⁴), ennek megítélésében azonban már erősebb eltérések is kialakultak.

Platón dialógusaiban sok helyütt feltűnik az ironikus Szókratész.⁶⁵ Az „Állam”-ban Platón „a jól ismert Szókratész-féle gúnyolódás”-ról tesz említést.⁶⁶ A „Szofistá”-ban Platón a tetteve utánzót szofistának nevezi.⁶⁷ Thomas Szlezák tübingeni professzor a „Hogyan olvassunk Platont?” című nagyszerű könyvében az elrejtés és a tudás szándékos visszatartásáról beszél, és rámutat arra, hogy „csak a XVII. században és nem minden nehézség nélkül döntöttek a szellemi munka alapvető nyilvánosságára mellett.”⁶⁸ Miután leírja, hogy az „Euthüdemosz”-ban Platón szerint ironikus, ahogyan Szókratész tettei, hogy komolyan veszi a szofisták játékát, így fogalmaz: „Az, hogy az ember a piacra viszi tudását, hangosan feldicséri, mint egy kereskedő, és a lehető legtöbb vevőre próbálja rászózni, tekintet nélkül a hallgatók igényeire és képzettségi szintjére, az Platón szerint a szofistákra jellemző.”⁶⁹

Arisztotelésznél a szókratészi irónia iránti lelkesedés lelohad, és maga az irónia egyfajta mérsékelt értékelést, illetve negatív színezetet kap. Arisztotelész ezeket írja: „Aki a valóságosnál kevesebbet színlel, azt gúnyos szerénység jellemzi, és az ilyen ember gúnyosan szerénykedő.”⁷⁰ „A gúnyosan szerénykedő ember, aki magáról mindig kevesebbet mond, mint amennyit valójában ér, (...) nyilván nem nyereségvágyból beszél így, hanem mivel irtózik a nagyzolástól, s leginkább a hírnevet jelentő dolgokat utasítja el magától, amint ezt például Szókratész is tette.”⁷¹ „És azokra <is haragszunk>, akik ironizálnak komolyságunkon, ugyanis a lenézés jele az irónia.”⁷²

Míg az antik szerzők az ironikus Szókratészt gyakran emlegetik, ez a jellemzés a keresztény gondolkodásban érdektelegebbé válik: a patrisztikában már igen ritkán fordul elő, a skolasztikában pedig elvéve bukkan fel.⁷³ Euszebiosz beszél arról, hogy Szókratész kellemes iróniáját Platón méltósággá és komolysággá alakította.⁷⁴ Szent Jeromos pedig arról ír, hogy Platón és követői egyesítették Püthagorasz erudícióját Szókratész eleganciájával és elmességével (lepor).⁷⁵ Sevillai Szent Izidor ismerteti Szókratész erénytanát,⁷⁶ megemlíti a bürökméretet,⁷⁷ de stílusáról már nem tesz említést.

Ráadásul Szókratész ambivalens megítélése az ókeresztény gondolkodásban is hangot kap. Míg egyfelől Iusztinosz rendkívül nagyrabecsüli, az isteni Logosz birtokosának vagy részesének tartja, s mint ilyet, egyfajta előkereszténynek tekinti⁷⁸, addig másfelől Szent Ágoston, elismerése mellett, bírálja is. Szent Ágoston ismereteti gondolkodásmódját: „Socrates a magukat tudósoknak tartó tudatlanok ostobaságát még a legfontosabbnak tartott erkölcsi kérdésekben is tudatlanságának hangoztatásával, vagy tudományának eltitkolásával csodálatos értekezési finomsággal (lepor) és nagyon éles tréfával (acutissima urbanitate) ostorozta és gúnyolta.” Nem sokkal később pedig hozzászól, hogy fejtegetéseiből „miközben mindent előhoz, védelmez, megsemmisít, világosan semmi sem tűnik ki.”⁷⁹ Másutt Szókratész daimón-felfogását bírálja: „Nincs köszönet Socratesnek a démonnal kapcsolatos barátságában.”⁸⁰ Szókratész felemás

megítélése egyébként később is folytatódik. Herder dicsérettel vegyes fenntartással nyilatkozik róla, s érdemei mellett ezt írja: „Ám ennek ellenére sem szabad ezt a szerény és nagyszerű férfiút fölébe emelnünk ama szférának, ahová maga a Gondviselés helyezte. Kevés hozzá méltó tanítványt nevelt, mert bölcsessége saját életének bútordarabja (Hausgerät⁸¹) volt, és kiváló módszere legközelebbi tanítványainak száján könnyen torzult gúnyos élcélődéssé és szofizmává, mihelyt az ironikus kérdéseket olyan emberek tették fel, akikből hiányzott Szókratész szellemi és szívbeli gazdagsága.”⁸²

Magát a szókratészi iróniát a reneszánsz fedezi fel újra, egyrészt szellemes, kellemes, másrészt gúnyos, bántó mivoltában.⁸³ Emlegeti Petrarca, Erasmus⁸⁴, Lorenzo Valla, Tasso és mások. Petrarca használja az „ironia socratica” kifejezést.⁸⁵ Az irónia ettől fogva az újkori irodalomban bevett témává válik, de értelmezése több irányba ágazik, és több periódusra oszlik.

Az iróniának egy egészen új fogalma tűnik föl a német romantikában, mindenkéltől Friedrich Schlegel esztétikai gondolkodásában. Schlegel szerint: „A filozófia az irónia tulajdonképpen hazája.”⁸⁶ Továbbá: „Az irónia tiszta tudata az örök agilitásnak, a végtelenül teljes káoszknak.”⁸⁷ Közelebről pedig a szókratészi iróniáról ezt írja: „A szókratészi irónia az egyetlen, valóban szándékolatlan, és mégis józanul megfontolt elváltoztatás. (...) Senkit meg nem téveszt ez az irónia, csupán azokat, akik megtévesztésnek hiszik. (...) A teljes közlés feltétlensége és feltételelessége, lehetetlensége és szükségszerűsége közti feloldhatatlan harc érzését kelti.”⁸⁸

Rüdiger Safranski a következő szavakkal jellemzi és értelmezi a schlegeli felfogást: „Tulajdonképpen Friedrich Schlegel fedezte fel a romantikus iróniát, s ez sokkal többet jelent a jól ismert retorikai alakzatnál. (...) Az irónia eddig retorikai alakzat és stilisztikai eszköz volt, és valahol a humor, a gúny és a satíra között foglalt helyet. Ezenkívül létezett még a szókratészi irónia. (...) A felvilágosodás különösen kedvelte a szókratészi iróniát. Az irónia tehát egyáltalán nem volt ismeretlen fogás, de az, amit Schlegel művelt vele, korábban nem létezett. Schlegel romantizálta az iróniát, vagyis az ismert iróniában teljesen ismeretlen alkalmazási lehetőségeket fedezett fel. (...) Schlegel azzal a trükkel alakítja át az iróniát elméleti aranytelérré, hogy egy mindenkor meghatározott kijelentést a véges-re vonatkoztat, míg a relativizálás és demontálás perspektíváját a végtelen-be helyezi. (...) Az irónia azt jelenti, hogy érthető mondatokat alkotunk, melyek játékosan átcsapnak érthetlenségbe, ha alaposabban szemügyre vesszük őket. (...) A végtelenről végeset kizárólag ironikusan lehet és szabad mondani. Ezért az irónia minden olyan filozófia része, amely az Egészet igyekszik megragadni.”⁸⁹

Az „ironikus” gondolkodás és a „logosz szerinti” gondolkodás és stílus a valóság megragadhatóságának, átadhatóságának lehetőségétől függ, és bizonyos szempontból a valóságra való reflektálás két útját jelenti. (Hasonlatos ez ahhoz, amit Merleau-Ponty így fejez ki: „A filozófus arról ismerszik meg, hogy nála egymástól elválaszthatatlan az evidenciára való törekvés, és a kétértelműség méltánylása. (...) Különbséget kell tennünk rossz és jó kétértelműség között. (...) A filozófus attól filozófus, hogy mozgása a tudástól szüntelenül a tudatlansághoz, a tudatlanságtól a tudáshoz vezet, és hogy ebben a mozgásban egyfajta nyugalom van.”⁹⁰)

Hegel a komoly filozófia híve, aki természetesen teljesen szemben áll a romantikus szemlélettel, s mélységesen elítéli Schlegelt és az iróniát. Az újabb iróniát így bírálja: „A jogossal, az erkölcsösssel, az igazsággal nemcsak, hogy nem bánik komolyan, hanem: a magasztos és a legjobb is semmi, mivel amint egyénekben megjelenik, önmagát

cáfolja meg és semmisíti meg. (...) Vigasztaló, hogy <az embereknek> nem tetszik ez a tisztességtelenség és képmutatás, és az emberek ezzel szemben teljes és igazi érdekeket kívánnak, valamint olyan jellemeket, akik hívek maradnak a maguk fontos benső tartalmához.”⁹¹

Filozófiatörténetében pedig, ahol nagy részletességgel foglalkozik Szókratész-szel, Hegel a következő fejtegetésekben tisztázza az irónia fogalmát, s mélyrehatóan megvilágítja a régi és az új irónia különbségét: „Ez a híres szókratészi irónia, amely nála a viselkedés különös módja a személyes érintkezésben, tehát csak szubjektív alakja a dialektikának, míg a tulajdonképpeni dialektika a dolog alapjaival foglalkozik. Ezzel pedig azt akarta elérni, hogy amikor most a többiek alapelveiket hozták fel, ő minden határozott tétel következményeként az ellenkezőjét fejtette ki annak, amit a tétel kimondott, vagy saját tudatukkal vonatta le ezt a következményt, anélkül, hogy azt az ellenkezőt egyenesen állította volna ama tétellel szemben. Ígykor egy konkrét esetből is kifejti az ellenkezőjét. Minthogy azonban ez az ellenkező éppannyira szilárd alapelve volt az embereknek, ezzel azután felismertette velük, hogy ellentmondanak önmaguknak. Így tanította tehát Szókratész azokat, akikkel érintkezett, arra, hogy tudják, hogy nem tudnak semmit.”

„Szókratész iróniájában épp az a valóban nagy, hogy rávezet az elvont képzeteknek konkrétakká tételére és kifejtésére; mert csakis azon múlik a dolog, hogy a fogalmat tudatossá tegyük. Újabb időkben is sokat beszéltek a szókratészi iróniáról, amely, mint minden dialektika, elismeri azt, amit közvetlenül felteszünk, de csak azért, hogy a belső felbomlás magától fejlődhessen ki; s ezt a világ általános iróniájának nevezhetjük. Szókratésznek ebből az iróniájából azonban valami egészen mást akartak csinálni azzal, hogy általános elvvé bővítették ki: a szellem legmagasabb rendű magatartásának mondták, és mint a legistenibb dolgot állították fel. Friedrich Schlegel fejtette ki először ezeket a gondolatokat. (...) Ez az élet mármost állítólag az irónia! Ez az irónia azonban a fichtei filozófiából származó fordulat, és lényeges pont a legújabb kor fogalmainak megértésében. Azt jelenti, hogy a szubjektív tudat el tud bánni minden dologgal. (...) Ez az irónia ilyenképpen csak a mindennel való játék, és látszattá változtathat mindent; ez a szubjektivitás már semmit sem vesz komolyan, hanem komolyságát egyúttal megsemmisíti ismét tréfában, s minden magas és isteni igazság semmisséggé és közönségességgé foszlik szét számára.”

„Rokona ennek a képmutatás; ez a legnagyobb irónia. Ezt az iróniát, amelyet a 'legbensőbb, legmélyebb életnek' mondanak, tévesen Szókratésznek és Platónnak tulajdonították, bár megvan bennük a szubjektivitás mozzanata; a mi korunknak jutott az a feladat, hogy érvényre juttassa ezt az iróniát. (...) Korunknak ettől az iróniájától nagyon távol áll Szókratész iróniája, amelynek éppúgy, mint Platónnál, korlátolt jelentése van. Szókratész meghatározott iróniája inkább társalgási modor, együttes derűtség: nem pedig gúnykacaj vagy képmutatás, mintha csupán tréfálna az eszmével. Tragikus iróniája ellenben szubjektív reflexiójának ellentéte a fennálló erkölcsiséggel: nem az az öntudat, hogy felette áll, hanem az az elfogulatlan cél, hogy a gondolkodás által az igazi jóhoz, az általános eszmékhez vezessen.”⁹²

Az irónia értelmezésében végül Søren Aabye Kierkegaardhoz érkezünk, akinek nevezetes idevágó munkája „Az irónia fogalmáról, állandó tekintettel Szókratészre” (1841).⁹³ Ennek tárgya – miként a későbbi fejlemények sora is – már túlnyúlik jelen írásunkon. Ugyanakkor figyelemre méltó az, ahogyan Kierkegaard nyomdokain, a kor szelleméhez közelítve Suki Béla interpretálja az irónia modern fogalmát: „Akkor

ironikus a szubjektum, ha egy adott állami, társadalmi rend összes morális törvénye, eszméje érvényét veszti számára, ha fölébük emelkedik, azaz abszolút értelemben mentes tőlük, s így végtelenül szabad. Szabadsága azonban negatív, mert az általa negált társadalmi valóság és morális értékrendszer helyébe semminemű új valóságot vagy pozitív értékrendszert nem tud és nem is akar teremteni. Ilyenformán az irónia az ürességgel, a semmivel van kapcsolatban. Mármost az irónia objektív formájában is fellép a történelem nagy sorsfordulóin, s szükségképpeni funkciója éppen az, hogy a történelmileg idejét múlt, érvényességét veszített, de külsőségeiben még ható valóságot tagadja, rombolja, s elősegítse az új valóság győzelmét. Az irónia létrejöttét objektíve meghatározó történelmi helyzet fő sajátossága, hogy a régi valóság elkerülhetetlen bukásának feltételei már többé-kevésbé kialakultak, az új valóság kontúrjai azonban még nagyon halványak, felismerésük szinte lehetetlen. Ebben a szituációban lép fel az ironikus, akinek döntő feladata a régi valóság abszolút tagadása, megsemmisítése, az új valóság pozitív tartalmának megragadása nélkül. Az irónia világtörténelmi szerepe éppen az, hogy a nagy történelmi fordulópontok idején felszabadítsa az emberi szellemet az önmagát túlélt rendszerek nyomasztó hatása alól, s szabadáá tegye az utat az új valóság, az új eszmék érvényesüléséhez.”⁹⁴

A modernitás XIX. századi kibontakozásának ez a láttelele Hume korát, annak minden átmeneti jellege ellenére, lényegében már nem érinti. Igaz ugyan, hogy döntően felvilágosodásszellemű mivolta mellett bizonyos más szempontok szerint és részlegesen lehet beszélni Hume romantikus vonatkozásairól⁹⁵, kapcsolódásairól is, de itt vizsgált vallásfilozófiai könyvét kivéve műveiben Hume nem két- vagy sokértelmű, hanem világosan kifejti nézeteit. Hume nem ironikus, sem annak szókratészi, sem modern értelmében, nem alkalmazza, s nem is tárgyalja az iróniát. Bár a romantikus irónia nagymértékben más, mint az antik irónia, valamiben mégis kapcsolódik hozzá, míg Hume-nak, vallásfilozófiai munkájának többértelműségével, amely már az eddigiek alapján is bizvást rejtőzködésnek minősíthető, sem a modern, sem az antik iróniához, kiváltképpen pedig a szókratészi iróniához, a nem-tudás tettetéséhez nincs köze.

A különbséget mindezen túl és fonák módon még az is világossá teszi, hogy Hume a „Beszélgetések”-ben „többarcú”, szemben Szókratésszel, aki minden sajátos iróniája ellenére „egyarcú”. Cicero is becsülte ezt Szókratészben. Tusculumi beszélgetéseiben Cicero méltatja Szókratész lelkületét, s kitér arra a bizonyos „mindig ugyanazon arcra”, amelyet Xantippé emlegetett férjével kapcsolatban. „Mindig ugyanazzal az arckifejezéssel látta hazatérni, mint amilyennel eltávozott otthonról. Ez nem az a szigorú homlok volt, mint az idősebb Crassusé, aki Lucilius szerint életében csak egyszer nevetett, hanem nyugodt, derús tekintet; így őrizte meg a hagyomány. Joggal volt mindig változtatlan az arckifejezése, mert lelkületében, amely ezt alakítja, sohasem volt változás.”⁹⁶

Ezt a képet folytatja Seneca, aki Szókratészről szólva szintén „ugyanazt az arcot” emlegeti.⁹⁷ A szellemi alapállást illetően pedig Seneca leszögezi: „A következő legyen az alaptételünk: amit gondolunk, azt mondjuk, amit mondunk, azt gondoljuk; beszédünk legyen összhangban az étellel. Az teljesíti be az ígétét, aki akkor is, ha látod, akkor is, ha hallod, mindig ugyanaz.”⁹⁸ Továbbá: „Csúnya dolog másként beszélni és másként érezni, mennyivel csúnyább másként írni és másként érezni!”⁹⁹ Pedig kétlem, hogy Seneca kora érthetőbb volt, mint előbb Hume, utóbb Schlegel kora. Viszont az is igaz, hogy Hume-mal ellentétben Szókratészt, Cicerót és Senecát egyaránt kivégezték, bár különböző okok miatt, amelyek között csak a daimón-vádnak van vallási vonatkozása.

**Francisco Maura y Montaner: Fulvia bosszúja (1888). Prado Múzeum
Fulvia Cicero fejével. Cassius Dio: Ῥωμαϊκὴ ἱστορία, 47. 8. 4.**

Érdekes módon Hume híve, Samuel Jackson Pratt, méltatásában éppen az előbb említett mozzanatot emeli ki hangsúlyosan, természetesen pozitív értelemben: „Nem volt kép-mutató a filozófiában. Ő, ellentétben sok tetten ért kép-mutatóval a kereszténységben, ahogyan írt, úgy cselekedett, és soha nem írt mást, mint amit érzett.”¹⁰⁰ Hume viszont az „Értekezés az emberi természetről” első mottójának Tacitus mondatát tette meg, ő tudja, miért: „Ritka a boldog idő, amikor úgy érezhetünk, ahogy akarunk, és amit érzünk, el is mondhatjuk.”¹⁰¹

(A tanulmány 2. része, amelynek fejezetei A hármas vallástan, Vallás és babona, s az Értelem és szenvedély kérdéseivel foglalkoznak, a következő lapszámban jelenik meg.)

JEGYZETEK

- 1 Cicero, Marcus Tullius: *Az istenek természete* Ford. Havas László. Budapest, 1985, Helikon, Hahn István: Utószó, 227–246. o.
- 2 Hume, David: *Beszélgetések a természetes valásról*. Ford. Harkányi András. Budapest, 2006, Atlantisz, Ludassy Mária: Teremtés, tervezés, kétely, kritika (utószó), 141–164. o.
- 3 Hume, David: Saját életem. In *Hume összes esszéi. I. köt.* /Mesteriskola/ Atlantisz, Bp. 1992. 11. o.;
- 4 Mossner, Ernest Campbell: *The Life of David Hume*. University of Texas Press, Austin, TX. – Thomas Nelson & Sons, Edinburgh – Clarendon Press, Oxford, 1954.

A két mű viszonyát tárgyalja: Battersby, Christine: *The Dialogues as Original Imitation. Cicero and the Nature of Hume's Scepticism*. In Norton, D. F. – Capaldi, N. – Robison, W. L. (eds.): *McGill Hume Studies*. Austin Hill

- Press, 1979, 239–52.; Fosl, Peter S.: Doubt and Divinity. Cicero's Influence on Hume's Religious Skepticism. *Hume Studies*, Vol. 20. No. 1. April 1994, 103–120.; Jones, Peter: *Hume's Sentiments: Their Ciceronian and French Context*. Edinburgh, 1982, Edinburgh University Press; Lopston, Peter: Hume and Ancient Philosophy. *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 20. Issue 4. 2012. 741–772.; Price, John Valdimir: Empirical Theists in Cicero and Hume. *Texas Studies in Literature and Language*, Vol. 5. No. 2. Summer 1963. 255–264.; Sellers, Mortimer N. S.: The Influence of Marcus Tullius Cicero on Modern Legal and Political Ideas. *Colloquium Tullianum Anni MMVIII. Ciceroniana. A Journal of Roman Thought*, Vol. 13. 2009. Atti del XIII. Colloquium Tullianum. Milnao, 27–29. Marzo 2008.; Stuart-Buttle, Tim: *Classicism, Christianity and Ciceronian Academic Scepticism from Locke to Hume*, c. 1660 – c. 1760. Thesis. Oxford, 2013.; Stuart-Buttle, Tim: Hume, Cicero and Eighteenth-Century Moral Philosophy. In Loughlin, Felicity – Johnston, Alexandre (eds.): *Antiquity and Enlightenment Culture*. Brill, 2020. Chapter 9. 195–218.
- 5 Cicero, M. T.: *A jóslásról*. Budapest, 2001, Belvedere.
- 6 Cicero, M. T.: *A végzetről*. Budapest, 1992, Európa.
- 7 Cicero, M. T.: *De legibus*, II. 8–9.; Hahn István (szerk.): *Róma istenei*. Budapest, 1975, Gondolat, 175–179. o.
- 8 Hume, D.: A vallás természettörténete. The Natural History of Religion (1757). A vallás természetrajza. Ford. Veres Máté. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2008. 3–4. 324–379. o.
- 9 Hume, D.: *Tanulmány az emberi értelemről*. Enquiry Concerning Human Understanding. (1736). Ford. Vámosi Pál. Budapest, 1973, Magyar Helikon, 10. fejt. A csodákról. 11. fejt. A különleges gondviseléről és a túlvilági életről.
- 10 Hume, D.: A babonáságról és a rajongásról. In *Hume összes esszéi*. I. köt. Ford. Takács Péter. Budapest, 1992, Atlantisz, 80–85. o.
- 11 Hume, D.: Az öngyilkosságról. In *Hume összes esszéi*, i. m. II. köt. 333–344. o.
- 12 Hume, D.: A lélek halhatatlanságáról. In *Hume összes esszéi*, i. m. II. köt. 345–353. o.
- 13 Hume, D.: The History of England, 6 Vols. (1754–61). Vol. 1.; Erről ld.: Kontler László: Hume, a történetírő. Felvilágosult elbeszélés, az ember tudománya és szkeptikus hazafiaság. *Magyar Filozófiai Szemle*, LVI. évf. 2012. 1. sz. 26–42. o.
- 14 Hume, D.: *Értekezés az emberi természetről*. A Treatise of Human Nature. (1739–40). Ford. Ludassy Mária. Budapest, 1976, Gondolat; Russell, Paul: Skepticism and Natural Religion in Hume's Treatise. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 49. No. 2. Apr. 1988.
- 15 Hume, D.: *Tanulmány az erkölcs alapelveiről*. An Enquiry Concerning the Principles of Morals. (1751). Ford. Miklósi Zoltán – Babarczy Eszter. Budapest, 2003, Osiris.
- 16 Hume, D.: *Tanulmány az emberi értelemről*, i. m. 205. o.
- 17 Uo. 216. o. „I deny a providence, you say, and supreme governor or the world, who guides the course of events, and punishes the vicious with infamy and disappointment, and rewards the virtuous with honour and success, in all their undertakings. (...) I never balance between the virtuous and the vicious course fo life.”
- 18 Hume, D.: *Az öngyilkosságról*, i. m. 341. o.
- 19 Arisztotelész: *Metafizika*. Budapest, 2002, Atlantisz, 12. könyv, 8. fejezet, 1074 b.
- 20 Cicero római filozófiájának meghatározása, összetett tanainak jellemzése nem könnyű feladat. Általában szkeptikus, illetve eklektikus gondolkodónak tekintik. Ezekhez képest értékes további szempontokat ad: Prohászka Lajos: *A platonista Cicero. Értekezések a filozófiai és társadalmi tudományok köréből*. V. köt. 11./ Budapest, 1942, MTA.
- 21 Rasmussen, Dennis (ed.): *Adam Smith and the Death of David Hume*. The Letter to Strahan and Related Texts.; Rasmussen, Dennis: *The Infidel and the Professor: David Hume, Adam Smith and the Friendship that shaped the Modern Thought*, 2017, Princeton University Press; Bouchard, Gregory Ernest: *The Philosophical Publishing Life of David Hume*. Thesis. Montreal, 2013, McGill University.
- 22 Miller, Stephen: The Death of Hume. *The Wilson Quarterly*, Vol. 19. No. 3. Summer, 1995. 30–39.; Pete Krisztián: „Semmi sem árul el többet egy ember életéről, mint a halálának módja.” David Hume élete és halála. *Műhely*, 2018. 4.; Walker, Matthew: Reconciling the Stoic and the Sceptic: Hume on Philosophy as a Way of Life and the Plurality of Happy Lives. *British Journal for the History of Philosophy*, Vol. 21. Issue 5. 2013. 879–901.
- 23 Emerson, Roger: The „Affair” at Edinburgh and the „Project” at Glasgow. The Politics of Hume's Attempts to Become a Professor. In: *Hume and Hume's Connexions*. Edinburgh, 1994, Edinburgh University Press, 1–22.; Jordan, W. R.: Religion in the Public Square. A Reconsideration of David Hume and Religious Establishment. *The Review of Politics*, Vol. 64. No. 4. Autumn, 2002. 687–713.
- 24 Penelhum, Terence: Hume's Atheism and the Role of Cleanthes. *Canadian Journal of Philosophy*, Vol. 42. No. S1. 2012. 206–211.
- 25 Wieland, Jeffrey: Pamphilus in Hume's Dialogues. *The Journal of Religion*, Vol. 65. No. 1. Jan. 1985. 33–45.
- 26 Butler, Joseph: *The Analogy of Religion, Natural and Revealed, to the Constitution and Course of Nature*. 1736. 3rd Edition: London, 1740, Knapton.
- 27 Ld.: Clarke, Samuel: *Értekezés a természetes vallásról*. Ford. Fehér Ferenc. In Márkus György

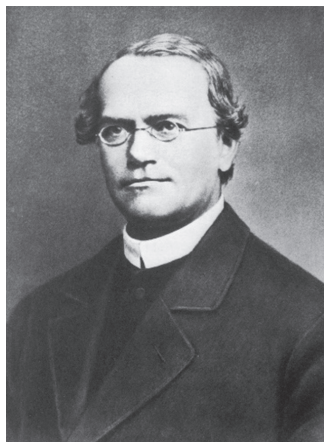
- (szerk.): *Brit moralisták a XVIII. században*. Budapest, 1977, Gondolat. 13–51. o.; Bálint Péter: Előszó. In *A Leibniz–Clarke levelezés*. Bp., 2005, L'Harmattan, 7–18. o.; Khamara, Edward J.: Hume versus Clarke on the Cosmological Argument. *Philosophical Quarterly*, 42. No. 1. 1992. 34–55.
- 28 Hurlbutt, Robert H.: *Hume, Newton and the Design Argument*. Lincoln, 1965, 1985, University of Nebraska Press; Peters, S. R.: Hume's Arguments from Design. In Todd, W. B. (ed.): *Hume and the Enlightenment*. Edinburgh, 1974, Edinburgh University Press.
- 29 Lukianosz összes művei. /Bibliotheca Classica/ Budapest, 1974, Magyar Helikon, I. köt., 39–71. o.
- 30 Uo. II. köt. 427–480. o.
- 31 Uo. II. köt. 544–563. o.
- 32 Butler, Ronald J.: *Natural Belief and the Enigma of Hume*. /Archiv für Geschichte der Philosophie, 42./ 1960, 73–100.; Gaskin, John Charles A.: God, Hume and Natural Belief. *Philosophy*, 49. 1984. 281–294.; McCormick, Miriam: Hume on Natural Belief and Original Principles. *Hume Studies*, Vol. 19. No. 1. April 1993. 103–116.; Penelhum, Terence: Natural Belief and Religious Belief in Hume's Philosophy. *The Philosophical Quarterly*, Vol. 33. No. 131. 1983. 166–181.
- 33 Lemmens, Willem: „Beyond the Calm Sunshine of the Mind.” Hume on Religion and Morality. In: Streminger, Gerhard (Hrsg.): *David Hume zum 300. Geburtstag. Aufklärung und Kritik*. 18. Jahrgang. 2011. 1. 214–240.; Merrill, Kenneth R. – Wester, Donald G.: Hume on the Relation of Religion to Morality. *The Journal of Religion*, Vol. 60. No. 3. July 1980.; Myers, Terry Walker: Religion and Morality in the Philosophy of David Hume. University of Windsor, Thesis. Windsor, Ontario, Canada, 1996.; Norton, David Fate: Hume, Atheism and the Autonomy of Morals. In Hester, M. (ed.): *Hume's Philosophy of Religion*. Winston – Salem, 1986, Wake Forest University Press; Streminger, Gerhard: Religion a Threat to Morality. An Attempt to Throw Some New Light on Hume's Philosophy of Religion. *Hume Studies*. Vol. 15. No. 2. Nov. 1989. 277–293.
- 34 Mossner, Ernest Campbell: Hume and the Legacy of the Dialogues. In Morice, G. P. (ed.): *David Hume. Bicentenary Papers*. Edinburgh, 1977, Edinburgh University Press; Szalai Miklós: Hume Dialógusainak időszzerűsége. *Magyar Tudomány*, 2006. 8. sz.; Ludassy Mária: Kortársunk, Hume. *Magyar Filozófiai Szemle*, LVI. évf. 2012. 1. sz. 5–7. o.; Acs Pál: David Hume eszméi a magyar felvilágosodásban. *Világosság*, 2007. 10. sz. 81–92. o.; Gál István: David Hume magyar vonatkozásai. *Magyar Filozófiai Szemle*, 1971. 5–6. sz. 716–718. o.
- 35 Cicero, M. T.: *A jóslásról*. II. 1. 3. i. m. 65. o.
- 36 Cicero, M. T.: *De natura deorum*. I. 16. 42. o.
- 37 Uo. 77. o.
- 38 Uo. I. 42. 118. o.
- 39 Uo. II. 24. 63. o.
- 40 Uo. II. 17. 45. o.
- 41 Cicero, M. T.: *De re publica*. I. 36. 56–57. o.; *Az állam*. Budapest, 1995, Akadémiai Kiadó.
- 42 Cicero vallásfilozófiájáról: Bruwaene, M. van den: *La théologie de Cicéron*. Louvain, 1937.; Wynne, J. P. F.: *Cicero on the Philosophy of Religion*. Cambridge University Press, 2019.
- 43 Ld. még: Clark, Samuel: Hume's Uses of Dialogue. *Hume Studies*, 39. 2013. 1. 61–76.
- 44 Vö: Pittion, J.-P.: Hume's Reading of Bayle: An Inquiry into the Source and Role of the Memoranda. *Journal of the History of Philosophy*, Vol. 15. No. 4. Oct. 1977. 373–386.; Paganini, G.: Hume, Bayle and the „Dialogues concerning natural religion”. *Giornale Critico della Filosofia Italiana*. 22. 2002/2. Maggio, 234–263.; Fogelin, Robert J.: Hume's Answer to Bayle's Skepticism Concerning Extension. In uó: *Hume's Skepticism in the Treatise of Human Nature*. Ch. 3. London, 1985, Routledge; Popkin, Richard H.: *Bayle and Hume*. Proceedings of the XIIIth International Congress of Philosophy. *Memorias del XIII. Congreso Internacional de Filosofía*. Vol. 9. 1964. 317–327.; Kemp Smith, N.: The Philosophy of David Hume. London, 1941. 284. skk. 325. skk. 506. skk.; Drever, J.: A Note on Hume's Pyrrhonism. *The Philosophical Quarterly*. Vol. 3. Issue 10. January, 1953. 40–50.
- 45 Hume vallásfilozófiájáról ld.: Capaldi, Nicholas: Hume's Philosophy of Religion. God without Ethics. *International Journal for Philosophy of Religion*. Vol. 1. No. 4. Winter 1970. 233–240.; Gaskin, John Charles A.: Hume on Religion. In Norton, David Fate (ed.): *The Cambridge Companion to Hume*. Cambridge, 1993, Cambridge University Press, 313–44.; Gaskin, John Charles A.: *Hume's Philosophy of Religion*. New York, 1978, Macmillan, 1988.; Hester, M. (ed.): *Hume's Philosophy of Religion*. Winston-Salem, North Carolina, 1986, Wake Forest University Press; Leroy, A.: *La Critique et la religion chez David Hume*. Paris, 1930, Alcan; MacRae, Malcolm Herbert: *Intuitionism and David Hume's Philosophy of Religion*. Thesis. University of St. Andrews, 1995.; Mossner, Ernest Campbell: The Religion of David Hume. *Journal of the History of Ideas*. Vol. 39. No. 4. Oct.–Dec. 1978. 653–663.; O'Connor, David: *Hume on Religion*. London–New York, 2001, Routledge.
- 46 Austin, William: *Philo's Reversal*. /Philosophical Topics, 13./ 1985. 103–112.; Dees, Richard: *Morality above Metaphysics. Friendship and Philo's Stance in Dialogues XII*. /Hume Studies, 28./ 2002. 131–147.; Vink, A. G.: Philo's Final Conclusion in Hume's Dialogues. *Religious Studies*, 25. 1989. 489–99.
- 47 Bricke, John: On the Interpretation of Hume's Dialogues. *Religious Studies*, 11. 1975. 1–18.;

- Davis, Scott: Irony and Argument in Dialogues XII. *Religious Studies*, 27. 1991. 239–257.; Nelson, John O.: The Role of Part XII in Hume's Dialogues Concerning Natural Religion. *Hume Studies*, 14. Nov. 1988. No. 2. 347–372.
- 48 Davis 1991, i. m. 239–257.; Yoder, Timothy S.: *Hume on God. Irony, Deism and Genuine Theism*. London – New York, 2008, Continuum; Vö: Hartl, Péter: Hume and the Art of Theological Lying. *Journal of Scottish Philosophy*, 18. 2020. 2. 193–211.; Hartl Péter: Ironikus ateista volt-e Hume? *Magyar Filozófiai Szemle*, 65. évf. 2021. 3. 163–181.
- 49 Macintyre, Alasdair: *Az etika rövid története*. Budapest, 2012. Typotex, 247. o.
- 50 Berman, David: David Hume and the Supposition of Atheism. *Journal of the History of Philosophy*, 21. 1983. 3. 375–387.; Gaskin, John Charles: *Hume's Attenuated Deism*. /Archiv für Geschichte der Philosophie. Vol. 65. Issue 2./ 1983, 160–173.; Hanson, D. J.: *Fideism and Hume's Philosophy*. New York, 1993, Lang; Hartl, Péter: *The taming of religion. Hume's sceptical theism and his criticism of vulgar religion in context*. Thesis. University of Aberdeen, 2019.; Klinefelter, Donald S.: Scepticism and Fideism in Hume's Philosophy of Religion. *Journal of the American Academy of Religion*. Vol. XLV. Issue 2. June 1977. 222.; Lorkowski, C. M.: Attenuated Deism and Hume's Propensity to Believe. *Society and Politics*, Vol. 8. No. 1. (15) April 2014. 60–77.; Vink, Ton: David Hume: Sceptical Atheist or Religious Conservative? In Tweyman, S. (ed.): *David Hume. A tercentenary Tribute*. Ann Arbor, Michigan, 2013, Caravan Books, 107–123.; Yandell, Keith E.: *Hume's „Inexplicable Mystery.” His View on Religion*. Philadelphia, 1990, Temple Press.
- 51 Vö: Arisztotelész: *Metafizika*, Γ IV. 4. 1005 b.
- 52 Hume Beszélgetéseit elemzik: Gaskin, John Charles A.: Introduction. In *David Hume: Dialogues Concerning Natural Religion and the Natural History of Religion*. Oxford, 1993, Oxford University Press; Salmon, Wesley C.: Religion and Science. A New Look at Hume's Dialogues. *Philosophical Studies*. 1978. 143–176.; Tweyman, Stanley: *Scepticism and Belief in Hume's Dialogues Concerning Natural Religion*. International Archives of the History of Ideas. 1986, Martinus Nyhoff Publishers.
- 53 Grillo, Luca: *Irony in Theory and Practice. The test case of Cicero's Philippics*. 2018, Routledge.
- 54 Cicero, M. T.: *Tusculanae disputationes*, V. 4. *Tusculumi eszmecsere*. Ford.: Vekerdi József. Budapest, 2004, Allprint, 207. o.
- 55 Cicero, M. T.: *De oratore*, II. 67. 269–270.; Cicero, M. T.: *De oratore* (I–III). Vol. I. Books I–II. /The Loeb Classical Library./ W. Heinemann, London – Cambridge, Massachusetts, 1942, 1967, Harvard University Press, 402.
- 56 Cicero, M. T.: *Brutus*, 292. Vö.: *Cicero Brutusa*. Ford. Posch Árpád. Budapest, 1903, Franklin, 104. o.
- 57 Cicero, M. T.: *Lucullus*, V. 15. Ford.: Kendeffy Gábor. In Kendeffy Gábor (szerk.): *Antik szkepticizmus. Cicero- és Sextus Empiricus-szövegek*. Budapest, 1998, Atlantisz, 101. o.; Ld. még: McConnell, Sean: Cicero and Socrates. In Moore, Christopher (ed.): *Brill's Companion to the Reception of Socrates*. 2019, Brill, 347–366. o.
- 58 Cicero, M. T.: *De oratore*, II. 67. 269. Loeb, i.m. 402.
- 59 Ribbeck, Otto: *Über den Begriff des εἰρων. Rheinisches Museum für Philologie*. Neue Folge, 1876, 31. Bd. 381–400.; Japp, Uwe: *Theorie der Ironie*. Frankfurt am Main, 1983, Vittorio Klostermann; Dane, Joseph A.: *The Critical Mythology of Irony*. Athens – London, 1991, The University of Georgia Press.
- 60 A tisztán nyelvészeti szemponttól eleve eltekinünk. Erre nézve ld.: Komlósi Boglárka: *Az ironikus hozzáállás: A verbális ironia szociokognitív modellje pragmatikus perspektívából*. PhD-Diss. Szeged, 2014.; Nemes Attila László: *Az ironia lényegi jegyének keresése az elméleti pragmatikában*. *Magyar Nyelv*, 115. évf. 2019. 145–163. o.; Svindt Veronika: *Ironiaértelmezés elméletben és gyakorlatban. Az ironia a pragmatikában és a köznap kommunikációban*. *Első Század*, 2007. 1. sz. 171–208. o.; Szilveszter László Szilárd: *Az antik ironiakoncepcióktól az antitextus fogalmáig. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények*, XLIX. évf. 2005. 1–2. 21–40. o.
- 61 „Igitur εἰρωνεία, quae est schema, ab illa, quae est tropus, genere ipso nihil admodum distat (in utroque enim contrarium ei quod dicitur intelligendum est) species vero prudentius intuitu diversas esse facile est deprehendere.” Quintilianus: *Institutio Oratoria*, IX. 2. 44.; Hasonló megfogalmazás a műnek még több helyén előfordul.; Ugyanígy mondja Sevillai Szent Izidor: „Ironia est sententia per pronuntiationem contrarium habens intellectum.” Isidorus Hispalensis: *Etymologiae*, I. 37. 23. PL 82. 115.
- 62 Quintilianus: *Institutio Oratoria*, IX. 2. 46. M. Fabii Quintiliani Institutionis Oratoriae, Liber IX. The Institutio Oratoria of Quintilian. Vol. III. The Loeb Classical Library. Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts – William Heinemann LTD. London, 1922, 400.
- 63 Wolfson, David: The Irony of Socrates. *The Journal of Aesthetics and Art Criticism*, Vol. 65. Issue 2. April 2007. 175–187.; Vasiliou, Iakovos: Conditional Irony in the Socratic Dialogues. *Classical Quarterly*, 35. 1998. 456–472.; Vasiliou, Iakovos: Socrates' Reverse Irony. *The Classical Quarterly*, Vol. 52. No. 1. 2002. 220–230.; Vlastos, Gregory: Socratic Irony. *The Classical Quarterly*, Vol. 37. Issue 1. May 1987. 79–96.
- 64 Iulianus: *VII. beszéd. A cinikus Héراكleioshoz*. Ioulianou Autokratorosz: *Oratio VII. Prosz*

- Hérakleion Künikon*, 237bc. The Works of the Emperor Julian. /The Loeb Classical Library/ London – New York, W. Heinemann, MacMillen, 1913. Vol. II. 156.
- 65 Domány Judit: „Irónia” Platón Állam című dialógusában. *Antik Tanulmányok*, 45. évf. 2001. 1–2. sz. 35–43. o.; Aidan Rene Nathan: *Plato's Use of Irony*. Thesis. Faculty of Arts and Social Sciences, The University of Sydney, 2020.
- 66 Platón: Állam. 337a. /Platón Összes Művei/, II. köt. 33.; Ld. még: *Szókratész védőbeszéde*, 38a, *Gorgiasz*, 489e, *Lakoma*, 216e.
- 67 Platón: *Szofista*, 268a.
- 68 Szlezák, Thomas: *Hogyan olvassunk Platón?* Budapest, 2000, Atlantisz, 23. o.
- 69 Szlezák, i.m. 27. o.
- 70 Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, 1108a. Budapest, 1987, Európa, 48. o.
- 71 Arisztotelész: Nikomakhoszi Etika, 1127b. i.m. 116. o.
- 72 Arisztotelész: Rétorika, 1379b. Budapest, 1982, Gondolat, 91. o.
- 73 Vö. Knox, Dilwyn: *Ironia. Medieval and Renaissance Ideas on Irony*. Leiden, 1989, Brill, 100. o.
- 74 Euszebiosz: *Εὐαγγελικὴ προπαρασκευὴ* (Preparatio Evangelica). Lib. 14. Caput V. Migne, J.-P.: *Patrologia Graeca*, 21. Paris, 1857. 1197.
- 75 Hieronymus: *Apologia adversus libros Rufini*. III. 40. Migne, J.-P.: *Patrologia Latina* (=PL), 23. Paris, 1883. 487.
- 76 Isidorus, i. m. II. 24. 5–6. PL 82. 141.
- 77 Isidorus, i. m. XVII. 9. 71. PL 82. 651.
- 78 Iusztinosz: *I. Apológia*. 5. 4.; 46. 3.; *II. Apológia*. 10. 8.; Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologeták*. Budapest, 1984, Szent István Társulat, 67.; 100.; 128. o.
- 79 „dum omnia movet, asserit, destruit, non evidenter apparuit.” Augustinus: *De civitate Dei*. VIII. 3.
- 80 „non est Socrati amicitia daemonis gratulanda.” Augustinus: *De civitate Dei*. VIII. 14.
- 81 Herder, Johann Gottfried: *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*. Dritter Theil. Riga und Leipzig, 1787, Johann Friedrich Hartknoch, 187.
- 82 Herder, J. G.: *Eszméek az emberiség történetének filozófiájáról*. III. rész, XIII. könyv, 5. feje. Budapest, 1978, Gondolat, 314–315. o.
- 83 Knox, Norman: *The Word Irony and its Context, 1500–1755*. Durham, 1961, Duke University Press; Knox, Dilwyn: *Ironia. Medieval and Renaissance Ideas on Irony*. Leiden, 1989, Brill.
- 84 Erasmus elismerésének jele híres sora: „Sancte Socrates, ora pro nobis!” Erasmus: *Convivium religiosum* (1522). *Opera Omnia. Lugduni Batavorum*. Vol. I. 1703. 683 A.; Ld. még: Lynda Gregorian Christian: The Figure of Socrates in Erasmus' Works. *Sixteenth Century Journal*, Vol. III. No. 2. Oct. 1972. 1–10.
- 85 Petrarca: *Levél Giacinto Colonnának*. Avignon, 1336. XII. 21. *Baráti Levelek*. II. 9. Franciscus Petrarca Iacobo Columnae Episcopo Lomberiensis. *Epistolae Familiares*. II. 9. Francisci Petrarcae Epistolae de Rebus Familiaribus et Variis. Vol. I. Florentiae, Typis Felicis Le Monnier, MDCCCLIX. 124.
- 86 Schlegel, Friedrich: *Kritikai töredékek* (1789), 42. In August Wilhelm Schlegel és Friedrich Schlegel: *Válogatott esztétikai írások*. Budapest, 1980, Gondolat, 219. o.
- 87 Schlegel, F.: *Eszméék* (1800), 69. In A. W. Schlegel – F. Schlegel, i. m. 500. o.
- 88 Schlegel, F.: *Kritikai töredékek* (1789), 108. In A. W. Schlegel – F. Schlegel, i. m. 231. o.
- 89 Safranski, Rüdiger: *Romantika. Egy német affér*. Budapest, 2010, Európa, 76–80. o.
- 90 Merleau-Ponty, Maurice: *A filozófia discsérete*. Budapest, 2005, Európa, 10–11. o.
- 91 Hegel, G. W. F.: *Eszétikai előadások*. I. köt. Budapest, 1980, Akadémiai Kiadó, 67–68. o.
- 92 Hegel, G. W. F.: *Előadások a filozófia történetéről*. I. köt. Budapest, 1959, Akadémiai Kiadó, 43–45. o.
- 93 *Sören Kierkegaard Írásából. Gondolkodókl* Budapest, 1982, Gondolat, 78–120. o.
- 94 Suki Béla (szerk.): *Sören Kierkegaard Írásából*. Budapest, 1982, Gondolat, 77–78. o.; Ld. még: Rush, Fred: *Irónia és romantikus szubjektivitás*. *Passim*, XV. 2013. 1. sz. 126–157.; Söderquist, K. Brian: *Az esztétika és az örök az irónia fogalmában*. *Magyar Filozófiai Szemle*, 47. évf. 2003. 1–2. sz. 137–146. o.
- 95 Demeter Tamás: *A romantikus Hume*. *Századvég*, 55. sz. 2010. 1. 83–102. o.
- 96 Cicero, M. T.: *Tusculanae disputationes*. III. 15. Tusculumi eszmecsere. Ford.: Vekerdi József, Budapest, 2004, Allprint, 129. o.
- 97 Seneca: *De ira*. II. 7. 1. *A haragról*. /Seneca Próza Művei, II. köt./ Budapest, 2004, Szentár Kiadó, 86. o.
- 98 Seneca: *Epistula 75. 4.* /Seneca Próza Művei, I. köt./ Budapest, 2002, Szentár Kiadó, 325. o. „Haec sit propositi summa: quod sentimus loquamur, quod loquimur sentiamus; concordet sermo cum vita. Ille promissum suum inplevit, qui, et cum videas illum et cum audias, idem est.” Seneca: *Ad Lucilium Epistulae Morales*. Vol. II. /The Loeb Classical Library/, London – New York, 1920, W. Heinemann – G. P. Putnam's Sons, 138.
- 99 Seneca: *Epistula 24. 19.* /Seneca Próza Művei, I. köt./ Budapest, 2002, Szentár Kiadó, 169. o. „Turpe est aliud loqui, aliud sentire; quanto turpius aliud scribere, aliud sentire!” Seneca: *Ad Lucilium Epistulae Morales*. Vol. I. /The Loeb Classical Library/, London – New York, 1925, W. Heinemann – G. P. Putnam's Sons, 176. o.; Ld. még: Alleram Gyula: *Seneca erkölcsből-cselele*. Budapest, 1907. 125. o.
- 100 Pratt, Samuel Jackson, Friend to Religious and Civil Liberty: *An Apology for the Life and Writings of David Hume*. London, 1777. Section I.
- 101 „Rara temporum felicitas, ubi sentire quae velis, et quae sentias, dicere licet.” Tacitus: *Historiae*. I. 1. 1. *Korunk története*. Tacitus Összes Művei. I–II. köt. Ford.: Borzsák István. /*Bibliotheca Classical*, Európa, Budapest, 1980. I. köt. 121. o.

Száznegyven éve hunyt el Gregor Mendel

A történet, miszerint Gregor Mendel, a visszahúzódo szerzetes felfedezte az öröklődés három törvényét, és 1865-ben felajánlotta a világnak, amelynek nem kellett, majd elhagyatottan halt meg, és csupán halála után ragyogott fel tudományos lángelméje, huszadik századi tanmese. Igaz, hogy Mendel meglátása – a jellemző vonások határozott, mérhető törvények szerint öröklődnek át az utódokra – nagyon fontos hatással volt a biológiai gondolkodás kialakulására, de az utóbbi években a tudománytörténészek fenntartásokkal tekintenek a munkásságára és a tizenkilencedik századi tudományos közösségre. Úgy vélik, Mendel törekvései és felfedezései nem azok, aminek látszanak. Bár céljai és eredményi nem olyan figyelemre méltók, ahogy néha állítják, posztumusz hatása a biológiára tagadhatatlan.

Az 1822. július 22-én született Mendel eredeti keresztneve Johann. Szülei gazdag parasztok voltak Sziléziában. Amikor felismerték a szellemi képességeit, a troppai gimnáziumba küldték. Később az Olmützi Egyetemen tanult. Ifjúkorában sokat betegeskedett, betegsége talán pszichoszomatikus eredetű lehetett. Huszonegy éves korában lépett be az Ágoston-rendi barátok közé Brűnben (ma Brno), noha valószínűleg nem fűtötte vallásos lelkesedés. 1844 és 1848 között teológiát tanult, emellett agronómiát és botanikát. Felvették a szerzetesrendbe, ahol a Gregor nevet kapta. 1851 és 1853 között matematikát és fizikát tanult a Bécsi Egyetemen. 1854-ben visszatért a kolostorába, és ott tanított tizennégy éven át.

1856-ban kísérletezni kezdett a zöldborsóval. Két éven át termesztett borsót, hogy különböző jellegzetességekben – méret, forma, szín, szerkezet – alakuljanak ki „tisztá” vonalak. Ekkor az ellentétes tulajdonságú növényeket keresztezte, a magasat az alacsonyval, a simát a ráncossal és így tovább. A várt kevert eredmény – például középmagas vagy részben sima – helyett azt kellett látnia, hogy az ellentétes tulajdonságok önmagukban öröklődnek. Némelyik növény alacsony lett, mások magasak, némelyik borsó sima lett, mások ráncosak. Ez volt Mendel első öröklési törvénye, a *gamétatisztaság törvénye*.

Azt is felfedezte, hogy a szaporodás során az egyéni vonások öröklődnek, és nem a jellegzetességek összessége. A hét tulajdonság mindegyik párja, amelyeket Mendel tanulmányozott, egymástól függetlenül hatott. Ennek az elméletnek a különböző részleteit később finomították, amikor az öröklődés fizikai alapjai tisztázódtak, magának Mendelnek azonban szerencséje volt, hogy éppen borsóval kísérletezett, amelyek küldő jellegzetességei függetlenek egymástól. Ebből következett a második törvény: a független kombináció, azaz a *független öröklődés törvénye*. Amikor Thomas Hunt Morgan felfedezte, hogy némely vonások kapcsolatosak egymással, a törvény módosult.

A harmadik a *hasadás törvénye*. Eszerint homozigóta domináns és recesszív szülői nemzedék esetén az öröklött tulajdonpárok közül az egyik mindig domináns, a másik recesszív, s ebből adódóan a második nemzedékben érvényesülnek a lappangó, recesszív szülői tulajdonságok. Ez a törvény meghatározott arányban működik. Mai ismereteink szerint csak korlátozottan érvényes.

Mendel kutatásainak fontos része volt az alaposan átgondolt kísérleti terv. 28 000 növényt nevelt, kézzel porozta be őket (ezt a munkát rendszerint a méhek végzik el), és nagyszámú, különböző kontrollesoportot alkalmazott. Tudatában volt annak, milyen unalmasak ezek a kísérletek. Azt írta: „Igazi bátorság kell egy ilyen nagy kihatású munka megkezdéséhez, mindazonáltal úgy tűnik, ez az egyetlen megfelelő út, amelyen végighaladva megtaláljuk a megoldást egy kérdésre, amelynek fontosságát nem lehet túlbecsülni a szerves formák fejlődésének tekintetében.”

1865-ben egy cikket küldött be a brünni Természettudományos Társaságnak, majd a következő évben nyilvánosságra hozta a kísérletei eredményeit. Az írásával senki nem törődött. Ezt követően levelezni kezdett egy ismert svájci botanikussal, K.W. von Nägelivel, aki elvette a bátorságát. Miután Nägeli azt javasolta, hogy kísérletezzen inkább a szokatlan módon szaporodó kutyatejjel, Mendel nem tudta megerősíteni a borsóval elért eredményeit. Hamarosan letett a további kutatásokról. Élete későbbi szakaszában almával és körtével foglalkozott, ami ismertté tette az almakutatók és -nemesítők között. 1868-ban Mendelt kinevezték a kolostor apátjává, és az ezzel a tisztséggel járó adminisztráció kitöltötte élete hátralévő részét. 1878-ban körbevezette a kertjébe látogatóba érkezett C. W. Eichling kertészmérnököt, és megmutatta a zöldborsót, „amelyről azt mondta, szabályozni tudja a magasságát és a termés formáját... Megkérdeztem, hogyan csinálja, de azt válaszolta: Ez csak egy kis trükk, de olyan hosszú történet tartozik hozzá, amelyet túl sokáig tartana elmesélni.”

1900-ban, tizenhat évvel a halála után, Mendel cikkeit felfedezte három botanikus: Hugo de Vries, Carl Correns és Erik Tschermak von Seysenegg. Manapság úgy tartják, elsősorban azért tulajdonítanak akkora fontosságot a szakirodalom átfésülésével megtalált munkának, mert el akarták kerülni a kellemetlen elsőbbségi vitát a dominancia és a megoszlás törvényei körül. Továbbá ennek a segítségével értelmezték és foglalták össze saját kísérleti eredményeiket. Ezt követően William Bateson cambridgei tudós találta ki a genetika kifejezést, amikor öröklődési kísérleteivel összehangolta a mendeli törvényeket. Bateson visszautasította Darwin feltételezését a fajok fokozatos kialakulásáról, és Mendel kísérleteit fel tudta használni, hogy megmagyarázza a mutációk rendszerét. Csak az 1930-as években, az új genetikusnemzedék munkásságával látszott tisztázódni a zavar Mendel tudományos hozzájárulása körül. Amikor ez megtörtént, úgy tekintettek Mendelre, mint aki megmagyarázta az öröklött tulajdonságok alapvető mechanizmusát, ami részévé vált a természetes kiválasztódás nagyszabású, a kromoszómás öröklődés felfedezésével is alátámasztott elméletnek.

Így tehát mára, a közelmúlt tudósainak kutatásai nyomán a képet helyesbítették, és Gregor Mendel munkásságát is újraértékelték. Ma úgy tűnik, fő érdeklődési köre új növényi hibridek létrehozására irányult, amelyek kialakulását nem értette meg, noha olvasta Darwint, és tisztában volt a téma távlataival, beleértve az öröklődést is. Míg kísérletei igen hatásosak voltak, eredményei túl jók ahhoz, hogy igazak legyenek, nem könnyű őket megismételni. Mindazonáltal történelmi szempontból munkássága a biológiában a kvantifikáció fontosságát jelzi, és Mendelnek köszönhetjük, amit Peter J. Bowler „konceptuális forradalomnak” nevez. A mendelizmus „egy lépcsőfok a huszadik század végi biológia izgalmas – és talán rémisztő – világa felé. Ha megakarjuk érteni azt a szerepet, amelyet a tudomány bonyolult világunkban játszik, akkor a mendelizmus eredete biztosan megéri a gondos kutatásra fordított energiát.”

Mendel, a szelíd szerzetes élete vége felé kellemetlen adóügyi vitába keveredett a kormányval. Úgy tűnik, szívbetegségben és vesebajban szenvedett, és addigra már napi húsz szivart szívott el. Mivel vízkórtól (ödémától) szenvedett, utolsó napjait bebugyolált lábbal, egy díványon ülve töltötte. Ilyen helyzetben találta holtan a gondnok 1884. január 6-án.

Peru: a politikai válság és a gazdasági csoda párhuzamossága¹

Az elemzés tárgya

Peruban – ahol az elmúlt hat évben hat elnök is regnált – 2022 decemberében a Kongresszus megfosztotta hatalmától Pedro Castillo elnököt, ami ismét növelte a korábbi éveket jellemző politikai instabilitást. E lépés volt a válasz arra, hogy Castillo fel kívánta oszlatni a törvényhozást, hogy elősegítse az ország alkotmányos megújulását. Ezzel akarta megoldani azt a patthelyzetet, amelyet a Kongresszus a mindenkori kormány reformtörekvéseit megfojtó tevékenységével idézett elő. Az elhúzódó politikai válság ellenére azonban a gazdasági növekedés több mint húsz éve szinte teljesen folyamatos, sőt mára Peru azon országok között van, amelyek a legkedvezőbb makrogazdasági adatokat mutathatják fel napjaink Latin-Amerikájában. Az eredmények mögött három kulcstényező húzódik meg: az 1990-es években kiforrott, elsősorban liberális-ortodox gazdasági modell folytonossága, a jegybank függetlensége, valamint az ezeket támogató alkotmányos garanciák.

Az aktuális helyzetet tekintve e három tényező vonatkozásában ki kell emelni, hogy az utóbbi években igen gyakorivá vált kormányzati és elnökcserék ellenére a perui jegybank (Banco Central de la Reserva del Perú – BCRP) olyan koherens szakpolitikát folytat, amelynek középpontjában a fiskális egyensúly megőrzésének támogatása, valamint az ár- és árfolyamstabilitás biztosítása áll, miközben rendkívüli mértékben fel tudta duzzasztani az ország nemzetközi tartalékát, amelyet válságos helyzetekben mozgósíthat. A BCRP – amelyet 2006 óta Julio Velarde vezet – számára rendkívül fontos, hogy a válságokból levont tanulságok alapján finomítson hagyományos és nem-hagyományos eszközeinek alkalmazásán. A 2022–2023 fordulóját jellemző globális helyzetet tekintve is elmondható, hogy Peru mind az árfolyam, mind az infláció alakulása szempontjából jól teljesített a feltörekvő piacok körében.

Kérdéses azonban, hogy meddig lesz elég, hogy a jegybank pajzsként szolgál a politikai krízis közepette, amely többek között hátráltatja az országot a gazdaság diverzifikációjában, pedig a klímaváltozás Perut érő komoly hatásai miatt az andoki államnak alapvető fontosságú lenne, hogy jövedelmeit a gazdaság kizöldítésére tudja fordítani. A kilátásokat középtávon már igen negatívan befolyásolja a kvázi bénult közszféra, valamint, hogy a politikai helyzet bizonytalanságai rányomják bélyegüket a magánberuházások felfuttatására. Jóllehet Peru kiváló eredményeket ért el az extrém szegénység csökkentése terén, az egyenlőtlenségek mérséklésének üteme nem kielégítő, ami további társadalmi konfliktusokhoz vezet, sőt idővel a további gazdasági növekedés akadályát is képezheti. Peruban ennek kockázata a Covid-19-pandémia következtében erősödött, amihez társulnak az egészségügyi és oktatási rendszer fejlesztésével kapcsolatos követelések is. Ha a kockázatok erősödése mellett a gazdasági fundamentumok kimerülnek vagy esetlegesen sérülnek a politikai válság következtében, Peru a közel 30 éves gazdasági csoda ellenére is nehéz helyzetbe kerülhet.

Jelen elemzés az 1980-as évekig visszanyúlva mutatja be a perui gazdasági csoda hátterét, kiemelve, hogy az aktuális problémák igen korai időkre nyúlnak vissza. A politikai és gazdaságtörténet egymást váltva elevenítik fel azokat a meghatározó epizódokat,

amelyek jelenleg is formálják a perui társadalmat, valamint támogatják a gazdaság fejlődését. A tanulmány a 2023 januárjáig bekövetkezett eseményeket foglalja össze, így nem foglalkozik a jelenlegi perui kormány gazdaságpolitikájával.

Előzmények: a perui politika hullámvölgyei

A 2022 végén kicsúcsosodott politikai válság mögött hosszú távú kihívások megválaszolatlanlansága húzódik meg. Történelme révén Peru testközelből ismeri az autoriter rezsimek és a kirekesztés hagyatékát, igaz a rövidebb-hosszabb ideig tartó civil kormányok idején lehetőség kínálkozott a politikai intézményrendszer megerősítésére.

(Rögös út vezetett a demokrácia megalapozásához.) „Peru a kezdetek óta polarizált” – szögezi le 2009-es országismertetőjében Edwin Williamson történész,³ s ez – az elért növekedés ellenére – napjainkban is jellemzi az országot. A dél-amerikai függetlenségi háborúk, majd az azokat követő területrendezések után⁴ a perui állam újrászervezésére az 1860-as években került sor. 1866-ban azonban Peru ismét háborúba bonyolódott Spanyolországgal, aminek veszteségeit tetézte egy pénzügyi-gazdasági válság (1866–1872), majd a Chilével szemben folytatott salétrom-háború, amelynek területvesztés lett a következménye. Az ország újjáépítése a hosszú katonai kormányzást felváltó civil kormányok irányítása alatt egészen 1930-ig tartott. A folyamatban kulcsszerepet játszott Augusto Leguía második elnöksége (1919–1930). Leguía, bár államcsínnyel biztosította megválasztását, végül új, liberálisabb alkotmányt hirdetett 1920-ban, amelyben még az őslakosok alapvető jogait is elismerte, az agrárium megerősítésére pedig mezőgazdasági iskolákat hozott létre. Leguía később megalapította a perui jegybankot, a mai BCRP elődjét, Banco de Reserva néven (1922), majd a központi hitelbankot és a mezőgazdasági hitelbankot is. Ellenzékével szemben azonban elnyomó volt, kormányzása előrehaladtával pedig egyre kevésbé tisztelte az általa kihirdetett alkotmányt. Fő érdemei közé tartozik a főváros, Lima modernizációjának megkezdése, köztük olyan közszolgáltatások bevezetése, mint a közegészségügy vagy a közműrendszer-szolgáltatás.⁵

Az 1929-ben kezdődött gazdasági világválság – a külföldi tőke elmaradozásán keresztül – megingatta Leguía diktatórikus rezsimjét, a hatalmat átvette a katonaság. A junta időszakát Manuel Prado y Ugarteche első elnöksége (1939–1945) törte meg. Prado y Ugarteche bevezette az importhelyettesítő iparosítást, miközben az európai hadigazdaság kiszolgálása érdekében megerősítette a kaucsuktermelést. Ugyancsak komoly infrastruktúrális beruházásokba kezdett a közlekedés, az oktatás és az egészségügy terén, valamint fellendítette a turizmust. Utódja, José Luis Bustamante y Rivero (1945–1948) állami szerepvállalást növelő reformjait azonban a gazdasági szereplők nem támogatták, így a katonaság ismét átvette a hatalmat (1948–1956).⁶ Ezek a kihívások azonban már ekkor sem voltak újkeletűek: a Peru történelmi fejlődésének hosszú korszakaira jellemző hatalmikiözpont-jelleg és a bányászaton alapuló gazdálkodás együttesen megalapozták a vagyoni és társadalmi, majd regionális különbségeket, amelyek együttesen konzerválták az elmaradottságot.⁷

Az 1950–1962 közötti gazdasági modell alapvetően exportorientált volt: a gazdasági nyitottságra épített, amelynek alapja a nyersanyagtermelésben megmutakozó komparatív előnyök voltak. A modernizáció kulcsát egyértelműen a külföldi tőke beáramlásában látták, amelyet kiegészítettek az állami beruházások.⁸

A rövid civil kormányzati átmenetet (1963–1968) követő komolyabb politikai fordulat a katonaság egy újbóli, 1968. évi hatalomátvételében csúcsosodott ki. Ezt nem valamilyen konkrét növekedési válság, hanem a társadalmi-gazdasági elmaradottság felszámolásának

igénye váltotta ki. A polgári reformkormányok továbbra sem tudtak mit kezdeni az alapvető problémákkal, így a katonaság mint a nemzet legszilárdabb intézménye állt az átalakulás élére. A junta gazdaságpolitikai szemlélete igazodott a fejlődéstörténeti alapokhoz, és a centralizált irányítási modell felé indult el.⁹ A „Velasco-doktrína”¹⁰ értelmében szigorú államosítási hullám indult meg, kiemelten a természeti kincsek kitermelését tekintve. A külföldi beruházásokra továbbra is szükség volt, azonban azoknak figyelembe kellett venniük a perui vezetés növekedési stratégiáját, miszerint a növekedésnek a peruiak életkörülményei javulását kellett szolgálnia. Ezzel párhuzamosan megindult a földreform, amely 150 hektárban maximalizálta a földbirtokok nagyságát, s ezzel újraosztotta a területeket, amelyek nagy része szövetkezeti tulajdonba került.¹¹

Az 1963–1975 közötti időszakot tehát egy bizonyos fokú befelé fordulás és annak legkedveltebb eszköze, az importhelyettesítő iparosítás jellemezte. Az állam szerepét a keynesi keretek között értelmezve hangsúlyos szerepet kaptak a kormányzati beruházások, az ipari protekcionizmus és a feldolgozóipar fejlesztése (a munkaerő képzettségi színvonalának növelésével párhuzamosan), az agrárreform, valamint a kereskedelmi tarifák bevezetése.

Hiába bővült azonban a feldolgozóipar és a szolgáltatási szektor, az első olajválság elsődleges hatásaival (magas infláció és megnövekedett államadósság) a katonai vezetés már nem tudott megbirkózni, 1975-ben az új junta, élén a Juan Velascót (1968–1975) megbuktató Francisco Morales Bermúdez-szel¹² a korábbi folyamatokkal ellentétesen inkább liberalizációt hirdetett (1977-es ortodox fordulat),¹³ majd 1979-ben új alkotmányt fogadott el, amely révén a civilek ismét átvehették a hatalmat. Azonban az új kormány sem tudta megoldani a gazdasági problémákat, sem megfékezni a Fényes Ösvény¹⁴ (Sendero Luminoso) és a hozzá 1982-től csatlakozó Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom (MRTA) gerillái által megindított erőszakhullámot.

Az 1985. évi választásokon az 1924-ben alapított – ám a politikától gyakorlatilag 60 éven át távol tartott – APRA párt (Amerikai Forradalmi Népi Szövetség) jelöltjét, Alan Garcíát választották meg elnöknek (1985–1990),¹⁵ aki a liberalizációt visszafordítva visszatért az államosítási politikához, remélve, hogy az életet lehelhet a romokban heverő gazdaságba. Azonban a korrupció virágzása és a bankrendszer állami kézbe vételének kudarca, valamint a hiperinfláció véget vetett kormányzásának. Bár García elnöksége az APRA hitvallásának megfelelően erőteljesebb állami szerepvállalást hozott, elmondható, hogy 1976–1990 között a gazdaságfejlesztési modellt alapvetően az exportfejlesztés határozta meg, amely az importhelyettesítő iparosítás alternatívájaként jelent meg Bermúdez elnöksége alatt. Ennek keretében a feldolgozóipari exportőrök állami támogatásokban részesültek, az árfolyamot pedig leértékelték. García azonban már egy kifulladásól szenvedő gazdaságot örökölt, a lejtmenetet már nem tudta megállítani. Utódja, a japán bevándorlók fiaként született Alberto Fujimori – aki egyébként a később irodalmi Nobel-díjjal részesült Mario Vargas Llosát győzte le az elnökválasztáson – már a neoliberális gazdaságpolitika híve volt:¹⁶ csökkentette az állam gazdasági szerepét, ismét beindította a privatizációt, valamint új pénzt vezetett be az elinflálódott inti felváltására (új sol – PEN).¹⁷

A gerillamozgalmak megfékezése¹⁸ és elsődleges politikai céljainak elérése érdekében Fujimori („ön”)államcsínyt („autogolpe”) hajtott végre 1992-ben: feloszlatta a Kongresszust, és egyszemélyi vezetésbe kezdett, elnöki rendeletekkel kormányozva az országot. 2000-ben még „megnyerte” a választásokat, azonban békés ellenállási mozgalom indult ellenében, és végül egy szövevényes korrupciós botrány következtében tudták eltávolítani a hatalomból. Az exelnök ezt követően elhagyta az országot, „önkéntes

száműzetést” vállalva Japánban. Végül 2005-ben Fujimorit Chilében fogták el, majd a 2007. évi kiadatását követően a perui bíróság emberiség ellen elkövetett bűntettek¹⁹ és korrupció vádjával 25 évnyi börtönbüntetésre ítélte.²⁰

(*A konszolidáció évei*) Fujimori elnökségét követően egy politikailag kiegyensúlyozottabb időszak következett Peru történelmében, ami gazdasági növekedéssel és a szegénység csökkentésével társult.²¹ A konszolidációs folyamatot Alejandro Toledo elnök (2001–2006) kezdte meg 2001-ben, jöllehet az akkor érvényben lévő liberális gazdasági modellen nem változtatott. Ugyanakkor a gazdaság fellendítése ellenére sem sikerült mérsékelnie a társadalmi egyenlőtlenségeket, így népszerűsége nem volt tartós. 16 évvel első megválasztását követően Alan García 2006 júniusában ismét az elnöki székbe ülhetett.²² Hivatalba lépésekor megszorító csomagot jelentett be, s bár korábban kritizálta elődje gazdaságpolitikáját, mégsem változtatott érdemben rajta. Fő eredményei közé az infláció csökkentése és az exportbevételek növelése tartozik. García azonban többször is cserbenhagyta választóit: korábbi ígéretével szemben mégsem tudta keresztülvinni a Kongresszuson, hogy halálbüntetéssel sújtsák a Fényes Ösvény bebörtönzött gerilláit; továbbá az őslakosok elégedetlenségét is kivívta a külföldi bányászati cégeknek biztosított koncessziókkal.²³ Ezt tetézte később az is, hogy az ezen vállalatokkal kötött korrump szerződések miatt 2008-ban lemondásra kényszerült az egész kabinet. Mindeközben a nemzetközi környezet is igen kedvezőtlené vált: a 2007–2008-as globális pénzügyi krízis révén idővel az andoki ország is gazdasági hullámvölgybe került. Az elnök népszerűsége ezzel el is érte a mélypontját. 2007-ben továbbá az is nyilvánvalóvá vált, hogy a Fényes Ösvény terrorszervezet újjáéledt.²⁴

A 2011. évi elnökválasztás során szoros küzdelemben győzött Ollanta Humala (2011–2016), akinek ellenfele, Fujimori lánya, a konzervatív Keiko Fujimori volt, aki elsősorban a főváros támogatását tudhatta maga mögött. Humala első ízben 2006-ban indult az elnökválasztásokon, azonban ekkor még alulmaradt a mérsékeltbb politikai irányvonalat képviselő Alan Garcíával szemben. A bukás hatására Humala finomított szélsőséges szemléletén, s új, baloldali-centrista irányultsága – amelyet Lula da Silva brazil elnökről (2003–2010; 2023) mintázott – pedig végül meghozta számára a sikert.

Azonban ígéretes gazdasági és szociális programja ellenére, ahogyan Humala elnök fokozatosan távolodott a hagyományos baloldaltól (ami egyben azt is jelentette, hogy elmozdult a neoliborális gazdaságpolitika felé), pártja úgy vált egyre megosztottabbá, ezzel együtt pedig a Kongresszusban betöltött pozíciója is gyengülni kezdett. A 2011-es választásokat követően a 130 fős Kongresszusba 47 főt delegált Humala pártja, s az elnök emellett kezdetben Alejandro Toledo korábbi államfő pártjának (Perú Posible) támogatását is élvezte a törvényhozási munka során. A két párt viszonya azonban hamar megromlott,²⁵ ami szövetségük felbomlásához vezetett, így az elnöknek ad hoc koalíciókra kellett támaszkodnia, ezért számos ügyben csak nagyon lassan vagy egyáltalán nem sikerült döntést hozni.²⁶

A politikai válság állandósulása

(*Korrupció és pártháború*) Mivel a perui alkotmány kimondja, hogy egyazon személy nem töltheti be az elnöki tisztséget két egymást követő ciklusban, így Humala sem indulhatott a 2016-os választásokon. Ekkor Pedro Pablo Kuczinsky (PPK) ex-miniszterelnök – akit amerikai állampolgársága és rokonsága miatt gyakran „El Gringóként” is emlegetnek a perui közéletben – volt az egyetlen jó eséllyel induló jelölt, aki addig még nem keveredett korrupciós botrányba. A bűnözés után ugyanis addigra a korrupció lett

a második legaggasztóbb tényező a perui társadalom szemében. A karrierjét 22 évesen a Világbanknál kezdő, az 1960-as években pedig a perui jegybank működését főigazgatóként biztosító PPK végül megnyerte²⁷ Keiko Fujimorival szemben a 2016-os elnökválasztást. A sors fintora, hogy Kuczinsky azért veszítette el idő előtt elnöki hatalmát, mert belekeveredett a brazil politikai életet megrengető és a baloldalt sok évre romba döntő „Lava Jato”²⁸ korrupciós botrányba, így kénytelen volt lemondani 2018-ban.²⁹

Ekkor első alelnöke, az addig csupán másodlagos politikai szereplőnek számító Martín Vizcarra³⁰ (2018–2020) került az elnöki székbe, ígéretet téve a korrupció visszaszorítására, valamint politikája központi elemévé emelve az oktatás minőségének javítását. A 2022 decemberében tetőzött politikai válság ezen a ponton pattant ki, de Vizcarra ennek ellenére sem akart kényszerpályán mozogni. A Kongresszus erőközpontja ekkor két jobboldali párt, a szélsőségesebb fujimorista Fuerza Popular (Népi Erő) és az (eredetileg imperialistaellenes és baloldali) APRA utódpartja, a PAP (Partido Aprista Peruano – Perui Aprista Párt) volt, amelyek között bár nem formálódott koalíció, mégis egymás de facto stratégiai szövetségeseinek („fujiprisma”) számítottak.³¹ A politikai középhez tartozó, de független színékekben elnöklő Vizcarra kezdetben igyekezett kerülni a konfrontációt, azonban az általa javasolt igazságügyi reform végül mély töréspontnak bizonyult. A kormány a folyamat hátráltatásával vádolta meg a Kongresszust, aminek következtében a választópolgárok Vizcarra kabinetje mellé álltak. A támogatói bázis kiszélesítését segítette, hogy befolyásos jobboldali politikusok – köztük Keiko Fujimori – személye is összefüggésbe került a brazil korrupciós botrányval, ami miatt belső válság gyengítette meg a Fuerza Popular pártot.

2019 közepén Vizcarra előrehozott törvényhozási választásokra tett javaslatot, majd szeptemberben – alkotmányos jogával élve és megunva a jogalkotási huzavonát, valamint az alkotmánybírák kinevezésével kapcsolatos vitákat – bejelentette a Kongresszus felosztatását³² arra hivatkozva, hogy a törvényhozási képviselők „alaptalanul hátráltatják” az antikorrupciós törvénykezést. A rendkívüli kongresszusi választásokra végül négy hónapos átmeneti időszakot követően, 2020 januárjában került sor. Az ország politikai megosztottságának újabb bizonyítéka, hogy kilenc párt jutott be, amelyek közül a jobbközép Acción Popular (AP) kapta a legtöbb mandátumot, míg az addig legnagyobb erőnek számító Fuerza Popular 29%-ot veszített korábbi képviselői helyeiből (vezetője, Keiko Fujimori ekkor épp börtönbüntetését töltötte korrupció miatt), míg az apristák – 25 év után először³³ – be sem jutottak a parlamentbe.³⁴ A legnagyobb visszatérő a törvényhozásból 20 évig távol maradt, ultrakonzervatív gazdapárt, a Frepap (Frente Popular Agrícola del Perú) volt, amely a második legtöbb szavazatot kapta (igaz, a képviselői helyek felosztására vonatkozó szabályok miatt mégsem lett végül a második legtöbb mandátumú párt a Kongresszusban).³⁵ A koalíciós építkezést igencsak megnehezítette a többpárti megosztottság.

A korrupciós botrány eközben tovább dagadt, és Vizcarra emberei közül többen is lemondásra kényszerültek. Az új törvényhozás 2020 szeptemberében úgy döntött, hogy „erkölcsi alapokra hivatkozva” indítványozza Vizcarra államfői címtől való megfosztását, majd időközben maga az elnök személyét is összefüggésbe tudták hozni a brazil korrupciós ügyletekkel. Így végül 2020 novemberében Vizcarrának távoznia kellett a hatalomból,³⁶ azonban a döntést országszerte ellentüntetések kísérték.³⁷

Az államfői poszt ekkor csupán öt napra a Kongresszus akkori elnökére, Manuel Merino de Lamára szállt. Napokon belüli lemondását az erőszakos tüntetéshullámmal indokolta. Helyét a Kongresszus és az ország élén Francisco Sagasti közigazdász-politikus vette át, akinek ügyvivő elnökségét elsősorban a koronavírus-járvány kezelésével

kapcsolatos hiányosságok jellemezték.³⁸ Az egészségügyi válság mellett növelte a feszültséget az agrársztrájk, amely a rossz munkakörülmények miatt tört ki, majd a bányászok is tüntetésbe kezdtek. Mindezek ellenére Sagasti ki tudta tölteni a PPK által megkezdett elnöki mandátumot, egészen az új elnökválasztásig,³⁹ ami reményt adott arra, hogy a 2016 óta – amikor a fujimorista jobboldal „hadat üzent” a kormánynak – tartó politikai és intézményi válság végre alábbhagy.⁴⁰

(*Tiszta lap helyett*) 2021 júliusában José Pedro Castillo Terrones vidéki tanár, a (szél-ső)baloldali Perú Libre (Szabad Peru) párt jelöltje, a 2017-es tanártüntetések egyik fő alakja került az elnöki székbe, igen kis különbséggel legyőzve a többszörösen újrázó Keiko Fujimorit. Kampánya során ígéretet tett az 1993-as alkotmány reformjára (akár az Alkotmánybíróság ideiglenes felfüggesztése mellett is), amely révén növelni kívánta az állam gazdasági befolyását (felidézve az 1980-as évekre Latin-Amerika-szerte kivézet importhelyettesítő iparosítás szellemét), valamint a közoktatás minőségének javítására „oktatási forradalmat” hirdetett meg. Kabinetjét azonban már kezdetektől támadások érték a törvényhozás oldaláról, a szükségessé váló minisztercseréket azonban Castillo pártja nem nézte jó szemmel.⁴¹

Másfél éves kormányzása alatt Castillót három alkalommal próbálták meg eltávolítani a hatalomból, aki a feszült helyzetre úgy próbált meg pontot tenni, hogy 2022. december 7-én bejelentette: feloszlítja a Kongresszust, az új törvényhozás felállásáig pedig rendeleti úton fog kormányozni, és kilenc hónap múlva új alkotmány lép majd életbe. Az Alkotmánybíróság tagjai azonban ezt a lépést puccsként értelmezték, a hadsereg és a rendvédelmi szervezetek megvonták támogatásukat Castillótól, és számos saját szövetségese is elfordult tőle. A 130 tagú Kongresszus rendkívüli ülésén elutasította az elnöki rendeletet, majd megszavazta az államfő azonnali eltávolítását.

Még aznap beiktatták alelnökét, Dina Ercilia Boluarte Zegarrát, aki ezzel Peru első női elnöke lett. Boluarte mögül azonban kihátrált a Perú Libre, mivel olvasatukban az elnöknő a Castillót megbuktató „szélsőjobboldali puccshoz asszisztált”, majd a párt beállt azon tüntetők⁴² mögé, akik szimpatizálnak az eltávolított és 18 hónapos előzetes őrizetre ítélt elnökkel. A halálos áldozatokat is követelő tüntetések annyira elfajultak, hogy szükségállapotot kellett elrendelni, amelynek értelmében a hadsereg átvette a kulcsfontosságú infrastruktúrák védelmét.⁴³ Boluarte⁴⁴ eközben bejelentette, hogy az ötéves elnöki ciklusból három és fél évet kíván kitölteni (így előrehozott választásokra lehet számítani 2024-ben), az elnöki pozíció megerősítését, megbékélést, korrupció elleni küzdelmet és pártokon átívelő egységkormányt ígérve.⁴⁵

Inka expressz, avagy egy felemás gazdasági csoda anatómiája

Az állandósult társadalmi és politikai polarizáció alatt kibontakozott perui növekedést (sőt, gazdasági stabilitást) gyakran „gazdasági csodaként” emlegetik. A polarizáció és a szerkezeti kihívások miatt azonban a gazdasági növekedés hosszú távú fenntarthatósága veszélybe kerülhet.

(*Szabadulás az elveszett évtized terhei alól*) Az Alan García első elnöksége (1985–1990) alatt alkalmazott heterodox gazdasági modell tragikus következményekkel járt a latin-amerikai adósságválság évtizedében: visszaesett növekedés, elhibázott monetáris politika, hiperinfláció, vészesen lecsökkent nemzetközi tartalékok, nemzetközi pénzügyi elszigeteltség, költségvetési hiány, az átgondolatlan adórendszer és külkereskedelmi deficit. A Nemzetközi Valutaalap (IMF) becslései szerint az 1980-as évek rossz gazdaságpolitikája

miatt a perui gazdaság 1990-re az 1975-ben mért szintjére zsugorodott vissza.⁴⁶ Alberto Fujimori (1990–2000) sokszerűen bevezetett neoliberális modellje ezekre kívánt gyors megoldást találni (például privatizációval és adóreformmal). A stabilizáció hatására megszűnt a hiperinfláció, rendeződött a költségvetés, csökkent az államadósság mértéke, valamint a jegybank végre igazi teret kapott a monetáris politika alakítására.

Az 1990-es évek neoliberális reformjai megalapozták a következő húsz év gazdasági bővülését Peruban. Az intézkedések olyan területeket érintettek, mint az adózás, az állami szolgáltatások árszabása, a közigazgatás fejlesztése, a kereskedelmi korlátozó intézkedések megszüntetése, az állam gazdasági szerepének mérséklése, a jegybank szerepének megszilárdítása, valamint a bank- és pénzügyi felügyelet megerősítése. Tanulva a régió más országainak hibájából, az árkiigazítások kedvezőtlen szociális hatásainak mérséklésére a perui kormány a leginkább rászorulóknak külön támogatást nyújtott, hogy elkerülje a társadalmi egyenlőtlenségek további mélyülését.

1998–1999-re azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a perui gazdaság még mindig nem kellően ellenálló a világgazdasági sokkokkal szemben, kedvezőtlenül hatottak rá az 1990-es évek feltörekvő piaci pénzügyi válságai (az ázsiai, brazil, mexikói krízisek mellett az oroszországi különösen rávilágított a dollarizációból eredő hátrányokra), valamint egyértelmű lett az éghajlatváltozáshoz kapcsolódó következményekkel szembeni kiszolgáltatottsága⁴⁷ is (az El Niño-jelenség miatt 1998-ban szinte teljesen ellehetetlenült a halászati ágazat, valamint jelentősen csökkent a mezőgazdaság kibocsátása is).

(A nyersanyag-szuperciklus kiaknázása) Az 1999–2007 közötti időszakot a növekedés átmeneti lassulása jellemezte. A két legfontosabb intézkedés ekkor a költségvetési szabályok, valamint az inflációs célkövetési rendszer bevezetése volt. Ezek révén garantálták az egészséges államháztartást, az államadósság csökkenő pályára állítását, valamint az infláció jelentős csökkentését. Jóllehet a 2007-es globális pénzügyi válság begyűrűzése már egy dinamikusan fejlődő Peru idejében ment végbe, szükség volt a jegybank gyors és határozott fellépésére⁴⁸ (a BCRP kész volt hagyományos és nem hagyományos eszközök alkalmazására egyaránt) a nemzeti fizetőeszköz védelme, a nemzetközi tartalékok szintjének megőrzése, valamint a bankrendszer – nyugati mennyiségi lazítási politikák miatti – tőkekimenekítéssel szembeni kitettségének csökkentése érdekében, aminek eredményeként a perui gazdaság megmenekült a legrosszabb következmények elől. A jegybank beavatkozását az azt követő fiskális ösztönző csomag is segítette, így összességében sikerült kontradiktív választ adni az Amerikai Egyesült Államokból begyűrűző válságra. A gazdaság túlhevülésének megakadályozása érdekében azonban 2010-11 folyamán monetáris szigorítást és államháztartási konszolidációt vezettek be.

A perui jegybank idejekorán felismerte, hogy bár elsődleges küldetése az árstabilitás megőrzése, hatáskörét szélesebben kell értelmeznie a makrogazdasági stabilitás fokozottabb támogatása érdekében. A BCRP így elkezdett a dollarizációból eredő pénzügyi sérülékenység mérséklésére is koncentrálni. Ahogyan arra is, hogy a monetáris politikai eszközök épp aktuális feltételekhez történő folyamatos adaptációja hogyan segítheti a szakpolitika hatékonyságának fenntartását. A 2008–2009-es válság során az egyik legfontosabb eszköz a kötelező tartalékráta szintjének többszöri emelése volt, amivel a BCRP szigorította a monetáris kondíciókat a devizaműveletek tekintetében (feltartóztatva a devizahitelek bővülését), aminek révén csökkent a nyomás az alapkamatemelés szempontjából.

A nemzetközi tartalékok szintjének emelése volt a stratégia másik fontos pillére, amely lehetővé tette a likviditás biztosítását. A nyílt devizapiaci beavatkozásokat a BCRP sosem jelentette be előzetesen az extrém piacmozgások lehetőségének kizárása érdekében.

A perui jegybank számára a globális pénzügyi válság fontos tanulsága az volt, hogy az árstabilitás és a monetáris politika transzmissziójának biztosítása érdekében a központi banknak figyelembe kell vennie a pénzügyi ciklus alakulását a monetáris politikai keretrendszer tervezésekor és végrehajtásakor. Ez azzal járt, hogy – mivel a pénzügyi ciklusok hossza általában meghaladja az üzletit – ki kellett szélesíteni a monetáris politika időhorizontját (ennek szükségességét elsősorban a nem-hagyományos eszközök precíz kalibrálása miatt tartják fontosnak).⁴⁹

Többnyire ennek a sikeres válságkezelésnek volt köszönhető, hogy Alan García a második elnökségét (2006–2011) követően Latin-Amerika egyik legdinamikusabban fejlődő gazdaságát hagyta örökül utódjának, Ollanta Humalának (2011–2016). A perui gazdaság növekedése átlagosan 6–7% körül volt 2001–2011 között, ez alól csupán a 2009-es esztendő volt kivétel, amikor a gazdasági növekedés a válság következményeként mindössze 1%-os volt. 2010-ben már ismét 8,5%-kal bővült a GDP. A következő években, immár Humala elnöki ciklusában az éves gazdasági növekedés átlagosan 6% körüli volt (a dél-amerikai országok között ez volt a legmagasabb szint), a költségvetési hiány kevesebb mint 1% körül alakult, az infláció pedig stabilan 3% alatt mozgott, megőrizve a hazai valuta, a (nuevo) sol értékét. Az állami bevételek összességében 33%-kal nőttek, míg az államháztartási hiány évről évre csökkent.

Ollanta Humala elnök is a folytonosság híve volt a gazdaságpolitika tekintetében. Ennek megfelelően megerősítette a 2006 óta hivatalban lévő Julio Velarde Florest (aki az argentin sajtó szerint jelenleg a világ egyik legjobb jegybankvezére, sőt a Financial Times szerint 2022-ben ő volt a legkiemelkedőbb mind közül a nyugati féltekén, míg 2015-ben a világ legjobbja)⁵⁰ a perui jegybank élén, míg gazdasági és pénzügyminiszterének a nemzetközi fejlesztés és pénzügyek terén tapasztalt Luis Miguel Castillát választotta. Az új kormányzat rögtön elnyerte a világ legjelentősebb befektetőinek (köztük amerikai alapkezelők és bányászati társaságok) bizalmát, akik 2012-ben 53 milliárd dollár értékű beruházást irányoztak elő a következő 10 évre.⁵¹ Továbbá a Világbank is úgy döntött, hogy több társadalmi és regionális integrációs célú hitelt folyósít az új perui kormánynak, valamint az olyan neves hitelminősítő ügynökségek, mint a Standard&Poor's és a Fitch is javítottak az ország besorolásán. Mindemellett azonban fontos megjegyezni, hogy az új bányászati beruházások bejelentése újabb társadalmi elégedetlenségi hullámot indított el, tekintettel azok emberi és természeti környezetre gyakorolt potenciális hatásaira.

A növekedés garantálásának tekintetében további fontos szempont volt, hogy Peru az elmúlt évtizedek során olyan szabadkereskedelmi társulásokba lépett be, mint az Andok Közösség (CAN), az Ázsiai–Csendes-óceáni Szövetség (APEC), illetve a Csendes-óceáni Szövetség (AdP). A vámkor csökkentése, illetve eltörlése révén sok termékhez olcsóbban juthat hozzá az ország, ugyanakkor folyamatosan bővülő exportjának is jelentős piacokat szerzett, amelyek között a kínai kapcsolat felívelése a leginkább szembetűnő.

2014-ben azonban látványos ütemben kezdett mérséklődni a gazdasági növekedés üteme, aminek legfőbb oka a kitermelő (bányászati) iparágak teljesítményének csökkenése volt, a 2013-as évhez képest több millió dollárral csökkent a nyersanyagexport bevétele, valamint kevesebb befektetés érkezett a bányáiparba. A későbbi fellendülés elsősorban annak volt köszönhető, hogy több jelentős kínai befektetés valósult meg a szénhidrogén-kitermelő ágazatban.

A jelenlegi strukturális körülményeket figyelembe véve megállapítható, hogy a szénhidrogéniparból származó extrabevételekre kiemelt szüksége van a mindenkori kormánynak ahhoz, hogy biztosítani tudja a társadalmi bevonást elősegítő stratégia

fenntarthatóságát. Ennek középpontjában már Humala alatt is a szegénység csökkentése, a szociális egyenlőtlenségek felszámolása, az életminőség általános javítása állt.⁵² A további célok között szerepelt a szociális ellátórendszer fejlesztése, az oktatás átalakítása annak érdekében, hogy a szakképzett munkaerő száma is emelkedjen Peruban. Az időközben elért társadalmpolitikai eredmények alapja tehát az volt, hogy folyamatosan növelni tudták a szociális jellegű kiadásokra fordítható éves összeget, a stabil gazdasági növekedés pedig biztosította a pénzügyi alapokat a szociális intézkedések kiszélesítéséhez.

Az Humala-korszakban (vagyis a nyersanyag-szuperciklus utolsó szakaszában) a gazdaság növekedését végre a legszegényebbek is érezték, nőtték a minimálbérek és a nyugdíjak is. Az OECD statisztikái szerint a szegénységi ráta a 2006-os 46,7%-ról 2016-ra 24,6%-ra mérséklődött.⁵³ Bővülni kezdett a perui középosztály is (igaz, sérülékenysége nem múlt el), mivel magasabbak lettek a fizetések és emelkedett a háztartási szektor jövedelme is. Ezek hatására nőtt a belső kereslet, amely további gazdasági növekedési forrást jelentett az ország számára az elkövetkezendő években. Az új középosztály azonban olyan igényeket is támaszt, mint a közszolgáltatások közül az oktatás, egészségügy és közösségi közlekedés színvonalának emelése.

A perui gazdasági csoda mindvégig egyértelműen a fosszilis energiaforrások kitermelésén alapul, ami ugyancsak komoly társadalmi konfliktusokat szül, főleg, hogy a szociális eredmények az elmúlt néhány évben megtorpanni, sőt visszafordulni látszanak. Továbbra is égető probléma a munkaerőpiaci informalitás, a munkanélküliség, az alulfoglalkoztatottság, hiszen a kitermelő iparágak jellemzően kis létszámú képzett munkaerőt foglalkoztatnak. Így az Humala-adminisztráció, valamint az azt követő kormányok hosszú távú célkitűzése az lett, hogy a szociálpolitikai intézkedések megvalósításához alternatív bevételi forrásokat találjanak a nyersanyag-kitermelési bevételek helyett, elkerülve ezzel a közepes jövedelmű országok csapdáját is. Ehhez Perunak olyan területeken kellene még fejlődést elérnie, mint a jogállamiság biztosítása, az oktatás minőségének javítása, az adórendszer további reformja, valamint a pénz- és tőkepiac fejlesztése. A gazdaság strukturális reformjai sem értek véget: alacsony termelékenység, a magas egyenlőtlenség és az állami intézményekbe vetett csökkenő bizalom mind-mind olyan terület, ami további cselekvést igényel az állam részéről. A termelékenység növelését például több tényező hátráltatja: a nem hatékony intézményrendszer, a bonyolult adórendszer, a merev munkaerőpiaci szabályozás, az alacsonyan képzett munkaerő, a korrupció és a nem megfelelő infrastruktúra.

(A Kongresszus és kormány háborúját kikerülő gazdaság) Választási kampánya alatt Pedro Pablo Kuczynski (PPK) ígéretet tett arra, hogy nem fog szakítani az addigi, többnyire ortodoxnak mondható gazdasági modellel. Elsősorban az infrastrukturális fejlesztésekben látta a növekedés zálogát, amelyekbe a magánszektor is be kívánta vonni PPP-konstrukciókon keresztül. Másfél éves elnöksége alatt azonban mégsem sikerült dinamizálnia a magánberuházásokat és a fogyasztást, sőt az adórendszer hiányosságai miatt az állami bevételek is csökkentek.⁵⁴ Elemzők szerint PPK nem volt hajlandó beismerni, hogy a magánberuházások és végső soron a GDP csökkenése a nyersanyagárak ciklusváltásának következménye, így elmulasztotta azt a lehetőséget is, hogy megalapozza a növekedés új motorjait és a gazdaság szerkezetének diverzifikálását.

Végül arézvilágpiaci árának újbóli emelkedése támogatta a perui gazdaság újbóli növekedését. Itt meg kell jegyezni, hogy regionális viszonylatban a perui teljesítmény az alacsony fémárak mellett sem volt kétségbeesítő: amikor 2013-ban véget ért a nyersanyag-szuperciklus,

Peru továbbra is a növekedés pályáján maradt. A magánberuházások felfuttatásához azonban szükség lenne a politikai stabilitás megteremtésére, amire a PPK-t követő időszakban nem látszott sok esély a politikai krízis elmélyülése, majd a Covid-válság miatt.

A CEPAL adatai⁵⁵ szerint 2020-ban 12,9%-os gazdasági visszaesést könyvelhetett el az andoki ország, amellyel a Covid-19-járvány gazdasági hatásai által leginkább érintett államok egyike lett világszinten. Ennek hátterében a kereskedelmi partnerek által támasztott kereslet és a belföldi fogyasztás visszaesése állt, amit súlyosbított a lezárások által kiváltott kínálati válság. Mindezekre a válasz Peruban is a fiskális és monetáris lazítás volt. A helyzetet tovább rontotta a 2020 novemberében felerősödött politikai válság okozta bizonytalanság. A gazdasági visszaesés eredménye a munkanélküliségi ráta emelkedése és az államháztartás egyenlegének romlása lett.

A jegybank beavatkozásának⁵⁶ köszönhetően azonban növelni tudták a nemzetközi tartalékokat, s az infláció is a céltartományon belül maradt annak ellenére is, hogy év közben a sol veszített értékéből. A jegybank egy 2022. szeptemberi tanulmánya szerint a perui családok 40%-a hosszú távon is szenved a Covid-válság következményeitől.⁵⁷ Julio Velarde jegybankelnök (2006–) a válsághelyzet kapcsán kijelentette, hogy nem elhibázott gazdaságpolitika vezetett a 2020-as növekedési adathoz, hanem az, hogy az egészségügyi korlátozásokat és lezárásokat túl sokáig tartották érvényben, míg a kedvezőtlen foglalkoztatási adat mögött az informális szektor jelentős kiterjedtsége és a termelőmunka ideiglenes leállása húzódik meg.⁵⁸

2021-ben erős visszapattanás ment végbe a perui gazdaságban – hála a világszintű kereslet bővülésének, a kedvező cserearányoknak és a belföldi kereslet fellendülésének⁵⁹ –, bár a munkaerőpiac nem tért teljesen magához addigra. Az OECD jelentése szerint a 2019-es bázisához képest a reál GDP növekedése már ekkor meghaladta a pandémia előtti szintet.⁶⁰ A Castillo-adminisztráció elkötelezte magát a szociális feltételek javítása, valamint a társadalmi egyenlőtlenségek mérséklése mellett, ami mögött a fő indok az volt, hogy a Covid-19-járvány alatt romlottak a szegénységi mutatók. A kitűzött célok nem érintették a költségvetés stabilitását (igaz, hosszú távú célként szem előtt kellett tartani a fiskális konszolidációt, amelynek szabályai a pandémiára hivatkozva ideiglenesen fel lettek függesztve), miközben a külföldi adósság finanszírozása is fenntartható maradt.

A politikai földrengéseknek ellenálló gazdaság jövője

(A jegybank mint elsődleges pajzs) 2023 januárjában az elemzők véleménye szerint a gazdaság működése kielégítő állapotban volt a politikai instabilitás közepette is: a GDP-növekedés fenntartható pályán mozgott (az 1993–2019 közötti növekedés éves átlaga megközelíti az 5%-ot, s a pandémiás válságot leszámítva, 2004 óta a regionális átlag felett teljesít),⁶¹ csökkent a szegénység, relative alacsony az államadósság, jelentős a nemzetközi tartalékok szintje, és talán, ami a jelenlegi helyzetben a legfontosabb: a jegybank semmit sem veszített hitelességéből. Az elmúlt közel 30 évet tekintve elmondható, hogy a gazdaság a legjobb időszakát éli: egyik térségbeli gazdaság sem tudta például akkora mértékben csökkenteni a szegénységet, mint a perui.

Az aktuális politikai krízis kezdetét tekintve kiemelendő, hogy PPK lemondását a piac „teljes nyugalommal” fogadta: a Fitch Ratings fenntartotta az addigi minősítését, a helyi tőzsde szárnyalt, a sol megerősödött a dollárral szemben – mintha a politikai földrengés semmilyen zavart nem keltett volna a gazdaságban. Ennek egyik oka az volt, hogy a piacok már előre beárzták a politikai válságot, így rövid távon nem okozott meglepetést. A másik fontos tényező – amellett, hogy a gazdasági modell elkötelezett

a szabad piacgazdaság irányába – a jegybanki függetlenség és a hatékony inflációs politika volt. Ezek ugyanis azok a fundamentumok, amelyeken egyik adminisztráció sem mert változtatni, egyrészt az 1980-as évek gazdasági traumája miatt, másrészt pedig, hogy a gazdaság növekedését biztosító, az 1990-es években kialakított gazdasági intézményrendszer még mindig jól működik (ellentétben a politikai intézményekkel).⁶²

A PPK-botrány idején kiemelt szerepe volt annak, hogy a jegybank fő tisztségviselőiről tudni lehetett, hogy 2021-ig mozdíthatatlanok pozíciójukból, ami kifejezetten fontos volt a piac szemszögéből. Ellenben a kormány gazdaságpolitikáját az utóbbi években inkább a bizonytalanság jellemezte a kongresszusi patthelyzetek miatt. Vizcarra távozásakor a helyzetet súlyosbította a Covid-19-járvány miatti társadalmi és gazdasági válság is, valamint a 2021 áprilisi elnökválasztásokat övező bizonytalanság.⁶³

A pandémia ráerősített arra, hogy milyen komoly hiányosságoktól szenved az egészségügyi rendszer, és mekkora az egyenlőtlenség a társadalmon belül a szolgáltatásokhoz való hozzáférés tekintetében.⁶⁴ A Kongresszusnak igen nagy szerepe van abban, hogy a helyzetet javítható jogszabályok megszülethessenek, ezen funkcióját azonban a kormány ellen indított háború miatt nem tudta hatékonyan betölteni, és amikor Vizcarra – jelentős választói egyetértés mellett – feloszlatta a törvényhozást 2019-ben,⁶⁵ a gazdaság csak rohogott tovább,⁶⁶ a bankrendszer megőrizte stabilitását, a pénzpiacok volatilitása nem adott okot jelentősebb aggodalomra.

A monetáris politikába vetett bizalom úgymond rendíthetetlen maradt – amit segítette az is, hogy a makroprudenciális politikának köszönhetően a koronavírus-válság alatt is ellenálló maradt a pénzügyi rendszer –, amikor Castillo átvette a hatalmat. Elődeihez hasonlóan ő sem kívánta bolygatni a gazdasági fundamentumok megszozott modelljét, így a központi bank élén megerősítette Julio Velardét, akinek 2021-ben rekordnagyságú tőkekimenekítéssel kellett megbirkóznia, amire válaszul soha nem látott mértékű beavatkozás történt a devizapiacon (a lépést igazolta a perui gazdaság dollarizáltságának⁶⁷ mértéke, valamint a piaci feltételek volatilitásának nagysága), teret engedve a (nuevo) sol (PEN) jelentős leértékelődésének. A BCRP hitelességét a fiskális politikától való függetlenség mellett az is biztosítja, hogy folyamatosan a sol árfolyamának védelmében látta el feladatait, megelőzve – elsősorban a piszkos lebegtetésnek köszönhetően – annak jelentős leértékelődését a dollárral szemben. A folyamatot segítette a megnövekedett devizatartalék, ami 2022 decemberében 74 milliárd dollár körül mozgott (GDP-hez mért arányát tekintve ez az egyik legkiemelkedőbb adat a latin-amerikai térségben). Egyes források⁶⁸ megjegyzik azt is, hogy bár a gazdasági és pénzügyminisztérium vezetőinek tekintetében egy jelentősebb fluktuációról lehet beszélni az elmúlt 20 év tekintetében, a szaktárca szakértői gárdája azonban nem cserélődött jelentősen, és a jegybankot támogatóan végezték munkájukat, vagyis ügyeltek az 1990-es években vállalt fiskális szabályok betartására, míg a jegybank is azon dolgozott, hogy az ország fizetési mérlege kiegyensúlyozott legyen.

A Castillo 2022. decemberi eltávolítása körüli eseményeket egyébként már nem kezelte olyan nyugalommal a piac, mint ahogyan PPK esetében történt, a limai értéktőzsde ideiglenesen be is zárt. Ennek egyrészt az is oka lehetett, hogy Castillo azt megelőzően a Kongresszus feloszlátását és egy rendkívüli kormány felállítását rendelte el, az alkotmányos rend illetően megingása pedig már a piacokra is hatással volt (attól tartva, hogy esetlegesen felfüggesztésre kerülhetnek az alkotmányban rögzített garanciák). A feltörekvő piaci valuták sorában – a dollár nemzetközi erősödése ellenére is – egyébként igen jól teljesítő sol is gyengülésbe kezdett, ezt azonban a jegybankelnök átmeneti következményként írta le. Mindenesetre a nemzetközi hitelminősítők

nem rontottak az ország besorolásán, így Chile után a második legjobb értékeléssel bírt a térségben 2023 elején. Az infláció bár ekkor meghaladta a jegybanki célt, még mindig jóval 10% alatt mozgott.

(Kilátások) Annak ellenére, hogy a perui gazdaság növekedése a politikai krízis mellett egyelőre biztosított, fontos megjegyezni, hogy a tényleges teljesítmény egyre inkább eltér a potenciális szinttől, amit egyértelműen jelez az is, hogy 2015 óta kevésbé erős a GDP-adat, aminek 2023 tekintetében 4–5% körül kellene alakulnia, de az optimista várakozások sem várnak 2,4%-nál többet. Sokat számít természetesen, hogy a gazdasági fundamentumok egyelőre épségben vannak, de az elhúzódó belpolitikai válsághelyzet így is törést okoz az ország fejlődésében: ez már látszik a vállalkozói réteg bizalmának megingásán (és a magánberuházások elmaradozásán), valamint azon is, hogy a munkaerőpiac még mindig nem tért vissza a pandémia előtti állapotához. A bányászati szektorba érkező külföldi befektetések szintjét is idővel igen nehéz lesz fenntartani (miközben az ország fontos szerepet tölthet be a zöld átmenetben kulcsfontosságú kritikusásvány-kitermelés során), pedig ez az ágazat jelenleg a növekedés fő forrása a dinamikus fejlődő feldolgozóipar, építőipar és szolgáltatások mellett.⁶⁹

Az olyan hosszú távú strukturális problémákra, mint az egészségügyi vagy az oktatási helyzet, illetve az infrastrukturális fejlesztések és a gazdaság diverzifikálása, zöldítése, csak olyan periódusban adható megfelelő válasz, amelyet belpolitikai nyugalom és egy erősebb törvényhozási koalíció jellemez.⁷⁰ Ezeken a területeken az elmúlt 15 évben alig történt előrelépés. Kérdéses továbbá a főként a bányászatban működő multinacionális vállalatok kiemelt kezelése is: a perui alkotmány erős garanciákkal védi az érdekeiket, azonban a nyersanyagkitermelés haszna igen igazságtalanul oszlik el, így a perui állam sem tudja azt visszaforgatni például a szociális kiadásokra vagy épp a gazdaság zöldítésére. Magáért beszél az a tény is, miszerint a bányászati beruházásokból részesülő régiók között még mindig találhatók olyanok, amelyek az ország legmagasabb szegénységi mutatóival küzdenek. Az ott élőkben felgyülemelő feszültség olyan társadalmi problémákra mutat rá, amelyeket már csak egy új alkotmányra, valamint a törvényhozási és végrehajtott hatalom közötti egyensúly felállítására épülő rend tudna orvosolni. A helyzetet bonyolítják a bányászatot érintő környezetvédelmi megfontolások is.

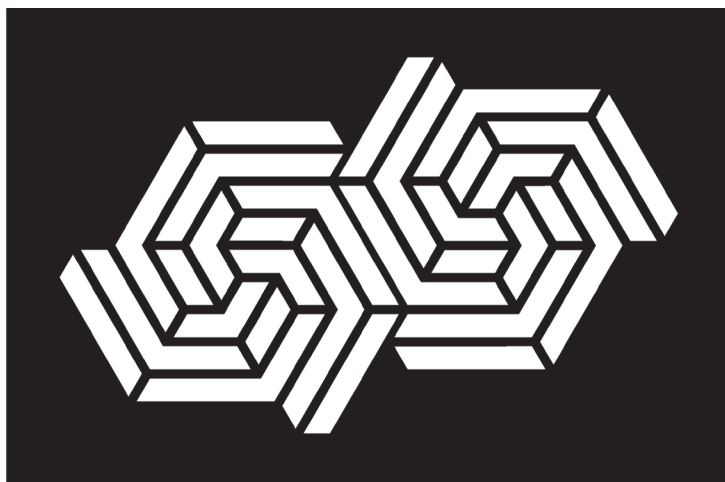
Az előbbi igényt erősíti az is, hogy bár a GDP-növekedés egyelőre még biztosított, a szociális mutatók az utóbbi néhány évben visszaestek, így ismét szélesedett a társadalmi egyenlőtlenség.⁷¹ Peru így példa arra is, hogy milyen feszültségeket teremt az olyan helyzet, amikor a gazdasági jólét nem hozza magával a politikai és társadalmi stabilitást.⁷² Mindezek alapján a középtávú kilátások kifejezetten rosszakká válhatnak.⁷³ Pedig maga a jegybankelnök – akit a média gyakran Peru „de facto elnökeként” nevez meg⁷⁴ annak ellenére, hogy épp az a szerencséje, hogy távol tudja tartani magát a napi politikától – nyilatkozott úgy, hogy a perui államnak minden szükséges bevétele megvan ahhoz, hogy a legjobb szolgáltatásokat biztosítsa. Szakértők szerint azonban a politikai intézmények válsága ezt is negatívan befolyásolja, így ma már nem mondható el, hogy a gazdaság érintetlen marad a politikai csatározások viharában. Nemcsak arról van szó, hogy a turisztikai és bányászati ágazat visszaesést könyvelhet el, hanem arról is, hogy a gazdaság egészét befolyásoló tokekimenekítésre és így mérséklődő beruházásokra kell számítani, miközben a perui állam – részben a Kongresszus aknamunkája és a sokszor a korrupciós vádak következtében gyorsan cserélődő kormányok miatt – régóta nem képes az alapvető infrastrukturális és közszolgáltatási igények kielégítésére.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány lezárásának ideje: 2023. január 21.
- 2 A szerző a történeti előzményeket korábban feldolgozta itt is: <https://www.mnb.hu/letoltes/peru-merlegen-2015-gazdasagi-politikai-es-tarsadalmi-kitekintes.pdf>.
- 3 Williamson, Edwin: *The Penguin History of Latin America*. 2009, Penguin Books, p598.
<https://repositorio.unal.edu.co/handle/unal/8006>.
- 5 Drinot, Paulo (szerk.): *La Patria Nueva: Economía, sociedad y cultura en el Perú, 1919–1930*. 2018, University of North Carolina Press, pp. 139–168.
- 6 <http://motherearthtravel.com/history/peru/history-11.htm>.
- 7 Kádár Béla: *Latin-Amerika gazdasági dilemmái*. Budapest, 1977, Közgazdasági és Jogi Kiadó; *Latin-Amerika mérlegen* 2011. Kitekintő, 2011; *Perui szükségállapot: a gazdasági csoda és ami mögötte van*. Kitekintő, 2015.
- 8 <https://www.bcrp.gob.pe/docs/Proyeccion-Institucional/Encuentro-de-Economistas/XXVI-EE-2008/XXVI-EE-2008-S14-Fernandez.pdf>.
- 9 Slater, David: *The state and territorial centralization: Peru, 1968–1978*. *Boletín de Estudios Latinoamericanos y del Caribe*, 1979. Diciembre. No. 27. pp. 43–67.
- 10 https://www.jstor.org/stable/2633463#metadata_info_tab_contents (Thomas Bamat, 1983: *Peru's Velasco Regime and Class Domination after 1968*).
- 11 Kádár: i. m. 207–208. o.
- 12 <https://www.washingtonpost.com/obituaries/2022/07/16/morales-burmedez-peru-dies/>.
- 13 <https://lineadetiempo.iep.org.pe/public/20/el-ajuste-economico> és <https://www.bcrp.gob.pe/docs/Proyeccion-Institucional/Encuentro-de-Economistas/XXVI-EE-2008/XXVI-EE-2008-S14-Fernandez.pdf>.
- 14 A szervezet a perui marxista vezető, José Carlos Mariatigua egyik idézetéből vette nevét, amely szerint a „marxizmus-leninizmus fényes ösvényt nyit meg a forradalom felé”. A kínai kulturális forradalom által meghihetett Fényes Ösvény legfőbb célja az volt, hogy megbuktassa a perui kormányt és szétverje a kulturális intézményeket, majd egy, a parasztság vezette kommunista társadalmat hozzon létre. Az 1980-as években szinte napi rendszerességűvé váló merényletek miatt Alberto Fujimori elnök gyakorlatilag szükségállapotot rendelt el az országban: ideiglenesen feloszlatta a Kongresszust, felfüggesztette az alkotmányt és teljhatalommal ruházta fel a katonaságot. 1992 szeptemberére szinte megsemmisítették a Fényes Ösvényt, legfőbb vezetőjét, Abimael Guzmán egyetemi filozófiaprofesszort pedig bebörtönözték. Fujimori halálos csapást mért a szervezetre, később pedig amnesziát ígért az egykori gerilláknak. Radikálisabb, katonai szárnya (Proseguir – „Előre” / „Folytatni” vagy másik nevén: Sendero Rojo – Vörös Ösvény) azonban túlélte vezére elvesztését: 2002-ben szinte újjászületett, és gerillaakcióival még a közelmúltban is fenyegette az ország belső békéjét.
- 15 <https://www.politikaperu.org/elecciones-generales-de-1985.htm>.
- 16 <https://www.cepal.org/es/publicaciones/7511-estabilizacion-macroeconomica-reforma-estructural-comportamiento-industrial-la>.
- 17 https://www.mef.gob.pe/contenidos/pol_econ/documentos/Reformas_estructurales_politica_macroeconomica_Peru_1990_96.pdf.
- 18 https://digitalcommons.lsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=2815&context=gradschool_theses.
- 19 Fujimorit többek között azzal vádolták, hogy a Colina-csoport nevű félkatonai szervezet által elkövetett, összesen 25 halalos áldozatot hagyó 1991-es Barrios Altos-i és az 1992-es La Cantuta-i mészárlások, illetve két emberrablás értelmi szerzője volt. A vádak között csupán ez az egy emberiség elleni bűncselekmény szerepelt, a további hat vádpont korrupciós ügyek kapcsán nyilvánosságára hozott hírszerzési iratok a Peruban működő terrorista szervezetek (a maoista Fényes Ösvény és a marxista-leninista Túpac Amaru Forradalmi Mozgalom) ellen létrehozott bérgyilkos csoport felállításáról és a katonaság által a lakosság ellen elkövetett atrocitásokról is beszámoltak Fujimori túlkapásai kapcsán. Becsések szerint Fujimori utasítására körülbelül 100 ezer öslakost kényszerítettek sterilizációs beavatkozásra. Az exdiktátor tárgyalása volt az első alkalom, hogy egy korábban alkotmányos keretek között megválasztott latin-amerikai vezető saját országában került bíróság elé emberiség ellen elkövetett bűncselekmények vádjával.
- 20 2017-ben államfői kegyelemben részesült egészségügyi okok miatt, ezt a döntést azonban két év múlva az Alkotmánybíróság megsemmisítette, igaz, 2022-ben ezt a határozatot is felülírták, amit az Amerika-közi Emberi Jogi Bíróság támadott meg. 2023 decemberében végül Fujimori szabadon bocsátása mellett döntött a perui Alkotmánybíróság.
- 21 <http://repositorio.unjbg.edu.pe/handle/UNJBG/1562> (G.V. Damián López, 2017: *Política económica en el Perú, periodo 1985–2015*).
- 22 <https://nuso.org/articulo/el-giro-del-apra-y-de-alan-garcia/>
- 23 Klopffstein-László Kornél: *Peru: új gazdasági csoda*. Kitekintő, 2011. Elemzések 7. *Latin-Amerika mérlegen*. 27. o.
- 24 <https://www.coha.org/el-vrae-alan-garcia%E2%80%99s-failed-domestic-policy/>.

- 25 <https://peru21.pe/voces/toledo-rompe-humala-militarizar-gobierno-7172-noticia/>.
- 26 http://country.eiu.com/article.aspx?articleid=162307600&Country=Peru&topic=Summary&subtopic=Polit_1.
- 27 <https://semanaeconomica.com/legal-politica/politica/190688-onpe-ppk-es-oficialmente-el-presidente-electo-del-peru>.
- 28 A 2014-ben a brazil szövetségi rendőrség által indított „Kocsimosó-művelet” (Operação Lava Jato) egymás után tárta fel az olyan eseteket, amelyekben az állami olajvállalat, a Petrobras alvállalkozói és beszállítói megvesztegették a cég (közép)vezetőit, túllárazott szerződések megkötése céljából. Ezt követően szinte mindnapossá vált, hogy egy-egy újabb brazil politikus vagy vezető üzemtember vált érintetté az évtized botrányában (a Petroláóban). Az ügy egyik legfelkavaróbb pontja az volt, amikor korrupció miatt börtönbüntetést szabtak ki Lula da Silva brazil elnökre (akit egyébként végül 2022-ben újraválasztottak). A botrány neve onnan ered, hogy a rendőrségi vizsgálat ténylegesen egy autómosó cégtől indult, s a szálak onnan a Petrobras vezetőihez vezettek, ahol kiterjedt korrupciós hálózatot lepleztek le: igen jövedelmező állami megrendelésekért cserébe kenőpénzt vettek fel politikusok, s hírek szerint a Munkáspárt és más politikai pártok választási kampányát is ezekből finanszírozták. Később más brazil állami vállalatoknál is hasonló visszaéléseket fedeztek fel, nem csupán Brazíliában, hanem külföldi tevékenységükkel is összefüggésben, így például Peruban is, ahol az eset egyik legmegdöbbentőbb részlete az volt, hogy Alan García exelnök öngyilkosságot követett el 2019 áprilisában. (Bővebben: <https://www.mnb.hu/letoltes/a-brazil-valsag-politikai-es-gazdasagi-hattere.pdf>).
- 29 <https://noticias.uol.com.br/internacional/ultimas-noticias/2018/03/21/presidente-do-peru-ppk-renuncia-apos-escandalo-envolvendo-odebrecht.htm>.
- 30 <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-43494367>.
- 31 <https://www.aa.com.tr/es/mundo/de-fujimori-a-vizcarra-el-nacimiento-de-la-crisis-pol%C3%ADtica-en-el-per%C3%BA/2054263>.
- 32 <https://www.france24.com/en/20191001-peru-president-closes-congress-calls-elections>.
- 33 <https://www.politicaexterior.com/nuevo-congreso-peru-ganadores-perdedores-sorpresas/>.
- 34 <https://reformaspoliticas.org/wp-content/uploads/2021/11/Peru-Elecciones-Congresuales-Extraordinarias-2020.pdf>.
- 35 <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-51262879>.
- 36 <https://worldview.stratfor.com/article/president-s-ousting-exposes-peru-s-systemic-problems>.
- 37 <https://www.reuters.com/article/peru-politica-vizcarra-perfil-idLTAKBN27Q05F>.
- 38 <https://elperuano.pe/noticia/116006-presidente-sagasti-los-hechos-que-marcaron-sus-primeros-100-dias-de-gestion>.
- 39 https://www.cidob.org/biografias_lideres_politicos/america_del_sur/peru/francisco_sagasti_hochhausler.
- 40 <https://elcomercio.pe/opinion/colaboradores/francisco-sagasti-cara-y-sello-dos-opiniones-sobre-la-gestion-del-expresidente-francisco-sagasti-noticia/>.
- 41 <https://elcomercio.pe/politica/pedro-castillogana-la-segunda-vuelta-y-sera-presidente-del-peru-en-el-periodo-2021-2026-elecciones-generales-del-peru-jne-keiko-fujimori-nndc-noticia/>.
- 42 https://twitter.com/vladimir_cerron/status/1601096713359351809.
- 43 <https://www.france24.com/es/minuto-a-minuto/20221229-protestas-contra-nuevo-gobierno-en-per%C3%BA-podr%C3%ADn-reactivarse-en-enero>.
- 44 <https://www.bbc.com/news/world-latin-america-63895507>.
- 45 <https://www.reuters.com/world/americas/peru-president-boluarte-ask-congress-bring-elections-forward-2024-2022-12-12/>.
- 46 <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781513599748/9781513599748.xml>.
- 47 Peru fejlődési útját jelentős mértékben fenyegeti a klímaváltozás, ami gazdasági és jóléti károkat is okoz: utóbbinak mértéke az IMF szerint évente megközelíti a GDP 5,2%-át. Peru egyébként már az 1990-es évek elején beépítette fejlődési napirendjébe az éghajlatváltozást, és Latin-Amerikában elsőként ratifikálta a párizsi klímamegállapodást 2016-ban. Perunak minél hamarabb olyan átfogó szakpolitikai akciótérvre van szüksége, amely biztosítja egy zöldebb és ellenállóbb gazdaság megerősítését. (Forrás: <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/05/11/Peru-2022-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-Executive-517828>, p 21).
- 48 <https://www.bcrp.gob.pe/publicaciones/revista-monedas/revista-monedas-139.html>.
- 49 <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781513599748/9781513599748.xml>.
- 50 <https://www.perfil.com/noticias/modo-fontevicchia/javier-gutierrez-las-crisis-politicas-en-peru-no-afectan-el-avance-economico-modof.phtml> és <https://www.investinperu.pe/en/climate/detail-news/julio-velarde-is-elected-as-central-banker-of-the>.
- 51 <https://www.ft.com/content/c8244050-a96e-11e1-9972-00144feabdc0>
- 52 <https://knowledge.wharton.upenn.edu/article/>

- market-driven-strategies-key-social-impact-peru-colombia/.
- 53 <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/c6c23d2c-en.pdf>, p18.
- 54 <https://elcomercio.pe/economia/ppk-cambio-economia-peruana-mandato-noticia-506215-noticia?ref=cr>,
- 55 https://repositorio.cepal.org/bitstream/handle/11362/46501/25/BP2020_Peru_es.pdf.
- 56 <https://www.bcrp.gob.pe/politica-monetaria/medidas-del-bcrp-frente-al-covid-19.html>.
- 57 <https://gestion.pe/economia/bcr-efecto-de-crisis-por-covid-19-es-persistente-en-familias-peruanas-noticia/>.
- 58 <https://rpp.pe/economia/economia/por-que-peru-es-una-de-las-economias-mas-golpeadas-con-la-pandemia-esto-explica-el-bcr-banco-central-de-reserva-julio-velarde-noticia-1293348>.
- 59 <https://www.imf.org/en/Publications/CR/Issues/2022/05/11/Peru-2022-Article-IV-Consultation-Press-Release-Staff-Report-and-Statement-by-the-Executive-517828>.
- 60 <https://www.oecd-ilibrary.org/docserver/081e0906-en.pdf?expires=1706615897&id=id&accname=ocid56004653&checksum=BE99EBCCAC0F91370197B58B9875001612.o>.
- 61 <https://www.dw.com/es/crisis-pol%C3%ADtica-en-per%C3%BA-crecimiento-econ%C3%B3mico-amenazado/a-64088859>.
- 62 <https://www.bbc.com/mundo/noticias-43503205>.
- 63 <https://gestion.pe/blog/te-lo-cuento-facil/2020/11/el-impacto-economico-de-la-vacancia-del-expresidente-martin-vizcarra.html/>.
- 64 <https://www.thedialogue.org/blogs/2020/10/balance-economico-y-politico-del-covid-19-en-el-peru/>.
- 65 <https://www.scielo.cl/pdf/revcipol/v40n2/0718-090X-revcipol-S0718-090X202005000116.pdf>.
- 66 <https://www.bbc.com/mundo/noticias-48050868>.
- 67 Peru egyébként jelentős eredményeket ért el a 2000-es évek elején a dollarizáció mérséklését tekintve (2000–2013 között nagyjából 35 százalékponttal csökkentve az arányt), ami egyébként ugyancsak a '80-as évek elhízott gazdaságpolitikájának hagyatéka volt. A részleges pénzügyi dollarizáció azonban továbbra is pénzügyi stabilitási és egyben inflációs kihívás a monetáris politika számára, amit az inflációs célkövetésrendszer javarészt eddig jól kezelt.
- 68 <https://www.dw.com/es/crisis-pol%C3%ADtica-en-per%C3%BA-crecimiento-econ%C3%B3mico-amenazado/a-64088859>.
- 69 <https://expansion.mx/economia/2022/12/08/puede-economia-peru-soportar-crisis-politica>.
- 70 <https://www.visiondesarrollista.org/crecimiento-y-desarrollo-las-lecciones-de-peru/>.
- 71 <https://www.bbc.com/mundo/noticias-america-latina-63630153>.
- 72 <https://www.perfil.com/noticias/modo-fonotecchia/javier-gutierrez-las-crisis-politicas-en-peru-no-afectan-el-avance-economico-modof.phtml>.
- 73 <https://www.dw.com/es/crisis-pol%C3%ADtica-en-per%C3%BA-crecimiento-econ%C3%B3mico-amenazado/a-64088859>.
- 74 <https://www.youtube.com/watch?v=cXUDWH1jYQA>.

Ó és új: Gárdonyi Zsolt művészete

A Kodály-tanítvány zeneszerző, zenetörténész és egyházzenesz Gárdonyi Zoltán, valamint fia, a zeneszerző és orgonaművész Gárdonyi Zsolt munkássága meghatározó a magyar református egyházzene modern kori történetében: kompozícióikkal, zenetudományi és zeneelméleti kutatásaikkal, valamint pedagógiai tevékenységükkel döntő mértékben járultak hozzá a sajátos művészetnek a kommunizmus évtizedei alatt túléléséhez, majd a rendszerváltozás után újjáéledéséhez. Jelen tanulmány Gárdonyi Zsolt életútjának rövid összefoglalását és életművének vázlatos bemutatását tűzte ki célul.

Gárdonyi Zsolt 1946. március 21-én született Budapesten Gárdonyi Zoltán és Wallrabenstein Ilona középiskolai ének- és zenetanár második gyermekeként; testvére, Hajna szintén a zenészpályát választotta hivatásául. Gárdonyi Zsolt először zongorázni és csellózni tanult, majd tizenöt évesen Kárpáti József orgonánövendéke lett a mai Járdányi Pál Zeneiskola elődjében. Egy évvel később már a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskolába járt, Gergely Ferenc orgona- és Sugár Rezső zeneszerzés-osztályába. Az érettségit és a sikeres felvételit követően tanulmányait a Zeneakadémián folytatta: orgonatanára továbbra is Gergely Ferenc, zeneszerzés-tanárai Szervánszky Endre és Farkas Ferenc voltak. Fontos szerepet játszott zenei fejlődésében Ferenczy György, aki a fiatal muzsikusz zongorajátékát fejlesztette magas színvonalra.

A magyar zenei és szellemi élet állapotát, a reá váró szakmai lehetőségeket felmérve Gárdonyi Zsolt 1968-ban a külföldre település mellett döntött: Németországban, a Detmoldi Zeneművészeti Főiskolán fejezte be tanulmányait, ahol a legmagasabb szintű egyházzenesz képesítés mellett orgona-, valamint zeneelmélet-tanári diplomát szerzett. Ezt követően az észak-németországi Wildeshausenben élt, ahol az Alexanderkirche karigazgatójaként és orgonistájaként működött, emellett tanított az oldenburgi egyházkerület kántorképzőjén, valamint óraadóként a detmoldi Zeneművészeti Főiskolán. Az 1970-es években kezdte meg 2016 novemberéig tartó nemzetközi hangversenyző tevékenységét, amelynek során elsősorban Bach, Liszt, Franck, Dupré és Messiaen műveit játszotta, valamint sikerrel teremtette meg édesapja és a maga orgonazenéjének előadói tradícióját. Gárdonyi Zoltán feleségével és leányával ekkor már szintén Németországban élt, ahová 1972-ben telepedtek át Magyarországról.

Gárdonyi Zsolt 1975 és 2011 között Würzburgban a Zeneművészeti Főiskola professzora, a zeneelmélet tanszak vezetője volt. Itt elsősorban a tonalitás fogalmának átfogó értelmezéséhez fejlesztett ki új módszereket, különös tekintettel a romantika, az impresszionizmus és Olivier Messiaen harmóniavilágára. Zeneszerzőként és koncertező orgonaművészként nagy hangsúlyt fektetett rá, hogy a zene elmélete és gyakorlata között létrejöjjön egy olyan híd, amelyen áthaladva a hangszeres repertoár birtokbavétele és az improvizáció egyaránt könnyebbé válik. Számos egykori tanítványa ma különböző németországi főiskolákon tanít. Pedagógiai munkásságának tanulságait kisebb tanulmányok mellett két nagyobb szabású publikációban foglalta össze: 1980-ban, majd átdolgozott kiadásban 1991-ben a Möselers Kiadó gondozásában jelent meg a *Kontrapunkt. Fugenstrukturen bei J. S. Bach*, amelynek *J. S. Bach ellenpontművészete* című magyar változatát 2022-ben adta ki az Editio Musica Budapest; ugyancsak a Möselers Kiadónál 1990-ben, átdolgozott kiadásban pedig 2002-ben látott napvilágot Hubert Nordhoffal közösen írt *Harmonik* című könyve, amely *Összhang és tonalitás. A harmóniatörténet stílusjegyei* címmel 2012-től a Rózsa-völgyi és Társa cég jóvoltából magyarul is olvasható, második megjelenése 2017-ből való.

Gárdonyi Zsolt zenéjét, orgonajátékát és kutatásainak eredményeit világszerte élénk érdeklődés fogadta: többek között Amszterdam, Barcelona, Bayreuth, Birmingham, Bécs, Budapest, Denver, Düsseldorf, Edinburgh, Frankfurt, Hannover, Hága, München, Oslo, Porto, Stockholm zeneművészeti és egyházzenei főiskoláin tartott zeneelméleti előadásokat és orgonakurzusokat.

Kapcsolata szülőhazájával az 1990-es évek elejétől erősödött meg újra: rendszeressé váló hangversenyei, valamint Budapesten és több vidéki városban rendezett kurzusai adtak lehetőséget a vele való személyes találkozásra. Az általa kezdeményezett kottakiadványok a korábbiaknál jóval szélesebb körben tették elérhetővé az érdeklődők számára a két Gárdonyi kompozícióit, amelyeket több CD-lemezen is rögzítettek neves előadók közreműködésével. Jó lehetőséget adtak a Gárdonyi-életművek laposabb megismerésére a többnapos székesfehérvári és a kecskeméti Gárdonyi-fesztiválok (2006 és 2016): a két zeneszerző műveit az utóbbi években tanulmányok sora, mindenekelőtt a 2016-ban a Kálvin Kiadó által megjelentetett *Nemzedékről nemzedékre – Tanulmányok, visszaemlékezések* szövegei vetették alapos elemzés alá.

Gárdonyi Zsoltot 1979-ben Bajor Állami Díjjal, 2000-ben a Debreceni Református Hittudományi Egyetem díszdoktori címével, 2011-ben a Magyar Köztársaság Elnökének Érdemérmével tüntették ki. 2016. június 18-án a Magyar Tudományos Akadémia dísztermében vehette át a Magyar Örökség díjat, életműve (édesapjával együtt) így elfoglalta helyét a „Magyarság Láthatatlan Szellemi Múzeumában”. 2022-ben a Magyar Köztársaság Elnöke a Magyar Érdemkereszt lovagkeresztje polgári tagozatának adományozásával ismerte el kiterjedt munkásságát.

Zeneszerzői műhelyét egy 2000-re datált magánjellegű feljegyzésében Gárdonyi Zsolt így jellemezte: „Zeneszerzői tevékenységem súlypontja az orgonazenében, illetve az orgonának az egyéb hangszerekkel és a kórushangzással való összekapcsolásában érzékelhető. Ezen belül különös vonalmat és elkötelezettséget érzek a cantus-firmus-kötődésű műfajok irányában, amelyeknek sokrétűsége munkásságomban a rövid korálfeldolgozásoktól a legkülönfélébb nagyobb formáig terjed. A nemzetközi egyházzenei élet különböző fórumaitól kapott zeneszerzői felkérések és bemutatók nyomán éppen a korál-kötődésű műfajokban keletkezett számos jellegzetes kompozícióm.”¹

Az életmű első, Magyarországon keletkezett fejezetére a fentiek még kevésbé érvényesek. A Kodály-iskola hagyományát követően fontos szerepet játszottak benne a magyar népzene által inspirált kompozíciók, így a népdalokat feldolgozó *Szvit klarinéttra és zongorára* (1965), valamint az erdélyi táncdallamokra épülő *Fúvósnégyes* (1965), amely később fúvósötösrre átírva a *Divertimento* címet kapta (1977). Ide tartozik a *Hat magyar népdal* énekhangra és zongorára (1965) is. A vokális műfajokat József Attila és Weöres Sándor verseire írott dalok képviselik, a kamarazenét a *Szvit oboára és zongorára* (1964–65), a *Három miniatűr fúvólára, klarinéttra és brácsára* (1966), a *Négy zongoradarab* (1966) és a *Három rondó fúvóstrióra* (1967). E művek egy részét német kiadók utóbb nyomtatásban is megjelentették. Ugyancsak Németországban készült el a *Kamarakoncert oboára, orgonára és vonószzenekarra* (1982), amelynek tematikája szintén a zeneakadémiai tanulóévekben gyökerezik.

A sok évszázados múltra visszatekintő német protestáns orgonista-hagyományba való betagozódás során azután valóban a cantus firmusok, a „kölsönvett-kölsönkapott” melódiák művészi feldolgozása került Gárdonyi érdeklődésének homlokterébe. A zeneszerzés ezen önálló, az orgonajáték művészetével szorosan összetartozó ágazatát a 20. század közepéig a nyugati egyházzenei körökkel szoros kapcsolatot ápoló magyar muzsikusok még magas szinten művelték – ám a kommunista uralom,

amely többek között a liturgikus orgonajáték hazai elsorvadásával járt, megtörte e hagyományt, s megnehezítette annak továbbörökítését. Az egyházzene olyan elkötelezett művelői, mint Gárdonyi Zoltán, Sulyok Imre, Lisznyai Szabó Gábor vagy Koloss István a maguk műhelyében természetesen számos gyülekezeti ének hangszeres vagy kórusfeldolgozását készítették el (elsősorban saját egyházuk repertoárját gyarapítva), s a kántorképzők növendékeit lehetőség szerint igyekeztek beavatni a cantus firmus-feldolgozás művészetébe. Ugyanakkor tény, hogy ezt a különleges kompozíciós gyakorlatot Magyarországon soha nem értékelték olyan magasra, mint Nyugat-Európában, a korálfeldolgozás különböző orgonás műfajai (például a korálelőjáték, korálpártita vagy korálfantázia) egy Bartók és Kodály által meghatározott zenei hagyományban marginális jelenségek.² Nem beszélve arról, hogy a magyar iskolában máig az egyik legfontosabb szempont a zeneszerzői eredetiség.³ A cantus firmus-feldolgozás inkább szekunder zeneszerzői tevékenységnek, kompozíciós stúdiumnak számít, kivéve, ha magyar (esetleg más népek) népzenejéről van szó – a népdalfeldolgozásoknak Bartók, Kodály, Lajtha és Ligeti adta meg az aranyfedezetét.⁴

Erről a szerteágazó kérdésről Kodály a *Magyarság a zenében* című, 1939-ben publikált tanulmányában a következőket írta: „Egy 1547-ben megjelent latin zeneelméleti könyvben (Glareanus: *Dodekachordon*) olvassuk ezeket: »Korunkban rég felvetett kérdés, mi érdemel nagyobb dicséretet: egyszólamú egyszerű dallam kitalálása, vagy több szólam hozzátétele már meglévő, más által kitalált dallamhoz.« A XVI. században tehát még élesen különválnak a dallamszerző, *Phonascus*, és feldolgozó, *Symphoneta*, mint Glareanus elnevezi. Tudjuk, hogy a többszólamúság eleinte csak kész dallamok feldolgozása. Az egyházi zene az ősi gregorián témákra, de gyakran világi *chanson*okra is, a világi zene pedig jobbra ismert, közzsájon forgó dallamokra épült. Ezek szerzőit nem tartották számon, nevük csak kivételesen maradt fenn. Glareanus úgy véli, hogy mindkétfajta zenei tevékenység inkább veleszületett ösztön munkája, mint megtanulható művészet. »Ez lehet az oka, hogy olyanok is kitérnek dallamok kitalálásában, akik a zenéhez semmit sem értenek.« Egy emberben is találkozhatik mind a két képesség, de ő azt vizsgálja, melyik előbbre való. A dallamnak adja az elsőséget. Mert ez a voltaképpeni első kitalálás, alapeszme, s mert hasznosabb: sokak gyönyörűségére szolgál, míg a többszólamú zenét az igen művelt emberek közül is valójában nem sokan értik. Dicsérik ugyan, mikor hallják, nehogy műveletlennek látszanak. De legtöbben csak a dallamot tudják követni. [...] De ne feledjük: egyrészt Glareanus nem érte meg a többszólamú zene igazi fénykorát, Palestrinát, Lassót, akik sokszor szintén csak *symphoneták*, mint később még Bach is. Nem érte meg oly művek születését, amelyekben az alapul vett dallam csak ürügy: vagy hivatalosan kötelező, mint egyházi zenében a liturgikus téma, Bachnál a korál; vagy valami hagyományhoz kapcsolódás a célja, de sokkal több a kitaláló erő és eredetiség a »feldolgozásban«, mint a témában. Másrészt Glareanus önnönmagával is ellenkezésbe jut. Könyvében ugyanis több mint száz többszólamú darabot közöl, s ki nem fogy szerzőik, különösen Josquin dicséretéből.”⁵

Ha Gárdonyi Zsolt életművét e nézőpontból vizsgáljuk, eredetiségét mindenekelőtt a harmóniakezelésben fedezhetjük fel, amellyel a romantika és a XX. századi zene akkordkészleteit akár több évszázaddal korábbiól való cantus firmusokkal kapcsolja össze. Ennek a harmóniakezelésnek a kialakításában meghatározók voltak számára azok az impulzusok, amelyeket Bach, Franck, Liszt, Debussy, Ravel, Szkrjabin, Frank Martin és Olivier Messiaen műveinek tanulmányozása, tanítása és előadása közben szerzett. Jóllehet a Gárdonyi által használt harmóniakészlet rendkívül színes, zeneszerzői műhelyére még vokális műveiben is kevésbé jellemző a szövegek madrigaleszk

kezelése – motívumaival, hangkészletével a cantus firmus sokkal inkább az elaboratio számára konkrét ötleteket adó alapanyagként, mintsem szubjektív-illékony hangulatok kifejezőjékként válik fontossá. Ahogyan maga a zeneszerző utalt rá egy levelében: „A zenémmel foglalkozó kollégákkal beszélgetve néha felmerült, hogy a kompozícióimban megragadható impresszionista hatásokat én másképp értelmezem, mint a kizárólag esztétikai háttérrel fogalmazók: ezt a kifejezést én ugyanis mindig diasztematikus megközelítésben (vagyis a hangmagasságok rendjére / viszonyaira nézve) használom, nem pedig mint a kifejezésformák egyfajta hangulati gesztus-kategóriáját. Az én zenémben tehát az akkordkészlet és a harmóniak egymásutánja annál könnyebben leírható, minél járatosabb valaki Debussy és Ravel nyelvzetében, illetve a nem-impresszionista Szkrjabin zenéjében.”⁹⁶

Gárdonyi Zsolt legtöbb kompozíciója e gondolatok jegyében készült. Cantus firmus-alapú fontos orgonaművei, illetve ciklusai: *Zehn Choralimprovisationen* (1976); *Meditation „Erhalt uns, Herr, bei deinem Wort”* (1990); *Die sieben letzten Worte Jesu am Kreuz* (1996); *Fünf Orgelchoräle nach dem Genfer Psalter* (1987–1997); *Toccata „Ein feste Burg”* (2017); *Lift High the Cross* (2019); *Toccata „Veni Creator Spiritus”* (2020). A kórusművek közül első helyen áll a magyar énekkarok körében különösen kedvelt *Hálaadó ének* (1982); *8. genfi zsoltár* (1993); *Dévai Bíró Máttyás intelme* (2000); *Der Mond ist aufgegangen* (2016); *Stille Nacht* (2018), valamint legújabb műve, a Károli Gáspár Református Egyetem alapításának 30. évfordulójára komponált, a 134. genfi zsoltár dallamát felhasználó *Aldáskívánás* (2022). Az orgonás kamarazene területéről: *Fantázia egy magyar hálaének dallamára négy harsonára és orgonára* (1987); *Variációk csellóra és orgonára* (1988); *Sonata da chiesa trombitára, harsonára és orgonára* (1993); *Dresdner Concertino három trombitára, három harsonára és orgonára* (2006). Legnagyobb szabású oratorikus műve, a szoprán szólóra, kórusra és zenekarra írott *Die Verkündigung* oratórium (1983), valamint a női karra, oboára és orgonára szánt *O-Antiphonák* (2012) több tételében is felbukkannak ismert koráldallamok.

Természetesen Gárdonyi Zsolt nem kizárólag cantus-firmus-kompozíciókat írt: saját invenioból táplálkozik a baritonra, kórusra, fúvósokra és orgonára készült *David's Danklied* (1970); a mezzoszopránra és orgonára komponált *Magnificat* (1975); a vegyes kari *Valse triste* (1979); a Magyar Reformátusok II. Világtalálkozója óta rendkívül népszerűvé vált *Magyar ének* (1991); az *Ein Tag vor dem Herren* motetta (2011). Az orgonaművek közül ide tartoznak a francia hatásra árulkodó *Grand Choeur* (1979); a *Preludio con fuga* (1985); az *Hommage*-ok sorozata (Dupré, Bach, Liszt és Reger tiszteletére, 1976 és 2002 között). A kamarazene-darabok közül a *Rapszódia harsonára és orgonára* (1980); a blockflóte és orgonára írott *Három etűd* (1987); a *Három tétel fuvólára és orgonára* (2001); a *Duplum oboára és orgonára* (2006) érdemel e helyen említést.

Jóllehet Gárdonyi Zsolt tevékenységének középpontjában a művészi igényekkel megkomponált, magasrendű és jól előadott egyházzene eszméje áll, életművének markáns részét képezi a jazz inspirálta kompozícióinak sora, amelyek igen sikeresnek bizonyultak. Kiemelkedik közülük a stabil repertoárdarabbá vált, világszerte gyakran játszott *Mozart Changes* (1995), amely Mozart *D-dúr zongoraszonátájának* (KV 576) fináléjából vett témát parafrázálva formál szellemes jazz-miniatúr. Hasonló indítástból keletkezett az Erroll Garner, Art Tatum és Oscar Peterson előtt tisztelgő *Egatóp* orgonára (2010); a *Blues trombitára és orgonára* (2011); a kórus- és orgonaváltozatban egyaránt megjelent *Encore* (2016); a *Swing hegedűre és orgonára* (2022). A műcsoportot gyarapítja még három spirituálé-feldolgozás vegyes karra (a cappella, illetve orgona vagy zongorakísérettel): *Singin' wid a Sword* (1994/1996), *Somebody's knockin' at your door* (1997) és *Just A Closer Walk with Thee* (1997).

Tocatta
Ein feste Burg

Zsolt Gárdonyi, 2017

© 2017 by Zsolt Gárdonyi

Gárdonyi Zsolt: Tocatta Ein feste Burg / 1–13. ütem © 2017 by Zsolt Gárdonyi

Azonos cantus firmus mindazonáltal több különböző műfajú kompozíció alapja is lehet: jó példa erre az 1979-ben keletkezett, kéziratban maradt *Aerophonia kilenc rézfűvősrá és orgonára*, amelynek cantus firmusa (a „Nagy hálát adjunk az Atya Istennek” kezdetű XVI. századi dicséret) 1982-ben a vegyes karra és orgonára írott *Hálaadó ének* alapja lett. Utóbbi darab átdolgozása mezzoszoprán-szólóra és orgonára a *Cantus Hungaricus* (1987); míg az *Aerophonia* újrhangszereléséből jött létre 1988-ban a négy harsonára és orgonára írott *Fantázia egy magyar hálaének dallamára*. Több hasonló példát is hozhatnánk.

Gárdonyi Zsolt harmóniakezelését és jellegzetes orgonás írásmódját a 2017-ben keletkezett *Toccata Ein feste Burg* első ütemeinek elemzése mutatja be. A kompozíció az európai zenetörténetben a XVI. század óta élő, a késő barokkban elsősorban a hangszeres virtuozitás reprezentálására szolgáló műfajt kombinálja a cantus firmus-feldolgozás nagy hagyományokkal bíró válfajával, az orgonakorállal. Ösbemutatójára – a Reformáció ötszázadik évfordulóját köszöntő ünnepi események sorát gazdagítva – 2017. július 5-én a müncheni Dómban (Frauenkirche) került sor, Hans Leitner dómorgonista előadásában. Magyarországi bemutatóját tíz nappal később hallhatta a közönség a Sukorói Zenei Nyár 2017 fesztiválon, július 15-én a református templomban, ahol Gárdonyi Zsolt fia, az egyházzenei működő Dániel szólaltatta meg édesapja új darabját.

A reformáció zenei szimbólumának tekintett korált soronként dolgozza fel Gárdonyi Zsolt, a dallamsorokat a műveire általában is jellemző, a szilárd struktúrákat fellazító, a barokk toccata-írásmódot idéző közjátékok választják el egymástól. A harmóniakezelés a kortárs zene komplex harmóniavilágában helyezi el a majdnem ötszáz éves melódiát – iskolapéldáját adva a XVI. századi cantus firmus modern harmonizációjának –, a dallam első felét a manuálon, a második felét a pedálon megszólaltatva, az utolsó dallamsor nagy apoteózisával.

Az első két ütem a gyorsuló ritmusértékek (nyolcad → triola) révén felkiáltásként ható pedál-anyaga a C/lá pentaton halmaz hangjaiból áll. A második ütem negyedik negyedén a szopránban megjelenő cantus firmus első hangja alatt f-moll szeptim szekundfordítása szólal meg, amely azonban váratlanul egy Asz akusztikus undecimakkordba fordul a második dallamhang kíséretében (az akkord bővített undecimájával, a D-vel a basszusban). Ennek a harmóniának a hangkészletéből gazdálkodik a harmadik ütem a bevezetésre rimelő, ezúttal a felső szólamba került *liberamente* tizenhatod-menete. A cantus firmus a folytatásban továbbra is a felső szólamban marad, egy Desz-dúr szeptim és egy F/ré pentaton halmaz hangjaival megtámasztva, hogy az ötödik ütemben a harmóniasor egy F-akusztikus tredecimakkord által meghatározott felülethez érkezzon, amely az első dallamsor maradék öt hangjának háttérét adja.

A hetedik ütem utolsó negyedétől a kezdőütemekre visszautalva újabb, ezúttal lefelé induló, F/dó-pentaton pedálfiguráció vezet a második dallamsorhoz (8–12. ütem). Bár az utolsó két hang (E + Fisz) kilép a hangkészletből (utóbbi egy fisz-felsőszűk akkord alaphangjává válik), az ereszkedő kvart-hangpárok szerves logikai egységbe forrasztják az előzményekkel a nyolcadik ütem anyagát.

A folytatásban a klasszikus kvintésés-szekvenciára épülő harmóniasor bontakozik ki, míg azonban az alaphangok a pedálban a Fisz–H–E–A–D–G lépcsőfokokon át haladnak a tizenegyedik-tizenkettedik ütem záradéka felé, felépítményeik komplex tartalmakat hordoznak: alterációkkal és figurációkkal telített akkordszövetet hallunk.

A nyolcadik ütem végén fisz-felsőszűk szeptim, a kilencedik ütem első két negyedén H-akusztikus szeptim, harmadik negyedén felszűkre váltó e-moll szeptim, a tizedik ütemben A-dúr hármashangzat, majd d-felsőszűk szeptim és g-moll szeptim követi egymást.

A tizenegyedik ütem első negyedén a szekvencia természetes lezárásához, egy C alapú akkordhoz érkezünk, amely azonban itt egy C-akusztikus szeptim szekundfordításaként jelenik meg. Így alkalom nyílik rá, hogy a pedálszólam még egyszer felidézze a már ismerős kvart-motívumokat, majd a tizenegyedik ütem utolsó negyedén álló B-dúr nónakkordról autentikus szekundlépéssel érkezünk a tizenkettedik ütem – az eseményekre pontot tevő – C-dúr hármashangzatára.

Az összetett harmóniai folyamat rendkívül jól követhető az akkordok optimális felrakásának köszönhetően: az orgona-faktúra csiszolt kidolgozása a zeneszerző átfogó repertoárismeretére, illetve annak aktív birtoklására támaszkodik.

Gárdonyi Zsolt hallgatóit nemcsak műélvezetben, de lelkiileg tápláló és hitben erősítő élményekben kívánja részesíteni a legmagasabb művészi ideálokat követő, ugyanakkor a legszélesebb nyilvánosság számára is érthető és befogadható kompozíciói által. Műveiből egy XXI. századi symphoneta portréja rajzolódik ki, akinek zenéjében a régi cantus firmus-gyakorlat és a modern harmóniavilág, a kánon és a progresszió találkozik – az „ó” és az „új” inspiráló szintézisét állítva elénk.

JEGYZETEK

1	Részlet Gárdonyi Zsoltnak a Tiszántúli Református Egyházkerület püspökéhez, dr. Fekete Károlyhoz írott magánleveléből.	4	Az utóbbi években mindazonáltal pozitív változás figyelhető meg az egyházzene területén: az idősebb generációból többek között Vajda János és Orbán György, a fiatalabb komponisták közül például Virágh András Gábor jelentkezett a gyülekezeti énekanyag figyelemre méltó művészi feldolgoásaival.
2	Nem véletlen, hogy a magyar zeneszerzés legjelentősebb mesterei vagy egyáltalán nem, vagy csak csekély számban alkottak orgonaműveket.	5	Kodály Zoltán: <i>Magyarság a zenében</i> . In uő: <i>Visszatekintés. Összegyűjtött írások, beszédek, nyilatkozatok II.</i> (szerk.) Bónis Ferenc, Bp., 1964, Zeneműkiadó Vállalat, 235–260. o.
3	Ez alól a pedagógiai irodalom némiképpen kivétel, hiszen itt gyakori a barokk-klasszikus formamodellekkel való játék – persze a legjobb darabok itt is sikerrel ötvözik a neoklasszikus formálást a rendszerint a folklór által inspirált tematikával: e vonatkozásban Járdányit említem első helyen.	6	Részlet Gárdonyi Zsoltnak e tanulmány szerzőjéhez írott, 2021. november 16-ra datált magánleveléből.

Az új magyar református énekeskönyv nemzetközi és ökumenikus vonatkozásai

Mind az MMA Művészetelméleti és Módszertani Kutatóintézetének programjába, mind a 2022. november 8-i konferenciáéba sajátos módon illeszkedett előadásom témája. Éppen ezért hadd kezdjem én is úgy, ahogyan többen előttem: szeretném felidézni két személy portréját, akik nélkül nem születhetett volna meg, de legalábbis nem ilyen lenne az új magyar Református énekeskönyv.

Elsőként Csomasz Tóth Kálmán nevét kell megemlítenem, akinek 2022-ben éppen 120 éves születési évfordulóját ünnepelhetjük. Ő az 1948-as, hét évtizeden keresztül használt református énekeskönyv szerkesztője, a Magyar Tudományos Akadémia tagja, zenetudós, református lelkipásztor, teológianár. Tudományos munkásságának kiemelkedő eredménye a *Régi magyar dallamok tárájának* (RMDT) I. kötete, amely megjelenését csaknem hat évtizeddel követően, 2017-ben – Ferenczi Ilona kiegészítéseivel gazdagítva – új kiadásban jelent meg. Csomasz Tóth Kálmán öt évtizedes tudományos működése 1943 és 1983 között (önálló könyvein, kötetekben megjelent részmunkáin kívül) számos cikkel, tanulmánnyal, egyházi és zenetudományi szempontból is értékes – köztük idegen nyelven megjelent – írással gazdagított minket. Születésének centenáriumán ezeket a periodikákban megjelent írásait *Hagyomány és haladás* címmel kötetbe gyűjtöttem.

Rögtön itt említsem másodikként Dobszay László nevét, aki 2002-ben, Csomasz Tóth születésének centenáriumi évében egy Pápán rendezett egyházzenei konferencián *Vir doctus* címmel emlékező előadást tartott, és aki 1996-ban megjelent *Magyar népének* című könyvét Csomasz Tóth Kálmán emlékének ajánlotta. Hadd említsem a személyes vonatkozást is: az egyházzenei doktori iskola vezetőjeként Dobszay László ösztönözte a Csomasz Tóth-hagyaték tanulmányozására, mely az első fontos lépés volt a 2005-ben megvédett DLA doktori disszertációmhoz vezető úton. Itt most nem részletezem, de az előzőkkel talán érzékeltetem, hogy Dobszay László munkáinak, tanácsainak és látásmódjának nem kis szerepe volt a református énekeskönyv megújításában, melyet 2010-ig saját buzgalomból, az utóbbi évtizedben egyházi jóváhagyással és megbízással immár hivatalosan végezhettem. Különös egybeesés, egyben jelképes is, hogy az énekeskönyv-megújító munka első publikációját éppen Dobszay emlékének szántam, s a *Magyar Egyházzene* című folyóiratba írtam meg *Az új énekeskönyv szerkezeti terve* címmel.

Előadásom témáját négy tételben, négy pontban szeretném kifejteni, melyek már a munka kezdetén mintegy alapelvként megfogalmazódtak, és azt a kérdést járják körül: milyen legyen a XXI. század magyar református énekeskönyve, hogyan őrizze meg, hogyan vigye tovább a korábbi énekeskönyv értékeit?

Az első megállapítás így szól: az új énekeskönyv őrizze meg és örökítse tovább a magyar reformátusság évszázados, a *reformátorok és hitvalló elődök hitét hordozó énekkincset*.

Az új gyűjtemény az előzőre épül az anyagában, amikor csupán ötvenöt tételt hagy el, de kétszázttal gyarapítja azoknak a számát. Az elhagyottak közé került tucatszámú, önmagában értékes, ám a gyakorlatban meggyökerezni nem tudott reformációkori kanció is – ezek visszaemelése volt a '48-as énekeskönyv legnagyobb és legmerészebb

tette –, összességében mégis tovább bővült a régi réteg is, különösen a zsoltárdicséreték és a reggeli-esti himnuszorosozatok műfajában. Ilyen pl. a *Sapphicum Carmen* – a XVI. század egyik alapidallama.

szöveg: Várad, 1566 232
dallam: P. Tritonius, 1507

1. Fel - sé - ges Is - ten, mennybé - li Te - rem - tónk,
A Krisz - tus ál - tal jó - a - ka - ró U - runk,
Lel - ki és tes - ti go - nosz - tól vé - del - münk
És ol - tal - ma - zónk.

A második megállapítás: *tartalmazza a széles körben énekelt és közismert énekeket.* E téren a református énekrepertoár az elmúlt században jelentős fordulatot vett. Előzményként meg kell említenünk, hogy a XVIII–XIX. század fordulóján a reformáció énekörökségét elhagyva, dallamilag és szövegében is igen megszürkült. Ennek mintegy ellenhatásaként a XIX–XX. század fordulóján indult belmissziói mozgalom új, „élénkebb menetű” dallamai, idegenből fordított, de közvetlenebb hangvételű énekszövegei nagy népszerűsége tettek szert. Az idézőjelbe tett kifejezés az 1901-ben napvilágot látott *Hozsánna!* gyűjtemény előszavából való, melyben ugyanakkor először található meg olyan fontos alapénekek, mint pl. a legrégebbi, magyar nyelven fennmaradt, egész Európában közismert népének: *Krisztus feltámadt – Christ ist erstanden – Surrexit Christus.* A *Hozsánna!*, valamint a még szélesebb körben elterjedt *Hallelujah!* gyűjteményből kisebb-nagyobb szövegi igazítást, átdolgozást követően mintegy harminc ének került át az 1948-as énekeskönyvbe. A jól sikerült korrekciók, esetenként új fordítások a dallamokkal jó fogadtatást nyertek és sokkal inkább elterjedtek, mint a régies, objektívebb szövegű, dallamvezetésük miatt is nehezebben befogadható XVI–XVII. századi kanciók. Hét évtized, több mint két nemzedék alatt a '48-as énekgyűjtemény szinte kanonizálódott. Az elfogadott és meggyökerezett énekek beépültek a gyakorlatba, idegen eredetük ellenére a református önazonosság részévé váltak, míg a reformáció korából visszahozott énekek jelentős része sajnos ezen a körön kívül rekedt.

1990 után, részben a rendszerváltás következtében, az egyházzenei munka szervezettebbé válhatott, és ebben az utóbbi három évtizedben gyűjtemények sora kereste a továbblépés, a megújulás lehetőségeit. 1995-ben az *Ó és Új – III ének*, 1996-ban egy egyetemesnek szánt énekeskönyv látott napvilágot. Utóbbi Magyarországon nem vált hivatalossá, de a Kárpát-medence egyes részegyházaiban használatba vették, és így az ot-tani egyházi éneklés megújításában előrelépést jelentett. 2006-ban jelent meg *Az Úrnak zengjen az ének!*, végül közvetlen előzményként 2012-ben a *Krisztus az éneke* című dunamelléki énekeskönyv Draskóczy László gondos munkája eredményeként.

Mindezek és más, szűkebb körben megjelent gyűjtemények formálták, befolyásolták a közismert énekek körét. A 2018 februárjában publikált, *Lélekkel és értelemmel* című második előkészítő füzet ezekből adott kézbe egy vállalható, kilencvenkét tételből álló válogatást, mely néhány kivétellel aztán a végleges anyagba is bekerült. E gyűjtemény használatára mintegy száz gyülekezet jelentkezett, akik a szükséges példányszámban térítésmentesen meg is kapták azt.

A szerkesztés utolsó évében végül egy olyan, újabb énekekből álló válogatás is elkészült, mely a széles körben ismert repertoárhoz tartozva általában az egyes fejezetek, többnyire a *Bibliaköri énekek* fejezeteinek végén kaptak helyet. Dallami, szövegi és teológiai szempontból e válogatás is illeszkedik a református énekeskönyvek törzsanyagához. Felvételüket indokolta, hogy többnyire más felekezetben vagy nemzetközi téren is ismertek és a maguk egyediségében sajátos, különleges, új szint képviselnek anélkül, hogy az énekeskönyv egységes arculatát megváltoztatnák. Jelentős része ennek tizenkét újabb keletkezésű zsoltárének, melyből ugyan a 23. zsoltárt tartalmazó tétel skót dallam, hat további a gyermek katekizishez tartozó népdalzsoltárok csoportjába tartozik, öt zsoltár pedig a fiatalok körében kedvelt és ismert, szövegében, dallamában is XX. századi zsoltárének a Sumonyi Zoltán – Gryllus Dániel, valamint Pálhegyi Ferenc – Pálhegyi Dávid szerzőpáros, illetve az amerikai Marty Nystrom tollából. A *Bibliaköri énekek* rész minden fejezete tartalmaz az előbbieken kívül is legalább egy sajátos hangulatú és stílusú, szélesebb körben ismert éneket.

Harmadik megállapítás: *az új énekeskönyv kapcsolódjon az európai és világprotestantizmushoz, beépítve annak nálunk is használható törzsanyagát.* Az előbb említett zsoltárok közül a skót és az amerikai a nemzetközileg elterjedt énekek köréhez tartozik. Az elmúlt századokra visszatekintve azt látjuk, hogy a magyar református és katolikus gyűjtemények az elmúlt századokban kevés idegen dallamot vettek fel, de a magyar népi gyakorlat szájhagyományos kultúrájában azok is átalakultak, asszimilálódtak. Legékebb példája ennek a *Vom Himmel hoch* karácsonyi Luther-korál, mely a közismert magyar variáns mellett most eredeti dallamformájában is bekerült az énekeskönyvbe, de annak dallamkészletét a *Paradicsom mezejében* címmel ismertté vált, többek között Hadikfalván gyűjtött dallama is gazdagítja.

szöveg és dallam: M. Luther, 1535, 1539
fordítás: Vizi I.

405

1. A menny-ből jöt - tem hoz - zá - tok,
Ma nék - tek bol - dog hírt mon - dok.
Oly nagy ö - rö - met hir - de - tek,
Hogy mél - tán uj - jong szí - ve - tek.

406 szöveg: M. Luther, 1535 | fordítás: Ráday-gradual, 1633 körül

dallam: Debrecen, 1774

1. Az Is - ten - nek szent an - gya - la
 Meny-nyek-ből hogy a - lá - szál - la,
 És a pász - to - rok - hoz ju - ta,
 Né - ki - ek ek - kép - pen szó - la:

Zsolt 100 176

szöveg: Debrecen, 1723 | dallam: népi gyűjtés, Hadikfalva

Énekelhető a 406. dicséret (Az Istennek szent anyala) dallamára is.

1. Ö-rül-je-tek az Is-ten-nek, Szol-gál-já-tok őt ö-röm-ben,
 Va-la-kik vagy-tok e föl-den, Jer-tek ví-gan e-le-i-be.

Az 1948-as énekeskönyv annak idején olyan dicséretekkel is kibővítette a gyűjteményt, melyek révén a régi és az újabb európai protestáns énekek legjáva került be az énekeskönyvbe. Ezek sikerét egyértelműen tanúsítja általános elterjedtségük, ismertségük. A most fölvev, világviszonylatban is ismert énekek között reformációkori és XX. századi egyaránt található. Egyszerűségében is különleges a neves angol reneszánsz komponista, Thomas Tallis kánonja, mely a záróénekek között doxológia szöveggel szerepel (301. *Dicsőség légyen Atyának*). A karácsonyi énekek közé az *In dulci iubilo* mellett bekerült F. Mendelssohn-Bartholdy, a húsvéti fejezetbe G. F. Händel híres dallama. Mindkettő elmaradhatatlan egy mai gyűjteményben csakúgy, mint Edward Elgar, illetve Jean Sibelius eredetileg hazafias tartalommal ismertté vált, de önálló magyar szöveget kapott, emelkedett, patetikus hangvételi melódiája. A további, világszerte ismert énekek közül kiemelkedik két húsvéti: a középkori gyökerű 511-es *Mind jöjjetek, örvendjete* és a holland dallamú, angol szövegű 512-es *Ma örvendezzete*. Az egyszerű versformákat alkalmazó angol énekirodalom gyöngyszemei közé tartozik a két dallammal is közismert nagypénteki *When I survey*, illetve a már említett skót zsoltár.

Már 1948-ban is beválogattak számos német korlát a református énekeskönyvbe. Most további dallamok kerültek be, többek között az *Es ist das Heil uns kommen her*, az *Allein Gott in der Höh' sei Ehr*, a *Christ lag in Todesbanden*, a *Gelobt sei Gott in höchsten*

Thron, az *O Mensch bewein dein sünde groß*. Az egyházi év fejezet utolsó nagy egysége a *Keresztyén reménység* címet viseli. Itt található az igen népszerű *A mennybe' fenn a trónusnál*, illetve Dietrich Bonhoeffer híres *Aldó hatalmak oltalmába rejtve* kezdetű éneke – ez utóbbi magyar dallammal –, és sikerült beemelnünk a sokak szerint a XX. század legjobb énekdallamának tartott, meglepő módon *Sine nomine* névvel jelölt, Mindenszentek napjához kapcsolódó *For all the Saintst*, melynek szerzője az elmúlt évszázad egyik meghatározó angol komponistája, az 1906-os *English Hymnal* zenei szerkesztője: Ralph Vaughan-Williams (1872–1958). Mindezek alapján megállapítható, hogy az új énekeskönyv sok szállal kapcsolódik az európai és világprotestantizmus énekkincséhez.

629 szöveg: W. W. How, 1864 | fordítás: Túrmezei E. (2–7. v.)
dallam: *Sine Nomine*, R. Vaughan Williams, 1906

1. Már cél - ba ért sok hí - vő gyer - me - ked,
Hű volt, ki - tar - tott, ott él már ve - led,
Ó, Jé - zus, ál - dott lé - gyen szent ne - ved!
Hal - le - lu - ja! Hal - le - lu - ja!

Végül a negyedik megállapítás, alapelv így hangzik: *adjon lehetőséget, nyújtson útmutatást mindezek istentiszteleti és más közösségi alkalmakon való használatára*. Az énekeskönyv szerkezetének alapvető átalakítására éppen ez adott okot. Úgy láttuk, hogy a hitvallási elv szerinti beosztásban egymás mellé került közösségi jellegű, történeti dicséret és újabb típusú, népszerűbb ének magában hordozza az egyoldalú, az ismertség és kedveltség alapján álló használat veszélyeit. A mostani, három nagy részt – *Zsoltárok*, *Dicséretetek*, *Bibliaköri énekek* – tartalmazó új beosztás jobban figyelembe veszi az istentiszteleti élet belső rendjét, az egyházi évet és általában véve nagyobb súlyt helyez a liturgikus-funkcionális szempontokra.

Az új Református énekeskönyv tartalma:

ZSOLTÁROK

Genfi zsoltárok (1–150)

Zsoltárdicséretetek (151–197)

DICSÉRETEK

Istentisztelet

Kezdőénekek (201–214)

Főénekek (221–252)

Könyörgések, fohászkodások (261–269)

Záróénekek (281–302)

Hitünk alapjai

Szentírás (311–315)

Hitvallás (321–327)

Imádság (331–334)

Kereszttség (341–347)

Úrvacsora (351–364)

Az egyházi év

Advent – Jézus Krisztus eljövetele (371–395)

Karácsony – Jézus Krisztus születése (401–423)

Óév, újév – Jézus Krisztus a kezdet és a vég (431–440)

Epifánia ideje – Jézus Krisztus messiási küldetése (441–456)

Böjt – Jézus Krisztus kínszenvedése és halála (461–477)

Nagyhét – Jézus Krisztus kínszenvedése és halála (481–498)

Húsvét – Jézus Krisztus feltámadása (501–521)

Mennybemenetel – Jézus Krisztus megdicsőülése (531–536)

Pünkösd – A Szentlélek eljövetele (541–554)

Szentháromság ideje – Keresztyén élet a Szentlélek erőterében (561–570)

Anyaszentegyház, reformáció (581–591)

Keresztyén reménység – Jézus Krisztus visszajövetele (601–630)

Egyéb ünnepek énekei (641–650)

Napi énekek

Reggel (651–668)

Napközben, asztali áldások (671–677)

Este (681–705)

BIBLIAKÖRI ÉNEKEK

Könyörgés, bűnbánat (711–731)

Bizalom Istenben (741–780)

Hitvallás, hála (791–810)

Keresztyén élet (821–834)

Áldás (841–846)

A használatra vonatkozó egyértelmű iránymutatás az énekanyag tematikus és stílusbeli bővülése miatt is szükségesnek látszik. Utóbbi a bizottság így indokolta: „Az egyház életében ma sokszínű énekanyagnak van létjogosultsága, ezért az új énekek stílusbeli gazdagodást is jelentenek. Gyülekezeteink élete az óvodától az időotthonokig, és a bibliaórától a kirándulásig ma sokkal tágabb horizonton bontakozhat ki, mint néhány évtizede, amikor az egyházi élet kényszerűen a templom négy fala közé szorult. Nem az tehát elsősorban a kérdés, hogy minek van és minek nincs helye, hanem inkább az, hogy minek hol van a helye?”

Az iménti kérdésekben, de más vonatkozásban is nagy segítséget jelentett az európai protestáns énekeskönyvek – különösen a német evangélikus, az 1998-ban megjelent svájci, valamint a 2013-ban napvilágot látott új holland énekeskönyv – megismerése és tanulmányozása. A tájékozódást segítette a 2013. október végén Budapesten megrendezett, *Megőrzés és megújítás* című nemzetközi egyházzenei konferencia,

ahol három külföldi előadó: Pieter Endedijk, Hans-Jürg Stefan és Ladislav Moravetz adott betekintést a holland, a svájci és a cseh énekeskönyv megújításának folyamatába. A belső felépítésen túl inspirációt, segítséget kaptunk a kottakép, a jegyzetek és más kiegészítő anyagok – részletes tájékoztató, tanácsok a használathoz, szerzőkről szóló információk, idegen eredetű énekek kezdősorainak jegyzéke – kialakításához vagy éppen a megfelelő könyvméret meghatározásához.

Az eddig eltelt két hónap tapasztalatai és a visszajelzések alapján az új énekeskönyv kedvező fogadtatásáról beszélhetünk az egyházon belül. Reméljük, hogy miként 1948-at követően a Csomasz Tóth Kálmán szerkesztette énekeskönyv a hazai társfelekezetek számára irányadóvá vált saját énektárunk megújításához, az új *Református énekeskönyv* is hasonló szerepet tölthet be tágabb körben is, erősítve a felekezetközi ökumenikus kapcsolatokat, és az egyházzenei, himnológiai kutatásokhoz is hozzájárulhat.

IRODALOM

- Az Úrnak zengjen az ének, Ifjúsági énekeskönyv.* Bp., Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 2006.
- Bódi Tamás: *Az 1948-as énekeskönyv a református egyházi éneklés történetében.* Témavezető: Fekete Csaba. Doktori értekezés. Bp., 2004.
- Bódi Tamás: Az új énekeskönyv szerkezeti terve. *Magyar Egyházzene, XVIII. évf. 2010–2011.* 383–388. o.
- Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. In *Régi magyar dallamok tára I.* Bp., 1958, Akadémiai Kiadó.
- Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. 2. átdolgozott, bővített kiadás. (szerk.) Ferenczi Ilona. In *Régi magyar dallamok tára I.* Bp., 2017, Akadémiai Kiadó.
- Das neue evangelische Gesangbuch.* <https://www.ekd.de/evangelisches-gesangbuch-52340.htm> (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Dobszay László: *A magyar népének I. Csomasz Tóth Kálmán emlékének.* Veszprém, 1996, Veszprémi Egyetem.
- Dobszay László: *Vir doctus.* In *Zsoltár.* Bp., 2003, 2–4. o.
- Digitális Református Énekeskönyv.* enekeskonyv.reformatus.hu (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Gesangbuch der Evangelisch-reformierten Kirchen der deutschsprachigen Schweiz.*
- Hagyomány és haladás. Csomasz Tóth Kálmán válogatott írásai születésének 100. évfordulójára.* (szerk.) Bódi Tamás. Bp., 2003.
- Hallelujah! Evangéliumi énekek gyűjteménye.* (szerk.) Kováts Lajos.
- Hozsanna! Énekeskönyv vasárnapi iskolák, vallásos összejövetelek és a család használatára.* Összeállította: Victor János. Bp., 1901.
- Krisztus az éneke.* Bp., 2012, Dunamelléki Református Egyházkerület.
- Lélekkel és értelemmel, A magyar református énekeskönyv megújulásának alapelvei, példatárral.* Bp., 2016, 15. o.
- http://egyhazzene.reformatus.hu/data/attachments/2016/11/09/121503/latvany_beliv_Le_lekkel_e_s_e_rtelemmel.pdf (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Lélekkel és értelemmel II. Az új református énekeskönyv előkészítő füzete. 92 új ének.* Budapest, 2018, Református Egyház; http://egyhazzene.reformatus.hu/data/documents/1/2018/4/14/461/javitott_beliv_Lelekkel_es_ertelemmel_2.pdf (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Liedboek. Zingen en bidden in huis en kerk.*
- <http://www.liedboek.nl/> (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Magyar Református Énekeskönyv.* Bp., Kiadja a Magyar Református Egyházak Tanácskozó Zsinata, 1996.
- Megőrzés és megújítás – egyházzenei konferencia az új énekeskönyvről.* 2013. október 24–26. http://egyhazzene.reformatus.hu/esemenyek/v/egyhazzenei_konferencia/ (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)
- Ó és Új – 111 ének a magyar református gyülekezetek használatára. Bp., 1995.
- Reformiertes Gesangbuch.* <https://www.gottesdienst-ref.ch/musik/rg> (utolsó letöltés: 2023. 01. 13.)

JEGYZETEK

- 1 Batthyány József érsek alapította 1779-ben és a piaristákra bízta. 1860-ban a jezsuiták vették át.
- 2 Bikfalvi Géza: Koudela Géza, Kalocsa hírneves egyházzenesze. *Kalocsai Néplap*, 2018. május 24. <http://www.kalocsaineplap.hu/hu/publicisztika/koudela%20geza%20egyhajzenesz> (utolsó letöltés: 2023. 01. 18.)
- 3 Liszt Ferenc: *Missa quattuor vocum ad aequales concinente organo (Szekszárdi mise)*. 1848, 1869.
- 4 1865–1923, győri püspök, majd kalocsai érsek.
- 5 Csernoch János (Ján Černoč/Jan Czernoch), 1852–1927, esztergomi érsek, bíboros-hercegprímás.
- 6 Bikfalvi: i. m.
- 7 Glattfelder Gyula, a Szent Imre Kör elnöke magánvállalkozásként alapította a lakáshiánnyal küszködő, Budapesten tanuló egyetemisták számára a IV. kerület, Irányi u. 20. sz. alatt.
- 8 Accademia Nazionale di Santa Cecilia (Szent Cecília Nemzeti Akadémia) a világ egyik legrégebbi zenei intézménye Rómában, a Via Vittoria 6. szám alatt található.
- 9 Ottorino Respighi, 1879–1936, olasz zeneszerző, zenetudós, karmester.
- 10 Geizler Ödön: Koudela Géza életrajza. *A zene*, 1940. 11. sz. 170. o. https://adtplus.arcanum.hu/hu/view/MTA_Zene_1939-1940/?query=SZO&pg=42&layout=s (utolsó letöltés: 2023. 01. 18.)
- 11 Az egyházzenei tanzak jubileuma a Zeneakadémián. *Magyar Kórus*, 1936. december 10. 443. o.
- 12 *Keszthelyi Hírlap*, 1935. március 10.
- 13 Nyomatásban is megjelent a *Zászlónk* című ifjúsági folyóiratban.
- 14 1888–1977, zenetudós, énekpedagógus, fonetikai kutató, főiskolai tanár
- 15 *A magyar muzsika könyve*. Szerk. Molnár Imre, Bp., 1936, Merkantil Nyomda.
- 16 A kötet 10. (utolsó) kiadása 1947-ben látott napvilágot.
- 17 Kemenes Frigyes: Koudela Géza, az egyház muzsikusa. *A zene*, 1940. 11. sz. 172. o. adt.arcanum.com/hu/view/MTA_Zene_1939-1940/?query=1940%2011&pg=164&layout=s (utolsó letöltés: 2023. 01. 18.)
- 18 *Magyar Kórus*, 1943. 53. sz. 996. o.
- 19 Leányfalusi Vilmos (1937–) katolikus pap, kanonok, orgonaművész, a kalocsai főszékes-egyház orgonistája és karnagya szíves szóbeli közlése.
- 20 Geizler: i. m. 168. o.
- 21 Kiadta a Magyar Kórus, 1935-ben.
- 22 Koudela Géza: *Liszt Ferenc*. Budapest, 1936, Országos Liszt Ferenc Társaság, 131. o.
- 23 Bartók Béla: *Liszt Ferenc*. Székfoglaló a Magyar Tudományos Akadémián. <https://epa.oszk.hu/00000/00022/00602/19033.htm> (utolsó letöltés: 2023. 01. 19.)
- 24 Veszprémy László Bernát: A „sajtóapostol” – Bangha Béla játszmái a Horthy-kor hajnalán. *Mandiner*, 2020. április 30. https://mandiner.hu/cikk/20200430_bangha_bela (utolsó letöltés: 2023. 01. 19.) és Veszprémy László Bernát: Egy avított jezsuita antijudaista. Bangha Béla SJ a zsidókérdés útvesztőiben. *Történelmi Szemle* (Az MTA BTK Történettudományi Intézetének Értesítője), 2017. 59. évf. 3. sz. 439–463. o.
- 25 1893–1979, teológus, lelkész, szerkesztő, író.
- 26 Tollhegyen. *Magyar Kultúra*. Szerk. Bangha Béla – Nyisztor Zoltán. 1937. 24. évf. 13–14. sz. 47. o.
- 27 Molnár Antal: Van-e destruktív zene? *Pesti Napló*, 1937. 14. sz. 14. o.
- 28 1915–1993, Erkel-díjas zenetudós, nemzetközi hírű Bartók-kutató.
- 29 *Kodály Zoltán levelei*. Szerk. Legány Dezső, Bp., 1982, Zeneműkiadó, 410. o.
- 30 Kodály Zoltán: *Magyar zene, magyar nyelv, magyar vers*. Vál., szerk. Vargyas Lajos. Budapest, 1993, Szépirodalmi, 158. o.
- 31 Koudela Géza: *Előszó. Dicsértesség. Ima- és énekeskönyv*. Budapest, 1935, Magyar Kórus, 6. o.
- 32 Geizler: i. m. 11. o.
- 33 *A munka*. Szerk. és kiadó Lapsánszky János, Salgótarján, 1935, 13. évf., 28. sz.

Egy tanúságtevő élet a közjó szolgálatában

Recenzió Botos Katalin: *Egy közgazdász élete a köz szolgálatában* című könyvről

(LEXICA Kiadó, 2023)

A hiteles élet sugárzó erő, mert közismert, hogy nem a szavak, hanem a példák vonzanak. Ez az oka, hogy ilyen emelkedett címet választottam a recenziómnak, mert a könyv eredeti címét túl leegyszerűsítőnek találtam, miközben az valójában egy példamutató és tanúságtétel jellegű élet összefoglalása.

Az alkotó egy nemzetközileg is elismert közgazdász, aki hívő keresztény életével adja példáját vagy régies műszóval „tükörét” a kereszténydemokrácia perszonalista eszményének a mindennapi emberről. Ez a tény létfontosságú az életrombolás pillanataiban, amikor tarol az egománia, a hedonista individualizmus militáns formája, ami indokolatlanul és megalapozatlanul minden mást a totalitárius korok tömegbe szűrítő merényletnek tart. A közjóért küzdő hívő ember természetesen a társadalomban élés, a szolidáris egymásért küzdő és élő emberek világát képviseli. Visszakaptuk emberi méltóságunkat, de ezt nem szabad a mások legázolására érvényesítenünk. A hívő léleknek akárhol van, akárhova állította az Úristen, humanizálnia kell a környező világot.

A könyv föltárja a családi gyökereket, azt az Odüsszeiát, amelyben a kislány Botos Katalinnak szüleivel végig kellett vándorolnia az egész akkori Magyarországon, míg végül lehorgonyoztak Tatabányán. Itt készül az életfreskó első nagy képe, hogy a későbbi szocialista bányászvárosban egy egyszerű templom világában szikrázik föl először lelkében a későbbi elhivatottságának alapja, a keresztény hit. Az ötvenes évek dermesztő és egyházüldöző világában érez rá a tanúságtevő hivatására és arra, hogy az üdvösség utáni vágya egy egyházi iskolába vezeti. Ez az első bravúr, amelyet a későbbi sikeres élet majd sokszor megismétel. A szocialista kirakatvárosból, ahol amúgy testközelből látta a bányászok elismerten és számára is tiszteletet érdemlő nehéz életét, ami így a nehéz életű emberek melletti szolidáris kiállás első iskolája is volt. Tatabányáról egy egyházi gimnáziumba! Innét nézve szinte természetes, hogy későbbi életében a hitéhez rendületlenül hűséges professzor asszony élete nem volt a szokványok, a mások által kitaposott rutin útja.

A Knézits utcában érte az '56-os forradalom és szabadságharc megrendítő élményének csodája. A kollégium, a világot bejáró hősiesség a Corvin köz közelében volt. Ezeknek az óráknak a lélekemelő és nemesítő csodáját élete végéig a szívében hordozta.

Itt ír először arról, hogy gimnazista kamaszlányként sem egy magának élő, befelé botorkáló alkat. Életre szóló barátságot köt Kopp Máriával, aki később, hozzá hasonlóan, az új demokratikus világ egyik ismert alakja lesz. Botos Katalin értékes személyét tanárai is elismerik és fejlődését támogatják, de egy újabb ugrás következik: egyházi iskolából a Marx Károly Közgazdasági Egyetemre kerül. Bár ő bevállalt tanár szeretett volna lenni, de hát akkor! Bizony szigorúan megválogatták, hogy kiket engedjenek a jövő szocialista ifjúsága elé tanárként! Hogy milyen tanár lett volna belőle? Később mégis kiderült, miután az induló Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Karának dékánja, Zlinszky János felkéri egy Közgazdasági Intézet felállítására és megszervezésére. De erről majd később.

(*Gúzsba kötve táncolni*) Az egyetemen a közgazdaságtan komoly képviselői közé került. Érdekes, hogy még a vele átellenes gondolkodású professzorokról sem szól egy rossz szót sem. Az üvöltő ötvenes évekre jött az új korszak, a reformok reményteli tavasza a közgazdaságban. A professzor asszony csillagóráinak vezető személyisége volt Hagelmayer István, akinek neve talán már kezd megfakulni, de az töretlenül él, hogy a szaktudomány óriása volt. Az akkor nyíló új világban, bár az ideológia miatt gúzsba kötve kellett táncolni a gazdaság tervezőinek is az ideológiai kényszer miatt; de azért néha szóhoz jutott a valóság is. A nem pártpolitikai szereplők számára is oxigéndúsabb lett egy kissé a légkör, mivel kezdték tiszteletben tartani a magánélet szféráit.

A szerző szépen írt sorokban emlékezik a családalapításról. Emlékezése egyben főhajtás férje személyes hőseposza előtt, aki az 1956-os események vidéki résztvevője, s a megtorlások áldozata volt. 1971 óta viseli az ő nevét. Az, hogy vidám és boldog családi életet éltek, abban szerepet kapott férjeura humoros alaptermészete is, amely gyakran szellemes „bon-mot”-okban villant meg. Például amikor a kor vezető /de amúgy köztiszteletben álló/ történésze, Ormos Mária egy ankéton a „megkésétt” magyar fejlődést taglalta, embere szellemesen ríposztolt, hogy „ez nem megkésétt, hanem *’megkésélt’ fejlődés!*” Teljes joggal, mert hazánk sokszor meglödulő fejlődését vagy elölről, vagy hátulról durván ledöfték. Kezdetről fogva sokat dolgoztak a szakmában együtt.

Oroszlánkörmeit korán megvillantotta immáron Botos Katalin, így a szakma is felfigyelt a fiatal pénzügyi tehetségre. Támogatói között megemlíti Faluvégi Lajost vagy Hetényi Istvánt, akik nevét még ma is sokat hivatkozzák közgazdászok, gazdaságtörténészek.

Tudományos alkotóerejét a családi háttérrel megerősítve, a szerző életrajza szerint sorra küzdötte le a tudományos elismerés magasba vezető lépcsőfokait. Kisdoktori, kandidátusi, akadémiai doktori. Hiába a minisztériumi magas állás, bevallja, hogy egyre nehezebben viselte az akkori minisztérium stresszes csinovnyik légkörét. Így szinte felszabadító erejű volt, hogy Hagelmayer István meghívta a Pénzügykutató Intézetbe. Végre visszatalált a tudományos élet számára oxigént adó világába

A színpalak mögött hatalmas csata zajlott a reformerek és a „fékezők” között, és csak az új világban derült fény arra, hogy mennyi kárt okoztak azok a „móserolók”, akik állandóan rohagáltak Moszkvába, hogy állítsák már le a reformokat. Az is csak napjainkban került napvilágra, hogy azzal az eretnek váddal tüzelték Moszkvát, hogy a parasztok nálunk jobban élnek, mint a munkások. Azt elhallgatták, hogy a háztájiban csak az önkiszákmányolással lehetett jövedelmet termelni. Ha nem is teljesen, de 1972-ben sajnos, sikerült is ez a merénylet, amely megakasztotta hazánk fejlődését, és csak a rendszerváltás után nyílt meg a pálya egy másik jövő felé. De ez szintén rögfös útnak bizonyult.

Már derengett valami a jövőből; Nyugaton elindult a nagy konzervatív hullám, a világban zúgott a monetáris ellenforradalom. Keynes építményét, amelyre a különböző nyugati gazdaságok saját gazdasági csodájukat építették, már rohamozták a „neokon” szellemű csapatok. Itthon a 80-as éveket átjárta a változás lelkesítő, de még nem csodaváró hangulata. A „fékezők” ellen-támadása Botos Katalint már az Agrárgazdasági Kutatóintézetben találja.

A szerző lakonikusan két szóval – „bomlik a diktatúra” – nyugtázta azt, hogy „új szelek nyögetik az ősmagyar fákat”, majd egy cseppet sem megkésve szállt fel a gazdaságtörténet induló vonatára.

(*A politika színpadán*) A katolikus egyház társadalmi tanítása elismeri a közgazdaságtan valóságának erejét és szerepét, egy tételben viszont nem enged: az embereknek szolgáló gazdaságra van szükségük. Nem véletlen, hogy amikor eljött a történelmi pillanat,

a rendszerváltásban fölemelkedett államférfi, Antall József keresztény közgazdászokat keresett, és behívta Botos Katalint a rendszerváltás első kormányába. Ezzel a Patróna Hungariae gimnázium diáklánya, a közgazdasági egyetem ígéretes tehetsége, a közgazdaságtudományok, kiemelten a pénzügyek tudós doktora kilépett a politika színpadára. Bár kevesen vártak tündérmesét, de hogy ekkora romhalmaz és pusztító adósság várt rájuk, arra még hideglelős rémálmaiban sem gondolt senki.

Ebből kellett egy új országot teremteni! Nem véletlenül nevezte a tragikus sorsú miniszterelnök „kamikáze kormánynak” a magyar újjászületésre szerveződött, nemzeti keresztény szellemű és lelkületű csapatát.

Mivel nem az „elvárt fiúk” győztek, hanyatt-homlok menekült a pénz Magyarországról, de az adósság törlesztését kíméletlenül megkövetelték. Keserű pillanat az új világ édesnek és oxigéndúsnak gondolt levegőjében: Botos Katalin vállalta föl, hogy elmondja, minden adósságot törlesztünk. Ez létfontosságú volt az új állam számára, mert nyilvánvaló volt, hogy hazánkat meg akarták fojtani, népünket a szerintük „helyes útra” terelni. A puccskísérlet nem váratott sokáig, a taxisblokáddal meg akarták törni nemzetünket. Hogy ez milyen sötét és piszkos dolog volt, az csak napjainkra derült ki teljesen. Egy üdítő eredmény: a Fidesz, amelyet egy „SZDSZ – Komszomol” céljából dédelgettek, hátat fordított a rémületes ortodox erőknél.

Hogy mi segített az akkori politikai viharban hajózó politikusoknak, kiemelten pedig főhősünknek? A keresztény ember tudja, hogy nem jelszavakkal hathatunk a történelem menetére, hanem a szeretetalapú szolidaritás erejében bízhatunk. A támadó erők individuális mohóságával szemben ott volt a keresztény emberek egymásért élő perszonalizmusa. Ez azt jelenti, hogy – miként ezt a katolikus Püspöki kar későbbi körlevele is hirdette – minden áldozatot hozunk meg egy „igazságosabb és testvériesebb világért”. Ez a kiállás abban az időben „eretnek” kiállás volt: hiszen minden valamirevaló „szakember” azt hirdette, a piac fontosabb, mint az ember. A keresztény küldetés tömören: életfeladatunk, hogy a világot szebbé és jobbá tegyük. Bár dúlt a vihar, de a tények tanúsága szerint Botos Katalin nem ingott meg.

(A katedrán – biztos hit, egy bizonytalan korban) A '90-es évek közepén, Zlinszky János dékán hívására Botos Katalin alapítóként vesz részt a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Közgazdaságtudományi Intézetének megszervezésében az éppen induló Jog- és Allamtudományi Karon. Az új kar tanrendjében kétszeres súllyal szerepeltetik a közgazdaságtani ismereteket, és szigorú ranggal állítják a közgazdaságtant a vizsgatárgyak közé. Ennek oka, hogy súlyt fektessenek a piacgazdaság igényeire, figyelemmel a keresztény szellemiség meghonosítására. Ez az újítás is hozzájárult a kar vonzó képéhez, amit később sok végzett hallgató, de a munkaerőpiac is visszaigazolt. A PPKE-n nyugdíjazásáig teljes óraszámban tanított a Heller intézetben és a társkarokon. Az ezredfordulón megszervezi a Bölcsészettudományi Kar akkor még első és egyetlen gazdaságtörténeti doktori programját, melyre később a kar Történettudományi Doktori Iskolája épül. Párhuzamosan a Szegedi Egyetemen is oktat, ahol szintén közreműködik egy Közgazdasági Kar létrehozásában.

Botos Katalin oktatási tevékenysége, az elmúlt évtizedekben megjelent könyvei és tanulmányai rendkívül széles kört ölelnek fel, de mindannyiuk kristályosító pontja a gazdaság- és társadalompolitika. Olvashatunk a magyar eladósodás mélyen húzóódó okairól, külgazdasági stratégiáink jellegzetességeiről, a KGST mechanizmusába kódolt „eredendő” hibákról, de arról is, hogy az 1968-as magyar gazdasági reform miért számított csak félreformnak. Nevezetesen azért, mert a devizakérdést (konvertibilitást) nem oldotta

meg, s ezt bizony a magyar szakirodalom Botos Katalinon kívül nem emeli ki. A magyar vállalatok még a '80-as években sem tudták, hogy mi az „ábra”, hiszen csak forintban gondolkodtak, rubel-exporttöbbletre törekedtek, s el is érték azt!

A nagy elosztórendszerrel (oktatás, nyugdíj, egészségügy stb.) foglalkozó művekben leírt megállapításai máig hatnak! Végzetesen lemaradtak a nagy rendszerekben dolgozók, s ez érzékelhető is napjainkig a társadalmi feszültségekben. Ezek a társadalmi problémák az orvosbéremelést kikényszerítették, s most jelentkeznek az oktatásügyben is. A fizetések súlyos lemaradása a többi területről hatással van az oktatásügy anomáliáira is, hiszen ki választja a pedagógus pályát, ha nem lehet – különösen kezdő fiatalnak – megélni belőle, családot alapítani?

A katolikus egyház társadalmi tanítása és a józan ésszerűség mentén kifejezetten az elmúlt évtized – mely legfőképp az ágazati politikákra koncentrál – hibái között emeli viszont ki a szubszidiaritás hiányát. Számos területen hajtják túl a központosítást, a központi bürokráciát – így az oktatásügyben is. Az ágazati politikát illetően az agrárium továbbra is csak lözongokkal támogatott. A szövetkezesek, felvásárló hálózatok elmaradása immár 30 éves bűn. A hosszú távú tervezésben a vízgazdálkodás megoldásának szorgalmazása is gyenge pontnak számít.

Botos Katalin munkássága biztos fogódczt kínál egy olyan korban, melyre költőket is megszégyenítő bőséggel hintik a jelzőket /mondhatni epitetionokat/. Az egyik külföldi lap utánanézett és 32 ilyen jelzőt talált, de a legpontosabb találat az volt, hogy ez egy „rizikó társadalom”. Vége a jóléti világ komfortjának, a gazdasági csodák és csodaévtizedek vonata már kihúzott az állomásról.

Természetes, hogy a kereszténydemokrácia egyik paradigmikus alapja, a szolidaritás nemcsak mentőöv, kapaszkodó, illetve egy olyan hajó, amely átviszi nemzetünket az oly régóta áhított túlsó partra. A professzor asszony az egyik olyan ember, aki mind tudományos munkásságában, mind személyiségében egyik építője volt a szolidaritás társadalmi paradigmájának. Keresztény derűje áthatja a könyv lapjait, ami ritka egy szakmai életrajzban.

Inkább emlékoszlopokat állít helyeknek, pillanatoknak, eseményeknek, a hazai közgazdaság óriásainak, és egy pillanatig sem hagyja el ez az örök csodálat. A könyv emellett olyan világba visz és ismertet meg lebilincselő stílusban olyan fogalmakkal, amelyeket a mindennapi életben is csak a szakma képviselői használnak.

A könyvről alapvető véleményünk: tanít, nevel és szórakoztat.

Botos Katalin folyóiratunkat is rendszeresen megtisztelte tanulmányaival az elmúlt évtizedekben. A Valóság hasábjain megjelent nagyobb lélegzetű munkái a teljesség igénye nélkül:

- Botos József – Botos Katalin: Egészségpolitika-gazdaságpolitika. , 63:7 pp. 1–8., 8 p. (2020)*
Botos Katalin: A Kádár-korszak külkereskedelme: Tények és anekdoták. 61:10 pp. 108–112., 5 p. (2018)
Botos Katalin: Ki az a Chesterton? És miért nem tudunk róla? 60:4 pp. 78–86., 9 p. (2017)
Botos Katalin: Gandhi harcostársa: az ökológiai gondolkodás úttörője. 59:8 pp. 1–11., 11 p. (2016)
Botos Katalin: Perifériáról a perifériára: [Magyarország jelenkori történetéről]. 57:9 pp. 20–29., 10 p. (2014)
Botos Katalin: A kínai gazdasági „csoda” és hatásai. 50:9 pp. 66–74., 9 p. (2007)
Botos Katalin: Közösségi gazdaságtan és nemzetközi versenyképesség. V49:2 pp. 28–34., 7 p. (2006)
Botos Katalin: Két válság: [A húszas-harmincas és a hetvenes-nyolcvanas években]. 31:3 pp. [26]–[238]. (1988)

Dan Hitchens

Gyarapodó – és fogyatkozó – egyházak
az Egyesült Királyságban

Míg bizonyos keresztény vallások eltűnőben vannak, a vallásgyakorlás más formáira ez egyáltalán nem igaz. Az utóbbi évtizedekben a legkülönbözőbb fajta új templomok ezrei nőttek ki a földből országszerte; Londonban a vasárnapi templomba járók száma tíz százalékkal magasabb, mint ezelőtt negyven éve. Hatalmas gyülekezetek virágoztak fel.

A pünkösdi prédikátort elragadja a hev – hangereje szinte fülsüketítő lesz, kitárt karjával határozottan gesztikulál, a gyülekezet az áment mormolja –, amikor váratlanul félbeszakítják. „Egy nő azt kérdezte tőlem a minap egy grillpartin – meséli nekünk – »Lelkipásztor úr, ha megnyerném a lottón a főnyereményt...«” Egy hang valahol a jobbra felől közbevág: „Ámen!” A gyülekezeten nevetéshullám söpör végig. A lelkiész meglövedgölja. „Nem. Erre nem mondunk áment! Mi nem hiszünk a szerencsejátékokban, mi a munkában hiszünk. A kemény munkában. Szóval azt kérdezte tőlem ez a hölgy: »Lelkipásztor úr, ha megnyerném a lottón a főnyereményt, és az egyháznak adnám a pénzt, elfogadná?« Én erre azt mondtam...” A gyülekezet mostanra lenyugodott. Az erkölcssteológia vizeire evezünk át. „Természetesen elfogadnám! Ez azt jelenti, hogy azt akarom, hogy Ön lottózzon? Szó sincs róla!”

Vasárnap délelőtt van az Elim Pünkösdi Egyház egyik templomában Londonban, és nagy a nyüzsgés – nem is lehet ez másképp az Egyesült Királyság talán leggyorsabban növekvő keresztény közösségében. Az elmúlt 25 év alatt az Elim tagsága 50 000-ről 75 000-re nőtt Peter Brierley statisztikus szerint. Megdöbbenő ez a számadat, ha figyelembe vesszük a kereszténység mutatta összképet az Egyesült

Királyságban. A népszámlálásból kiderült, hogy – első alkalommal – az országnak kevesebb mint a fele vallotta magát kereszténynek, ami azt jelenti, hogy egy évtized alatt hétmillió fővel csökkent a számuk.

John Hayward volt matematikaprofesszor létrehozott egy modellt, amely azt próbálja lekövetni, hogy mely egyházak nőnek és melyek fogyatkoznak. Az „R” korrelációs együtthatóra összpontosított – amely a pandémia idején vált híressé, de már régóta használták a statisztikusok bármire, ami személyes érintkezés útján terjed: pletykák, internet-trendek, a bulimiához és a nagyvárosi zavargásokhoz hasonló társadalmi hóbotok. Leegyszerűsítve, ha az egyházak nem „szereznek” több keresztényt, mint amennyit elveszítene, az R szám a kritikus 1-es küszöbérték alá esik, és beáll a hanyatlás. Hayward megjelentetett egy könyvet az egyesült királyságbeli egyházak csoportjairól, amely igencsak kijózanító olvasmány.

Hayward saját gyülekezete, a walesi egyház olyan ütemben fogyatkozik, hogy – feltételezve, hogy semmi sem változik – valamikor a 2030-as években, közvetlenül a walesi presbiteriánusok után fog kihalni. A 2040-es években a skót epizkopálisok, a metodisták és a skót egyház következnek. Az anglikánok és a katolikusok utolsó kenetét a 2060-as években adják majd fel.

A karizmatikusabb és evangéliumi egyházak, mint például az Elim, a Newfrontiers karizmatikus gyülekezeti hálózat és a Független Evangéliumi Egyházak Községe (Fellowship of Independent Evangelical Churches) egészséges R-rátával rendelkeznek. Mindenki más a küszöbérték alatt van.

Hayward elismeri, hogy a bevándorlásnak óriási szerepe van az egyházak gyarapodásában. De azt is elárulja, hogy a növekedés, ha egyszer jól megvetik az alapjait, „generációkon át folytatódhat, és más embereket is odavonz. A minap egy, a nigériai egyházak képviselőinek rendezett találkozón voltam,

és a gyülekezeteik többsége nem bevándorlókból áll.” Szerinte a növekvő közösségek nemcsak hívőket nevelnek ki, hanem „tanítványokat” is, akik képesek továbbadni a hitet másoknak – mondhatni, megfertőzni őket. „A sikeres gyülekezetek megtanítják az embereket arra, hogy miként kell másokat a hitbe bevezetni és megmutatni nekik, hogyan lehet kereszténynek lenni.”

Mindez megtapasztalható egy vasárnap délelőtt az Elim pümkösi gyülekezetben. A hitterjesztés kérdésében hajthatatlanok: a híveket emlékeztetik arra, hogy minden nap beszéljenek az embereknek Jézusról, és arra buzdítják őket, hogy a hét folyamán vegyenek részt evangelizációs szemináriumon. Vannak tanítványformáló workshopok is, a férfiaknak a „Bátor férfiak” (Men of Valour), a nőknek pedig az „Erős nők” (Women of Substance) címmel. Körülbelül hetven főt számoló kisebb gyülekezeti csoportokban közel tíz ember komoly szerepet tölt be az istentiszteleten – például vezeti az imát – és ezt mindenki magabiztos lelkesedéssel teszi.

Továbbá az istentiszteletnek olyan hangulata van, akár egy családi összejövetelnek. Mindenki tudja, mikor kell becsatlakoznia. Harsány nevetésben törnek ki egy-egy bennfentes viccen, és amikor az istentisztelet öt percre leáll, hogy [a hívek] üdvözöljék egymást, a terem ölelkező és egymás hátát veregető emberek forgatgává válik. Fél tucat ember jön oda hozzám, hogy barátságosan bemutatkozzon. Régivágású merev katolikusként nem keresek válaszokat a fontos kérdésekre. De ha mégis így tennék, ezen a helyen érdemes lenne keresgélni.

A virágzó egyházak nagyon is céltudatosan cselekednek. Nagyon jól körvonalazzák, hogy miben hisznek – különösen Krisztus elfogadását sürgetik, hiszen az egyén üdvössége forog kockán. „Ahelyett, hogy »Rendben van, itt mindenki hisz valamiben, és nem vagyunk benne biztosak, hogy miben, de mindig összehozhatunk egy rendezvényt, aztán valaki majdcsak odatéved.«”

Egy héttel a pümkösiéknél tett látogatásom után elmentem az Egyesült Református Egyház (United Reformed Church – URC) egy istentiszteletére – ez utóbbi számít az Egyesült

Királyság leggyorsabban fogyatkozó egyházának. A szertartást az egyház moderátora, Tessa Henry-Robinson tiszteletesasszony tartotta, aki saját egyháza szerint „feminista gyakorlati teológus”, aki azt tekinti elsőrendű feladatának, hogy „felelje a [lenézett] etnikai kisebbségekbe tartozó nőket és közösségeket”. A URC-t saját honlapja szerint „nem jellemzi merevség hitének megnyilvánulási formáiban, és vélemények sokféleségét fogadja el”.

Az evangéliumi olvasmány a megbocsátásról szól: „sok viszályt kiváltó” téma, ismeri el Tessa Henry-Robinson tiszteletesasszony prédikációjában, de „szinte rögtön kezdhettük azzal, hogy bocsánatot kérünk azért, amilyen vakon elhiszük, hogy magunkba foglaljuk és használjuk az Istent.” Mint például miben? A névmásokban, nyilvánvalóan. „Nem kérem arra az embereket, hogy teljesen egyetértsek, de próbálok szándékosan nem használni a hímnemű *he*, a nőnemű *she* vagy a semleges-nemű *it* vagy a többesszámú *they* névmást Isten megnevezésére... nem akarom korlátozni nyelvényt egy olyan Isten megnevezésére, amely végtelen.”

[Az ebből születő] kompromisszum pedig az lesz, hogy az ilyen végtelen Isten talán túl homályos is ahhoz, hogy világosan lássuk. Az Elim egyház templomaiban kereszt van, amely emlékeztet Jézus megváltó halálára. Az Egyesült Református Egyház templomában az ólomüvegkép egy fát ábrázol, benne tűznyelvekkel – az élet és a megújulás általános jelképeként.

Az egyik elmélet szerint azok a közösségek, amelyek szigorú követelményeket támasztanak, nagyobb valószínűséggel készítetnek a komoly elköteleződésre. Nagy-Britanniában legalábbis ezt bizonyítja a közelmúlt történelme. David Goodhew anglikán lelkész, az egyházak növekedésének vezető kutatója jól összegzi ezt: „Azok az egyházak, amelyek megnyirbálják a hitet, hogy alkalmazkodják a kultúrához, többnyire összezsugorodtak, azok viszont, amelyek a természetfeletti való „teljes értékű”, vérbő hitet kínáltak, rendszerint növekedni kezdtek. Ez éppolyan igaz a gazdag liturgiájú ortodox egyházakra, mint a rendkívül oldott hangulatú pümkösi gyülekezetre.”

Az anglikán egyház is súlyos válságot él át jelenleg. A 25 év alattiak mindössze három százaléka vallotta magát anglikánnak. Nemrégiben Justin Welby canterburyi érsek úgy nyilatkozott, hogy talán nemcsak „csupa rosszat” jelent, hogy „a hit ilyen drámai mértékben megfogyatkozott... Örömem telik ebben a kevésbé parancsolgató hozzáállásban, és abban, hogy az egyház visszább vesz abból a szerepéből, hogy mindenkinek megmondja, mit kell tennie.” Az az egyház, amely nem mondja meg az embereknek, hogy mit tegyenek – ahogy Welby sugallja –, egy újfajta alázatosságot tanulhat meg. Vagy lehet, hogy csak a bizalom végzetes elvesztésétől szenved.

Melyik esetben kellene a nagy, de zsugorodó egyházaknak másolniuk a kisebb, de növekvő egyházakat? Stephen Bullivant, a twickenhami St. Mary's University teológia- és vallásszociológia-professzora rámutat, hogy az összehasonlítás kissé igazságtalan. „A katolikusok és az anglikánok hajlamosak arra, hogy úgy tekintsenek magukra, mint akik mindenkiért vannak, és ezért erőforrásaikat mindenhol és mindenre oda kell fordítaniuk.” A kisebb csoportok célba vehetnek egy bizonyos „piacot” – például, egy templomot alapíthatnak egy olyan egyetem közelében, ahol sok a bevándorló. Mindazonáltal Bullivant szerint a nagyobb egyházaknak ebből tanulniuk kellene valamit: érdemes kiválasztani az erős önazonosságú csoportokat, és saját teret adni nekik, ahelyett, hogy mindenkit beolvasztanának egy olyan modellbe, amely „igazából senkinek sem felel meg.” A katolikus egyház például egész plébániákat adott a tradicionalistáknak vagy az ordináriátusoknak, akik anglikán stílusú liturgiát használnak [miután katolizáltak]. Ezek a plébániák aztán kilométerekreől vonzzák a lelkes hívőket. Egy másik buzgó közösség, a szír-malabár rítusú, többnyire indiai születésű katolikusok, 2016 óta saját püspökkel rendelkeznek az eparchiájuk élén – amely egyfajta párhuzamos egyházmegyeeként működik.

Bullivant szerint az a legokosabb taktika, ha elfogadjuk ezt a sokszínűséget, miközben a virágzásnak indult közösségeknek „esélyt

adunk arra, hogy valami maradandót építsenek”. Az egyházi vezetők azonban ódzkodnak ettől. „Egyetlen püspök sem szívesen mondana le legbuzgóbb katolikusainak egy részéről a szír-malabár eparchia javára. Továbbá egyetlen plébános sem veszítené el szívesen azt a néhány nagy, templomba járó családot, akik bérmálkozásra készítenek fel és biztosítják a finom falatokat a plébánia rendezvényein. És ez egyébként nem tréfadolog.

(Spectator)

Franz Lidz

Egy „felvillanyozóan őszinte” múzeum visszább vesz

„Tiszteletesebb” hozzáállást akar tanúsítani a közkedvelt philadelphiai Mütter Múzeum, ahol orvosi kuriózumok és emberi maradványok 19. századi gyűjteménye látható. Néhányan azonban hallani sem akarnak erről.

A Mütter Múzeum, az orvosi furcsaságok és rejtélyek tárháza a Philadelphiai Orvosi Kollégiumban (College of Physicians of Philadelphia) évente 160 000 látogatót vonz. A kiállított anatómiai és patológiai minták között szerepelnek szifilisztől szétmállott koponyák; van angolkórtól eltorzult gerinc; fűzőktől megnyomított csontvázak; kisfejű (mikrokefáliás) magzatok; egy kétfejű csecsemő; egy elköttött lábfej Kínából; egy terrierméretű petefészekciszta; ott látható Grover Cleveland elnök állkapocsdaganata; az eredeti „szíami ikreket”, Cheng és Eng Bunkert összekötő máj; ott látható a „Szappanlady” [savas közegben pácolódott holtteste], amelynek zsírszövevei „hullaviasznak” nevezett, aszfaltszínű anyaggá szilárdultak.

„Az emberek ösztönösen jobban érdeklődnek a szokatlan iránt – mondta Dean Richardson, a Pennsylvaniai Egyetem Állatorvosi Karának lósebészettel foglalkozó professzora. – Ki tud ránézni úgy egy kétfejű borjúra, hogy ne

akarná tudni, mi okozta ezt? A biológia csodálatos dolog, és jobban megértjük, ha felismerjük, hogy bonyolultsága elkerülhetetlenül »tévedésekhez« is vezet. »

A celeb-büvész Teller, aki maga is philadelphiai származású, a Müttert a felvillanyozó őszinteség helyének nevezte. „Lehetőségünk van szembenézni az emberi szenvedés valóságos, nem hamis leleteivel, és a zsigereinkben érezzük az elismerést az orvostudomány nagyszerű eredményei iránt.”

A Mütter azonban – hasonlóan minden más múzeumhoz – újraértékeli, hogy mi je van és hogy ez miért adatott neki. Nemrégiben az intézmény egy válságkezelésben tapasztalt közönségszolgálati tanácsadót vett fel soraiba, hogy megfészegetse a belülről és a kívülről érkező bírálatokat.

A problémák februárban kezdődtek, amikor a Mütter weboldalának és YouTube-csatornájának elkötelezett rajongói észrevették, hogy a múzeum mintegy 450 képéből és videójából 12 kivételével az összeset eltávolították. (Az egyik tréfás videóban a személyzet tagjai játékból a koponyák fogát mosták; egy másikban úgy tettek, mintha egy koponyából innának.) A pletykák gyorsan elterjedtek, és három hónappal később Kate Quinn, akit tavaly szeptemberben vettek fel a Mütter ügyvezető igazgatójának, online magyarázattal szolgált. A klipek amelyeket több mint 13 millióan tekintettek meg, „újraértékelés alatt vannak a látogatói élmény javítása érdekében” – írta.

Quinn asszony tizenhárom meg nem nevezett embert – orvostörténészeket, bioetikával foglalkozókat, fogyatékkal élőket érdekelő közbenjárókat és a közösség tagjait – bízott meg azzal, hogy alkossanak véleményt a digitális gyűjteményről. „Mindenféle területről kérünk fel embereket” – mondta el Quinn asszony az interjúban. Szavaival élve a Mütter „post mortem”-jének nevezett tevékenység, amelyet a szeptember első hétfőjén ünnepelt munka ünnepéig, a Labor Day-ig akarnak befejezni, azt a célt szolgálja, hogy megfelelő módon legyen jelen a múzeum az online térben, és hogy tiszteletteljesen kezeljék a kiállított 6 500 darab emberi maradványt.

A Quinn által folytatott etikai felülvizsgálatnak rendkívül rossz visszhangja támadt. Egy online petíció közel 33 000 Mütter-rajongó aláírását gyűjtötte össze, akik kitarítottak amellett, hogy úgy szeretik a múzeumot és a weboldalt, ahogy van. Az aláírásgyűjtők bíralták Quinnt és főnökét, dr. Mira Ironst, az Orvosi Kollégium elnökét és ügyvezető igazgatóját amiatt, hogy döntéseik során eleve „megvetéssel kezelik a múzeumot”. A panaszlevélben azt követelték, hogy állítsák helyre az összes internetes tartalmat, és felszólították a főiskola kuratóriumát, hogy azonnal rúgják ki a két vezető nőt. (Mind-ezidáig a videók körülbelül egynegyede került vissza).

Ráadásul júniusban a The Wall Street Journal közölt egy véleménycikket „Cancel Culture Comes for Philly’s Weirdest Museum” (‘Az eltörléskultúra elérte Philadelphia legfurcsább múzeumát’) címmel, amelyben Stanley Goldfarb, a kollégium korábbi igazgatója azt írta, hogy a múzeum új woke („ébredés”) vezetői buzgón próbálják megtisztítani a múzeumot bármi olyasmitől, ami kínos lehetne. Robert Hicks, aki 2008 és 2019 között volt a Mütter igazgatója, idén tavasszal hasonló véleménynek adott hangot, amikor múzeumi tanácsadóként felmondott. Elkeseredett lemondólevelében, amelyet a sajtó elé tárt, leírta, hogy dr. Irons „kijelentette a személyzet előtt, hogy »nem bír végigmenni a múzeumon«, továbbá Hicks azt tanácsolta a kuratóriumnak, hogy vizsgálják ki a két nőt, akikről úgy vélte, hogy „elitista és kirekesztő” nézeteket vallanak a Mütterről.

Sem dr. Goldfarb, sem dr. Hicks nem próbált korábban kapcsolatba lépni Kate Quinn-nel vagy dr. Irons-szal, hogy közvetlenül megvitassák aggodalmaikat.

A szakmai berkekben zajló torzalkodások közepette 13 alkalmazott mondott fel, továbbá az alábbi pletykák keringtek a közösségi médiában: dr. Irons azt tervezte, hogy a Mütterből kutatómúzeumot csinál, amely zárva lesz a nyilvánosság elől; Quinn asszony titokban eltávolította a magzati rendellenességeket bemutató „állandó” kiállítási tárgyakat; az ügyintézők el akarták riasztani a „fura gótokat” [punk fiatalokat], illetve csorbítani akarják a szervezet

küldetését, amely abban áll, hogy segítsen a közönségnek „megérteni az emberi test rejtelmét és szépségét, és értékelni annak történetét, amelyet a betegségek diagnosztizálása és kezelése jelent.”

Dr. Irons egy e-mailben úgy reagált, hogy a szóbeszédnek nem sok alapja van: „Teljességgel visszautasítom a dr. Hick állítása szerinti törekvéseket, melyek szerint én gyűlölném a múzeumot, vagy hogy célom nem az lenne, hogy a kiállított anyagok megfeleljenek a szakmai előírásoknak, illetve hogy a Kollégium és a múzeum küldetését szolgálják – írta. – Véleményem szerint a jelenlegi vizsályt az tüzei, hogy a status quo-t érintő bármiféle változtatás olyan mértékű ellenállásba ütközik, hogy még vitát sem folytathatunk anélkül, hogy ne indítana el sárdobálást és vádaskodások sorát.”

A múzeumot 1859-ben hozta létre Thomas Dent Mütter sebészprofesszor taneszközként a leendő orvosok számára, hogy lássák, mivel kerülhetnek majd szembe pályájukon. Dr. Mütter, aki sebészként először használt étert az érzéstelenítéshez Philadelphiában, 30 000 dollárral és – korábban tanítás közben használt – anatómiai furcsaságok és orvosi kuriózumok 1700 darabból álló gyűjteményével ajándékozta meg a múzeumot.

A tárház későbbi adományok és vásárlások révén gazdagodott, amelyek némelyikét, mint például a Szappanlady tetemét, fortélyos módon, illetve a sírásók megvesztegetésével sikerült megszerezni. Amikor még nem volt törvénybe iktatva a beleegyező nyilatkozat, a börtönlakók, szegények, öngyilkosok és öslakos amerikaiak senkinek sem kellő holttesteit az orvosi egyetemek rendelkezésére bocsátották boncolás és anatómiaórák céljából.

A Mütter 1863-ban nyitotta meg kapuit a nagyközönségnek, és eredetileg csak „gyakorlóorvosoknak” szánták; az 1970-es évekre évente 5000 látogatót vonzott. „Sok ember azért kezd el érdeklődni valami iránt, mert az furcsa, idegesítő vagy izgalmas, de ez néha lényegesebb dolgok vizsgálatára indít – mondta Richardson. – Lefogadom, hogy sok olyan fiatal van, akinek az első indíttatást a Mütter adta ahhoz, hogy elgondolkodjon az emberi testről.”

1986-ban Gretchen Worden, az akkori kurátor, a Müttert a viktoriánus korabeli „rém-ségtár” színpadias esztétikájával újította fel, vörös szőnyegekkel és vörös bársony drapériákkal. „A kiállítások megrázó módon emlékeztetnek a halandóságra, és annak bizonyítékai, hogy az ember valóban nem több mint részeinek összessége” – mondta akkoriban. Népszerű, bár kissé hátborzongató múzeumi programjaival és a David Letterman késő esti showműsorában való pajkos megjelenésével növelte a látogatottságot; az utóbbiban Worden lobotómiai csákányokkal és mandulalecsípő eszközökkel fenyegette a műsorvezetőt, illetve szörgombócokkal és emberi szarvakkal ijesztgette.

A kuratórium több tagja úgy ítélte meg, hogy dr. Worden bolondságai méltatlanok az általuk támogatott egészségorientált imázshoz, illetve szembemegy vele, de Worden győzedelmeskedt. A Kollégium bevételeinek csaknem egyharmada jelenleg a Mütter belépődíjaiból, üzleti és könyvtári szolgáltatásaiból származik.

Azoknak a múzeumoknak azonban, amelyek emberi maradványokat állítanak ki, egyre többször kell nyilvános elszámoltatással és vizsgálódással szembenéznük. Néhány múzeum eltörölte a „múmia” megnevezést az ókori Egyiptomból származó tartósított holttestek leírására, mivel dehumanizálónak vélik. Jo Anderson, az angliai Newcastle-ben lévő Great North Museum kurátora ezt mondta: „A látogatók egy jelentős része megkérdőjelezi, hogy a kiállított mumifikált emberek igaziak-e.”

„Ami száz vagy akár öt éve még tiszteletteljesnek számított, lehet, hogy ma már nem az” – mondta dr. Irons. A Mütternél abban áll a dolog nehézsége, hogy a látogatók annak lássák a beteg testrészeket, amik valójában – ne tárgyának vagy kuriózumnak, hanem igazi embereknek, akiknek valamikor megvolt a maguk élete.

Dr. Irons, aki ritka genetikai betegségekben szenvedő gyermekekkel foglalkozik, elismerte, hogy tényleg nem szívesen nézett rá bizonyos kiállítási tárgyakra, különösen az orvosi szenzációként mutogatott magzati

mintákra. Azt szeretné, ha az ilyen kiállítások teljesebb képet adnának az adott egyénről, a szóban forgó betegségről és a terápiában történt előrelépésekről, amelyek a mai betegetek érinthetik.

Quinn asszonyt azután vették fel ide, miután több mint egy évtizedet töltött el a philadelphiai Penn Múzeum kiállítás- és programszervező igazgatójaként. „Szerepemet abban látom, hogy visszairányítsam magunkat oda, ahol küldetésünk szempontjából voltunk a baloldali fordulatot megelőzően” – mondta a Worden-érára utalva. „Tudatosan eltávolodunk attól, hogy a legcsekélyebb mértékben a mutogató, a furcsaságok vagy a tiszteletlenség érzetét keltsük a gondjainkra bízott gyűjteménnyel kapcsolatban.”

Quinn asszony meglepődve tapasztalta megerkezésekor, hogy a Mütternek nincsen az etikai irányelveire vonatkozó szabályzata, nemhogy az emberi maradványokra vonatkozó előírásai. Ráadásul, a múzeumnak igen hiányos adatok állnak rendelkezésre arról, hogy hány „bennlakója” van – így nevezik maguk között a munkatársak az emberi mintákat –, vagy hogy milyenek [voltak] azok életkörülményei. „Tartozunk annyival ezeknek a maradványoknak, hogy a lehető legtöbbet megtudjunk mindenkiről, aki itt van – mondta Quinn asszony. – Igenis, sok ember fontosnak tartja ezt.”

A szövetségi törvényeknek megfelelően, a múzeum gondoskodott arról, hogy hét őslakos amerikai maradványait visszaszolgáltassák New Jersey-ben és Kaliforniában élő közösségeknek. Quinn asszony úgy próbál lépéselőnybe kerülni a rendkívül gyorsan változó jogi és etikai környezettel, hogy a kiállítási darabok egy átfogó leltározását vezényli, amely az 1940-es évek óta az első a maga nemében. Számításai szerint a folyamat legalább négy évig fog tartani, figyelembe véve a Mütter 35 000 darabból álló, zömében az alagsorban tárolt gyűjteményének nyilvántartását és bo nyolultságát.

Hicks doktor továbbra sem örül a szemléltetváltásnak. „Mütter doktor nem igen értette volna azt a szállóigét, hogy a múzeumnak az életről kell szólnia, nem pedig a halálról –

panaszolta lemondólevelében. – A számos anatómiai boncterem bejáratánál található feliratot, mely szerint ‘Ez az a hely, ahol a holtak az élőket szolgálják’, a múzeum látogatói dr. Irons külön magyarázata nélkül is képesek felfogni.”

(*The New York Times*)

Zanny Minton Beddoes

Szemek és szagok

Mit árul el a tudomány szerint szagunk és szemünk színe a szexuális vonzódásról?

A férfiak alapvetően az anyjukat vennék el, a nők pedig az apjukhoz mennének hozzá, továbbá társat is úgy választanak szag alapján, hogy egészséges utódok szülessenek – ez a két feltevés már régóta fennáll, és nemrég tették közzé azokat a tanulmányokat, amelyekben nagyító alá vették e hipotéziseket. Mindenesetre úgy tűnik, hogy csak az egyik állta meg a helyét.

Janek Lobmaier, a svájci Berni Egyetem munkatársa a szaglás kérdését vizsgálta kollégáival. Munkájuk a londoni Királyi Természettudományos Társaság *Proceedings of the Royal Society* című folyóiratában jelent meg. Lisa DeBruine, a brit Glasgow-i Egyetem munkatársa és kollégái a bioRxiv online adatbázisban közzétett tanulmányukban a szemszín vizsgálták – pontosabban azt, hogy kedvesünk szemszíne megegyezik-e a szülőnk szemszínével.

Lobmaier és csapata azt az elgondolást tesztelte, hogy az emberek szó szerint kiszimatolják a megfelelő fő hisztokompatibilitási komplex (MHC-) génekkel rendelkező partnereket. A változatosabb MHC-génkészletű embereknek erősebb az immunrendszerük. A különböző MHC-génekkal rendelkező pároknak így valószínűleg egészségesebb utódaik lesznek. Az MHC-gének a testszagot is befolyásolják, így nem meglepő, hogy számos állatfaj a szag alapján választja ki az eltérő MHC-géneket hordozó társakat.

Nem világos azonban, hogy az emberek is ezt a példát követik-e. A kísérletek kétértelmű eredményeket hoztak. Ezért Lobmaier, hogy a dolgok végeire járjon, 42 női „szagdonort” és 94 férfi „szagértékelőt” toborzott, akik mindannyian vérmintát adtak, melyeket kielemezett annak megállapítására, hogy az alanyok a hat különböző MHC-gén melyik változatával rendelkeznek. A férfiakat mind arra kérték, hogy értékeljék nyolc nő szagát; a szagot egy vattakorongon gyűjtötték, amelyet egy éjszakán át az adott nő hónaljában tartottak. Fontos, hogy – a korábbi munkától eltérően – ezeket a mintákat mind az önkéntesek menstruációs ciklusának azon szakaszában vették, amikor termékenyséjük a csúcsponton volt. A nyolcból négy olyan nőtől származott, akinek hasonló MHC-génjei voltak, mint a szagmintát vevő férfinak, négy pedig olyan nőtől, akinek eltérő MHC-génjei voltak.

DeBruine kísérletében eközben 150 férfi és 150 nő vett részt, akiknek a fele hosszú távú párkapcsolatot ápolt azonosneműekkel. A résztvevőknek meg kellett adniuk a saját, a partnerük és a szüleik szemszínét. DeBruine ezeket a színeket aztán a statisztikai könnyedség kedvéért két csoportba sorolta: világos (mogyorószínű, zöld, kékeszöld, kék és szürke) és sötét (fekete, sötétbarna és barna). Célja az volt, hogy három egymásnak ellentmondó hipotézist teszteljen: azt, hogy az emberek a saját magukhoz hasonló társakhoz vonzódnak; hogy a lányok genetikailag az anyáktól, a fiúk pedig az apáktól öröklik a preferenciáikat (tehát a másik szülő szemszínét fogják előnyben részesíteni); vagy azt, hogy az egyik szülőt keresik a partnerben, azaz imprintinggel (bevésődés révén) tanulják azt.

A heteroszexuálisok esetében azonban a második és a harmadik hipotézis eredménye ugyanaz lenne. DeBruine úgy gondolta, hogy különbséget tehet majd meleg férfiak és nők között, ha mindkét csoportot bevonja a vizsgálati mintába. Feltételezte, hogy egy meleg fiú az apját, egy meleg lány pedig az anyját látja majd [partnerében].

És ez be is igazolódtott. Amikor a számokat összeadta, azt találta, hogy a meleg férfiak és a hetero nők egyaránt kétszer olyan valószínűséggel rendelkeznek apjukhoz hasonló

szemszínű partnerrel, mint amelyet a véletlen előre jelezne. Hasonlóképpen, a hetero férfiak és a meleg nők két és félszer nagyobb valószínűséggel választottak az anyjuk szemszínéhez hasonló szemszínű partnert. Bár a szemszín csak egy a sok olyan tulajdonság közül, amely felkeltheti a romantikus érdeklődést, ennek sajátos esetében ez a vonzalom valószínűleg bevésődik.

Ami Lobmaier-t illeti, azt találta, hogy bár a vizsgálatában részt vevő férfiak erős tetszést és nemtetszést fejeztek ki a vizsgálandó szagokkal kapcsolatban, ezek nem álltak összefüggésben az érintett nők MHC-génjeivel. Erről a jelenségről mindenesetre új hipotézist kell alkotni.

(The Economist)

Mary Dejevsky

Mi a baj a szupermarketek
önkiszolgáló kasszáival?

***Inkább csak megkeserítik az életünket,
ahelyett, hogy meggyorsítanák.***

Amikor legutóbb beugrottam néhány dologért a hozzám legközelebb eső kis élelmiszerboltba, olyasminek voltam tanúja, aminek annak előtte sohasem. Egy előtte az önkiszolgáló pénztárt használó párt megállított a személyzet egy tagja a kijáratnál, és arra kérte őket, hadd nézzen bele a szatyrukba (amely egyébként az üzlet márkajelével volt ellátva). A vásárlók habozás nélkül engedelmeskedtek, majd a személyzet halvány mosoly kíséretében útjukra engedte őket. Másképp is végződhetett volna a dolog. A közelmúltban készült jelentések azonban azt sugallják, emelkedőben van a bolti személyzet elleni agresszió.

Bármi volt is az ellenőrzés oka, be kell valljam, hogy – külső megfigyelőként – némi elégedettséget éreztem. Részben azért, mert valaki egyáltalán ellenőrzött; láttam már embereket arcátlan módon fizetés nélkül távozni a pénztárgépektől, ami azt jelenti, hogy mindenütt

megemelkednek az árak, nemdebar? De főként azért éreztem így, mert észrevettem, hogy a négy, kezelőszemélyezettel működő kasszából ténylegesen csak egynél volt pénztáros – mi több, olyasvalaki ült ott, aki tényleg munkája részének tekintette, hogy a megvásárolt dolgaimat ellenőrizze, ahelyett, hogy a sorsjegy-automatát töltené újra vagy cigarettacsomagokat halászna elő a pénztárgép mögül.

Ebből apróbb győzelmek születnek – ugyanis azt is el kell ismernem, hogy egyike vagyok azoknak a dinoszauruszoknak, akik még mindig idegenkednek az önkiszolgáló pénztárártól és nem szívesen használják azokat, még ennyi idő eltelte után se. Mostanában különösképpen nehezen viselem őket, mert egy balesetem miatt bottal járok, és az önkiszolgáló kassza mellett nincs hová támasztani; így elkerülhetetlen, hogy egyszer csak nagy zajjal a földre esik, más vásárlók esetleg keresztülesnek rajta és csak ügyelbajjal tudom visszaszerezni.

De nem csak erről van szó. A zaj is idegesítő; meg a géphangon jövő, „váratlan árucikk a csomagolótérben” vádaskodások, amelyek joggal váltak neveltség tárgyává. Gyakran semmilyen segítséget nem kapunk az ügyben, hogy mit hová tegyünk, így aztán leszid bennünket a gép; majd nem engedi, hogy a megvásárolt árut szatyrunkba pakoljuk, miközben szkenneljük őket, s ezért megint szidás következik.

Továbbá rendkívül sokáig tart a dolog. Egy ügyes pénztáros percekben belül végez a legtöbb ember bevásárlókosarával; nekünk – többnyire amatőröknek – jóval több időt vesz igénybe a folyamat, és bosszantó fennakadások tarkítják. Egy üveg bor beszkenyelését követően olyan instrukciót ír ki, hogy „hívjunk segítséget”. Az úgynevezett „darabárúk” különösen sok fejfájást okoznak. Nemrégiben egy sajtos pogácsát próbáltam lenyomozni, mire az „(édes) pékárú” címszó alá dugva találtam rá. Ugyanannak az üzletláncnak egy másik boltjában miután már az áruk felét beszkenyeltem, a gép arról tájékoztatott, hogy nem mér le semmit. Ezért mindent vissza kellett tennem a kosaramba,

és újrakezdenem egy másik gépnél (ezúttal egy segítőkész alkalmazott társaságában). Az előbbieket egyikétől sem lesz jókedvem, ahogy gyanítom, másnak sem. Oda vezetnek, hogy a pandémia idején hősies szerepet betöltő szupermarketek megint kezdenek az idegeinkre menni. Érthető módon, most ellentámadásba lendülnek.

A Tesco testkamerák bevezetésén fáradozik, amelyeket a személyzet használhatna, ha agresszió éri őket a vásárlók részéről; más üzletek már beszerezték ezeket a berendezéseket, vagy követik a példát. Ez a biztonsági kamerarendszert (Closed Circuit Television, vagyis CCTV) kiegészítve működne. A kijáratnál történő ellenőrzések egyre gyakrabban a vásárlási élmény részévé válnak a környék olyan kisebb boltjaiban, mint ahová én is járok; az utóbbi években már elterjedté váltak a nagyobb bevásárlóhelyeken is. Nő azoknak a boltoknak a száma, amelyek kiléptetőt kaput szerelnek fel, és arra kötelezik a vásárlókat, hogy távozáskor mutassák be blokkjukat. Időnként a blokkot összevetik a szatyor tartalmával.

Mindezt egy olyan törekvés részeként magyarázzák, amely az egyre elharapózó bolti szarkák jelenségét hivatott visszaszorítani, ami viszont részben a rendőrség érdektelensége, és még inkább a megélhetési válság okozta költségek miatt alakult ki. De talán még messzebbre kell visszamennünk, mint a megélhetési válság, és fel kell tennünk a kérdést, hogy ha nem is teljes mértékben, de valami más lehet a felelős a lopások megnövekedéséért, de legalábbis hozzájárulhat-e azokhoz a veszteségekhez, amelyeket jelenleg a szupermarketek próbálnak megfékezni.

Itt visszakanyarodnék az önkiszolgáló pénztárhoz. Az Egyesült Királyság gazdaságát már régóta a stagnáló termelékenység jellemzi, és természetesen én is azok közé tartoznék, akik a mindenütt rendelkezésre álló olcsó munkaerőben látják az okot, amely elveszi a kedvet az automatizálásba való beruházástól. A szupermarketek önkiszolgáló pénztárait kivételként üdvözölhetjük: kevesebb az alkalmazott, alacsonyabbak

a költségek, olcsóbbak a polcokon lévő termékek, és természetesen magasabb a termékelékenység.

De tényleg megéri így? Jó érvet szolgáltatnak a szupermarketek önkiszolgáló pénztárai a fogyasztói szektorban történő automatizáláshoz, vagy elhibázott lenne ez a fajta automatizálás? A jelenleg bevezetett intézkedések, a kiléptető kaputól a táskaelenőrzésen át a testkamerákig, mind-mind személyzetet és időt kívánnak, és pénzbe kerülnek.

Még más kérdések is felmerülnek. Félretéve a rendőrség megoldásait, vajon nem könnyítették-e meg a kevésbé ellenőrzött önkiszolgáló pénztárak az emberek számára, hogy csak úgy kisétáljanak a bevásárlásaiikkal? A vásárlók annyira haragszanak a gépekre, hogy jogos bosszúnak tartják, ha úgy dugják a garnélarakot vagy spárgát a táskájukba, hogy burgonyaként szkennelték be azokat? Igen, tudom, hogy nem illene így tenniük, de ők vajon így gondolják-e? És arról a tényről se feledkezzünk el, hogy a szupermarketek lényegében azzal csökkentették a bérköltségeiket, hogy a vásárlókat ingyen dolgoztatják a pénztárgépeknél. Ha csak néhány dolgot veszünk, akkor gyorsan végezhetünk. Egy családi bevásárlás esetében azonban nem igazán.

Az egyetlen igazán hatékony, vásárlóbarát önkiszolgáló pénztárral eddig a japán Uniqlo áruházban találkoztam, ahol a kosarat egy szkennerbe kell helyezni, és az olvassa le az árcédulákat. Hacsak nem így járnak el a szupermarketek, akkor nézhetik a lopásokból és a megfélemlítésből származó veszteségeket, valamint a további biztonsági intézkedések miatt felmerülő számlákat, és feltehetik a kérdést, hogy van-e értelme. Nem lenne egyszerűbb és olcsóbb, valamint az ügyfélkapcsolatok és a bűnözés vissza-szorítása szempontjából hasznosabb, ha a pénztárgépek többségébe ismét visszaültetnék a dolgozókat? Úgy tűnik, hogy másutt Európában se igen hagytak fel ezzel a gyakorlatl.

(The Spectator)

Katherine Lemasters –
Lauren Brinkley-Rubinstein¹

Törvényszegés és áldatlan állapotok
az amerikai börtönökben

A börtönbe zárt emberek tömege közegészségügyi válságot jelent, a kutatóknak megbízható egészségügyi adatszolgáltatásra van szükségük az állami börtönöktől a problémák kezeléséhez.

2021-ben különösen siralmas viszonyok uralkodtak az amerikai börtönökben. A Covid-19 miatti halálozások száma a rács mögött továbbra is meghaladta a népesség egészét érintő Covid-19 miatti halálozási arányt. Ezzel egy időben sok intézményben az új elzárások ugyanarra a túlnépesedett szintre duzzasztották fel a börtönlakók létszámát, mint ami a világjárvány előtt volt.

A látogatásokat korlátozták, a fogvatartottak viszont nemigen tudtak egymástól távolságot tartani a közösségben, ritkán kaptak személyi védőeszközt, mint például maszkot, és olyan szélsőséges körülményeknek voltak kitéve, mint a magánzárka – ezt a gyakorlatot rendszerint büntetésként alkalmazták –, továbbá az egész intézményt érintő elzárások a betegség megfékezése érdekében. A foglyoknak továbbá azok gyászolásával is meg kellett kínlódnuk, akik a Covid-19 áldozatai lettek környezetükben.

A COVID Börtönprojektet megalapító közegészségügyi kutatókként csapatunk gyanította, hogy ezek a körülmények ártalmára voltak az elzárt emberek egészségének, ezért elhatároztuk, hogy tanulmányozni fogjuk, miképpen változott a világjárvány idején a börtönben elkövetett öngyilkosságok aránya. De nem jártunk sikerrel, mert rájöttünk, hogy a legtöbb

¹ Lauren Brinkley-Rubinstein a Duke University School of Medicine orvostudományi egyetem docense. Katherine LeMasters szociálepidemiológus és a Coloradói Egyetem Anschutz Medical School orvostudományi karának adjunktusa. Mindkét szerző a büntetőjogi rendszer és az egészségügyi méltányosság határterületén dolgozik.

államban nem adtak le megfelelő jelentéseket ezekről az adatokról – megsértve ezáltal a szövetségi törvényeket.

Az őrizetben lévők ritkán követnek el öngyilkosságot. A börtönbüntetésüket töltők elvben szigorú felügyelet alatt vannak, és nincs – vagy nem kellene, hogy legyen – hozzáférésük fegyverekhez, mint például lőfegyverekhez, amelyeket az öngyilkosságok több mint felében használnak a börtönök falain kívül a lakosság körében. Ennek ellenére az öngyilkosság már évek óta vezető halálok a börtönben, részben azért, mert a stressz, az önrendelkezés elvesztése, a társadalmi és családi kapcsolati hálóból való kiszakadás és a kiszámíthatatlan életkörülmények romboló hatásukkal teljes mértékben hozzájárulnak a mentális egészség válságához.

Csapatunk megvizsgálta az ötven amerikai állam büntetés-végrehajtásért felelős minisztériumi szerveinek weboldalait az ilyen információval kapcsolatos statisztikai jelentések és nyilvánosságra hozható sajtójelentések szempontjából, hogy rögzítse a börtönben elkövetett öngyilkosságok változásait a vilájárvány lefolyása során. Minden szervnek elküldtük az információszabadságról szóló törvényen alapuló kérelmet, amely megköveteli ezektől a közintézményektől adataik nyilvánosságra hozatalát. Mint legutóbb tudósítottunk egy, a nonprofit Public Library of Science kiadó által létrehozott *PLoS One* folyóirat egyik nemrégii cikkében, 13 állam egyáltalán nem közölt adatokat. Nyolc állam hiányos vagy elavult adatokat szolgáltatott, gyakran teljesen kihagyva a 2020 és 2021 közti járványidőszakot.

Valójában csak 16 állam szolgáltatott közegészségügyi szempontból használható adatokat: olyan adatokat, amelyeket az elmúlt években szolgáltatottak, amelyeket legalább havonta frissítettek, amelyek intézményi szintről vagy egyénektől származtak, és amelyeket önként, statisztikai jelentésekben vagy sajtóközleményekben adtak meg. Azonban még azok az államok is, amelyek mindezt megtették, ellentmondásos adatokkal rendelkeztek. A Georgia állambeli büntetés-végrehajtásért felelős minisztériumi szervek például 2020-as sajtóközleményeikben nem számoltak be öngyilkosságról, miközben az Atlanta Journal-Constitution

napilap oknyomozó riportja abban az évben 30 öngyilkosságot mutatott ki a georgiai állami börtönökben. A Washington állam által a csoportunkkal megosztott öngyilkossági adatok pedig nem egyeztek a saját statisztikai jelentéseiben szereplő számokkal.

Továbbá csak hat állam közölt adatokat öngyilkossági kísérletekről, illetve csak három számolt be adatokkal az elhalálozás idejét jellemző elhelyezési viszonyokról, beleértve a magánzárkát, jóllehet ismeretes, hogy a magánzárkában eltöltött idő rombolja a lelki egészséget és növeli az öngyilkosság esélyét. Az átlátható jelentés-tételnek ez a fájdalmas hiánya annak ellenére történik, hogy a büntetés-végrehajtásért felelős minisztériumi szervek a szabadságvesztés alatt bekövetkezett halálesetekről szóló 2000. évi törvény (Death in Custody Reporting Act) értelmében kötelesek bejelenteni azokat a haláleseteket, amelyeket az őrizetükben lévők követnek el.

Andrea Armstrong, a Loyola Egyetem jogászprofesszora 2022-ben az amerikai szenátus előtti meghallgatáson azt vallotta, hogy senki nem tudja, hogyan és miért halnak meg emberek az ő államában, Louisiana állam börtöneiben és fogvatartó intézményeiben. Az egyik esetben a börtön nem adott tájékoztatást a hozzátartozóknak egészséges, fiatal rokonuk haláláról, és arra szólította fel őket, hogy szerezzenek egy ügyvédet, ha több információt akarnak. Lehetetlenség pontosabb képet nyerni arról, hogy mi folyik Louisiana börtöneiben, mert a louisianai adatok teljességgel elégtelenek: évekre visszanyúló kihagyások vannak, kevés az információ az öngyilkossági kísérletekről, továbbá sincsenek adatok arról, hogy az elhunyt személyeket magánzárkába helyezték-e, vagy pedig mentális betegséget diagnosztizáltak-e náluk.

Sajnos ezek a fölöttébb hiányos adatok nem csak az öngyilkosságokkal kapcsolatban figyelhetők meg. Az alabamai büntetés-végrehajtásért felelős minisztériumi szerv végig alacsony Covid-19 fertőzési arányról számolt be a járvány alatt, valószínűleg nem azért, mert kevésbé terjedt a vírus, hanem mert ritkán tesztelték a betegséget. Arról sincsenek valós idejű adataink, hogy pontosan hányan vannak a börtönökben.

A megbízható adatoknak ez a hiánya kiválóan példázza az Egyesült Államok közönyét a börtönlakókkal szemben, valamint része egy régi örökségnek, amit a kisebbségi sorsba taszított emberek semmibe vétele jelent, mivel aránytalanul sok bebörtönzött kerül ki a feketék közül, akiknek a közösségével nem sokat foglalkoztak érdemben a történelem során. Ez továbbá egybeesik azzal, hogy az Egyesült Államokban történelmi méretű adathiány áll fenn a fegyveres erőszakot, a rendőri erőszakot és tágabb értelemben a börtönökben bekövetkezett haláleseteket – a fekete közösségeket aránytalanul súlyosan érintő közegészségügyi válságokat – illetően. Ezeket az adatokat apránként gyűjtik össze a nonprofit társaságok és az egyetemek a kormányzati adatgyűjtés hiányában.

Az igazságügyi statisztikai hivatal a múltra visszatekintve kétéves késéssel vetette össze és tette közzé az adatokat az állami és szövetségi börtönökben és helyi fogházakban történt elhalálozások okairól. Ez a késés megakadályozta, hogy a rács mögötti krízishelyzetekre, például a mentális egészség válságaira bármi módon felkészülhessenek vagy valós időben reagáljanak, ami megelőzhetne volna a haláleseteket. Még több aggodalomra ad okot, hogy a hivatal nemrégiben bejelentette, hogy felhagy ezeknek az adatoknak a közzétételével: a 2019-es adatközlés volt a legutolsó.

De ennek nem kell így lennie. Tizenhat állam és a szövetségi börtönrendszer megfelelő módon közlik ezeket az adatokat. Kalifornia állami, intézményi és egyéni szinten jelenti le az adatokat, valamint az elhelyezési körülményeket az elhalálozás idején. A szövetségi börtönügyi hivatal egyéni szinten mért adatai rámutattak, hogy a szövetségi börtönökben 2020-ban ugrásszerűen megemelkedett az öngyilkosságok száma, még az általános lakosság körében mért számadatokot is meghaladta. Továbbá a Covid-19-járvány elején valamennyi állami büntetés-végrehajtásért felelős szerv a Covid-19 tesztelését, eseteit, elhalálozásokat nyilvánosan nyomon követő táblázatok készítésébe fogott, ami azt mutatja, hogy lehetséges a fokozott átláthatóság.

A börtönök nyilvános intézmények. Elszámoltathatóknak kell lenniük az őket finanszírozó nyilvánosság felé, az emberek felé, akik aggódnak ott élő szeretteik miatt, továbbá a döntéshozók és kutatók felé, akik megkísérlik felmérni a börtönöket és változást sürgetnek. Ha országunk célja a bebörtönzéssel valóban az újbóli beilleszkedés lenne, az egyes emberi sorsokat kellene szemünk előtt tartanunk – az elzárás alatti öngyilkosságot kiemelten kellene kezelni, mert a rendszer teljes csődjének a jele. Ezek a halálesetek megelőzhetők. Az egyének jólléte iránti figyelem hiánya, a halálesetek tudomásul nem vétele a közöny kifejezésének végső bizonyítékai. Ahhoz, hogy jól műveljük a tudományt, jó adatokra van szükségünk. Közegészségügyi válságtól szenved a tömegeket elzáró rendszer, amely annyi embert tart börtönben, hogy még az Amerikai Egyesült Államok harmadik legnagyobb városát is benépesítenék. Nem tudunk ennek a válságnak a megoldásán dolgozni, ha nem bízhatunk a mögötte álló adatokban – vagy ha még hozzáférésünk sincs hozzájuk.

(undark.org)

Katie Mulkowski²

Beteg város

Apám Robert Moses New Yorkjában nőtt fel. Története arról tanúskodik, hogy miként formálja életek sokaságát a városfejlesztés.

Apám gyerekként görkorsolyázott a Cross Bronx gyorsforgalmi úton, mielőtt azt átadták volna az autóforgalomnak. 1953-ban született, és hét- vagy nyolcéves lehetett, amikor New York

2 Katie Mulkowski várostervező. Londonban számos olyan közterületi és közlekedési projekten dolgozik, amelyek célja a levegőtisztaság javítása, az autópályák zsúfoltságának csökkentése és emberközpontúbb helyek kialakítása a méltányosság jegyében.

város gigantikus főútvonala elérte építésének csúcspontját, amit sok összekovacsolódott bronxi városnegyed lerombolása tett lehetővé. Nem East Tremontban vagy Spuyten Duyvilben lakott, amelyeket szó szerint kettévágott az autópálya, hanem ténylegesen a Fordham Heights és Kingsbridge Heights között, körülbelül három kilométerre északra az új úttól. Nem volt politikus vagy várostervező – egy kisgyerek volt, aki a felcsatolható korcsolyájának méretével volt elfoglalva, meg azzal, hogy ráférnek-e hatalmas cipőire, amelyek vézna kis testét tartották. Nem tudta, hogy a város legvitatottabb tervezési projektjén siklik végig korcsolyájával, és azt sem, hogy milyen hatással lesz majd ez életére. Kicsi volt még, meg ott voltak a barátai is, így aztán felcsatolták a korcsolyáikat. Átlagemberek számára így zajlik a történelem.

Édesapám Robert Moses New Yorkjában nőtt fel – abban a városban, amely óriási infrastruktúrális fejlesztésen ment keresztül, hogy egy kiterjedt autópálya-hálózatot hozzon létre. Amellett, hogy Mosesnek nem politikai szereplőként is nagy volt a befolyása, és toronymagasan emelkedő autópályák sokaságát hozta létre, arról volt ismert, hogy ő állt az élen a helyi közösségeket szétromboló tervezési projekteknek. Amikor apám visszaemlékezett arra a Bronxra, amely őt felnevelte, egy olyan helyet írt le, amely sokszínű és életközeli volt, időnként a szegényesség jellemezte, de ahol az emberek vigyáztak egymásra. Otthagyhattuk lakáskulcsunkat a boltosnál, akinek a bátyja részvétét küldte a családunknak, ha egy szerettünk elhunyt. Moses felháborító módon nem vett tudomást erről a társadalmi tökérről, és ujjongással fogadott minden olyan javaslatot – ahelyett, hogy figyelmen kívül hagyta volna őket –, amely egész városrészek ledózerolását kívánták. Hírhedt volt az alábbi szállóige átköltéséről: „nem készíthetünk rántottát anélkül, hogy ne törnénk fel a tojásokat”.

Ezt az idézetet tévesen Sztálinnak tulajdonították, de ma inkább mintha Trump szájából hangozhatna, annyira megdöbbentő az érzéketlensége, hogy már szinte komikus. Apám gyerekkorát állandó betegeskedéssel töltötte, egyikike volt annak a számtalan bronxi zsidó

gyereknek, akik gyenge testalkatuk és súlyos asztmájuk miatt állandóan hiányoztak az iskolából. Kilencéves volt, amikor az építkezések és a forgalmi torlódások miatt olyan rossz egészségi állapotba került, hogy tanárai végül úgy döntöttek, visszafogják egy évre, és így elválasztották osztálytársaitól és barátaitól. 1962-t írtunk, és már közel egy évtized telt el a bronxi születésű filozófus, Marshall Berman által a „por és törmelék érája”-nak nevezett időszakból, amikor [apámék] városrészét „szétzúzták, felrobbantották és lerombolták” a központján keresztülmenő Moses-féle gyorsforgalmi út miatt.

Sok család számára, mint amilyen az enyém is, a gyorsforgalmi út a környezeti igazságtalanság átfogóbb történetét jelképezi a térsejben, amelyet most „asztmasikátornak” neveznek e légúti betegség aránytalanul magas itteni előfordulása miatt. A gyermekkori asztma gyakorisága Bronxban még mindig 40 százalékkal magasabb, mint a New York-i átlag, amit a levegőben lévő szálló por magas koncentrációjának tulajdonítanak. 2022-ben Eric Adams, New York polgármestere kijelentette, hogy a Cross-Bronx gyorsforgalmi út áll ezeknek az egyenlőtlenségeknek a hátterében, mivel szétszabdalta a nagyrészt fekete és latin-amerikai munkásnegyedeket, miközben jelentős légszennyezést okozott, ami statisztikailag összefüggésbe hozható a lakosok nemzedékek óta fennálló rossz egészségi állapotával. A közlekedés számos mérgeanyagot bocsát ki, például dinitrogén-oxidot, PM_{2,5}-t, valamint a fékekből és gumiabroncsokból származó port; ha ennek tartósan ki vagyunk téve, olyan mellékhatásokat tapasztalhatunk, mint az asztma, a tüdőtágulás, a szív- és érrendszeri betegségek, valamint a rák.

Apámat 2022-ben vesztettük el a rákkal több mint két évtizede húzódo, bátran vívott küzdelmének végkifejleteként. Huszonnégy éves voltam, amikor meghalt – lehettem volna fiatalabb is, de nem voltam elég idős ahhoz, hogy próbáljak ne foglalkozni egy tompa, szinte állandóan jelen lévő hiányérzettel. Szerény volt, régimódi és a végtelenségig megbízható. Érzélgős volt, vicces és szentimentális. Ritka keverékét alkotja a hihetetlenül szorgalmas és mélyen együtt

éző embereknek: a hosszú évekig légzésterapeutaként dolgozó apám maga is asztmás volt, aki lélegezni segített az embereknek. Soha nem tudjuk majd biztosra megmondani, hogy vajon egy életen át fennálló tüdőproblémáit és a rosszindulatú daganatokkal vívott elhúzódó küzdelmét kizárólag az okozta, hogy káros szennyező anyagoknak volt kitéve. Bolondság lenne azonban azt állítani, hogy az a környezet, amelyben nevelkedett, nem volt hatással az egészségére vagy az apjának, testvérének, az unokahúgának vagy unokaöccsének az egészségére, valamint a bronxi lakosságnak arra a 33,3 százaléka, akik betegen, idő előtt hunytak el, amely arány lényegesen magasabb, mint New York városban (26,2 százalék) vagy New York államban (23,4 százalék).

Amellett, hogy apám lánya vagyok, ma már gyakorló várostervezőként dolgozok, és olyan tanítómesterek képeztek ki, akik jó érzékkel látták a közterületek és a közegészségügy közötti kapcsolatot. Jól dokumentálták már a tényt, hogy a környezeti problémák egyenlőtlenül hatnak az emberre – köszönhető ez számos írónak, tudosnak és aktivistának, például Robert D. Bullard-nak, a Dumping in Dixie (Szeméttlerakók Dixie-ben, 1990), Julie Sze-nek, a Noxious New York (Mérgező New York, 2006) és Gregg Mitmannak, a Breathing Space (Lélegzetvételenyi hely, 2008) című könyv szerzőjének, amely utóbbiban különösen a 4., „A fojtogató városok” című fejezet érdekes. Bizonyos népességcsoportok – elhelyezkedésük, demográfiai összetételük, a rendelkezésre álló erőforrások szintje és a mögöttes politikai berendezkedés alapján – jobban érzik az ipari szennyezés hatásait, mint mások. Ez gyakran azzal függ össze, hogy a társadalmi és gazdasági jogfosztottság története „leképeződik” a városi térbe olyan tervezés révén, mint a redlining [külcsön vagy biztosítás visszautasítása szegénynek tekintett környéken élőknek] és az övezetekre osztó zónázás. Dél-Bronx mellett az olyan városrészekben, mint a brooklyni Sunset Park és a manhattani Nyugat-Harlem, ma földrajzilag nagyobb koncentrációban találhatók szennyező infrastrukturális létesítmények, például főútvonalak, erőművek, szeméttégetők és

hulladékátrakó állomások, mint a gazdagabb városrészekben – ez eleve arra itéli a város néhány igen szegény és változatos összetételű közösségeit, hogy a legrosszabb egészségügyi kilátásoknak nézzenek elébe. Miután minderről tudomásom volt – szakmailag és személyes szinten is –, a bánatomat csak fokozta az a kétségbeesés, hogy már régóta láttam, mi van készülőben.

Először Berman munkájában találkoztam bíráló hangvétellel a Cross-Bronx gyorsforgalmi úttal kapcsolatban, amelyet akkor mutatnak nekem, amikor elhatároztam, hogy apám nyomdokaiba lépek és szülőföldről, Kaliforniából New Yorkba költözők építéstervezői diplomámmal. Egy professzor a kedvencének nevezte Berman All That Is Solid Melts into Air (Minden, ami állandó, elpárolog, 1982) című könyvét, én pedig egy teljes hálaadás ünnepét azzal töltöttem, hogy megértsem fausti utalásait, míg egy szülővárosomból származó barátom átjött hozzám és főzött rám. A szöveg körülbelül ugyanolyan radikális, mint ahogy elvárnánk attól, aki [művének] címében a Kommunista Kiáltványt idézi. Berman, akit érdekelték a tőkefelhalmozás helyi hatásai, igen sokat írt arról, hogy milyen bonyolult volt Bronx viszonya a fejlődéshez, míg beszámolt a gyorsforgalmi út erőszakkal véghez vitt megépítéséről, amely folyamat évtizedeken át folyt. Számomra Berman munkája azt példázza, hogy milyen erővel bír a narratíva és a tények közti párbeszéd, mivel életszerűvé teszi a levegőminőségről szóló statisztikák és hasonló dolgok mögötti, zsigerekbe hatoló emberi képet.

Felelevenítette például „a hatalmas gőzlapátokat és bulldózereket, a fa- és acélgerendákat, ... a hatalmas darukat, amelyek messze Bronx legmagasabb tetői fölé ágaskodtak, ... a nagy, szétszaggatott betonarabokat, a pusztulás látványát mindenfelé, ... amerre csak a szem ellátott – és csodálkozott, hogy a mi megszo-kott, szép kis környékünk fenséges, döbbenetes romhalmazzá változott”. Ebben a részletben egyszerre találok valami szívszorítót és egyfajta megerősítést is: Ez volt tehát az a levegő, amelyben felnőtt. Berman körülbelül egy évtizeddel apám előtt született, és a bronxi történelem egy hasonló fejezetében nőtt fel, és hasonló

kötődése volt a zsidósághoz. A City University of New York állami egyetem professzora volt, marxista nézeteket valló aktivista; apa a Lehmanra járt, az egyetem helyi kampuszára, és nappal áruházakban dolgozott, hogy ki tudja fizetni az esti oktatáson az óráit. Ezek a párhuzamok egyszerre tették számomra Bermant teljesen megközelíthetetlené és eleve ismerőssé.

Nemrégiben újra elővettem a könyvét, hogy sikerüljön jobban megértenem néhány felvételt, amelyeket pár évvel ezelőtt nyáron készítettem apámmal, amikor már kezdett romlani az egészségi állapota. Nem igazán nevezném ezt elhúzódó betegsége előnyének, de talán egyfajta mellékhatása volt, hogy legalább volt időnk előkészülni az előttünk álló végre. Ez természetesen a lassan emésztő bánat sajátos fájdalmaival és az ezzel járó, már előre érzett veszteségérzettel társult, de úgy küzdöttem meg a helyzettel, hogy igencsak sürgettem a dokumentáció elkészítését, amely versenyfutást jelentett azzal az idővel, amikor apa már nem lesz köztünk, hogy kérdéseket tehessek fel neki. Azt hazudtam neki, hogy beszélgetéseink a New York-i építésztervezői disszertációhoz kellene, de amit végül együtt megalkottunk, az életének elbeszélte története lett. Laza szálra felfűzött beszélgetéseink gyorsan gyermekkorának színtere – és így a Cross-Bronx gyorsforgalmi út – felé kanyarodtak:

Főútvonal volt, mint az FDR Drive (Franklin D. Roosevelttel gyorsforgalmi út) vagy a West Side Highway autópálya – nem olyan széles, mint az I-5 (Interstate 5 észak–déli irányú autópálya az Amerikai Egyesült Államok nyugati partján), nem olyan sok sávval – de ez egy olyan főút volt, amely a Bronx legnyugatibb részén lévő George Washington-hídtól egészen Bronx keleti oldaláig tart, ahol csatlakozni lehetett a Whitestone-hídra vagy a Throgs Neck-hídra, hogy Queensbe vagy Long Islandre jussunk.

Ez az apám – vagy legalábbis a hangja –, aki geográfust játszik, miközben összehasonlítja New York útjait a szülővárosom, San Diego útjaival, ahol az Interstate 5 forgalmának zúgása odahallatszik a házba, ahol a szüleim felneveltek. Apám még Kaliforniába is magával vitte Bronxt:

enyhén érezhető akcentusában, amely kiütött bizonyos szavaknál, mint például az „idea” (mindig „idear”) ejtésekor, és a testében, amely fáradhatatlanul azért küzdött, hogy velünk maradjon. A várostervezés időbelisége, azaz a távolság a döntés és annak végrehajtása, majd a tényleges hatások között, azt jelenti, hogy – különösen környezet-egészségügyi kérdésekben – a felülről bevezetett földhasználati szabályok következményeit csak túl későn, az elkövetkező nemzedékek életében láthatjuk meg teljes egészében.

Különböző okokból kifolyólag, Berman és Moses figyelemre méltó alakjai a várostörténetnek. Apám ugyanakkor többnyire csak számomra és azon kevesek számára bírt jelentőséggel, akik ismerték családjukat. Egy hely története azonban ugyanúgy benne van azokban az emberekben is, akiknek a neve soha nem kerül az újságok címlapjára vagy a könyvekbe. Építésztervezőként úgy gondolom, hogy őket kellene leginkább meghallgatnunk – a helyszínen ezek az emberek vannak naponta kapcsolatban a városi terekkel, ahogy zajlik mindennapi életük. Őket érintik leginkább a nagyszabású fejlesztési projektek, annak ellenére, hogy rendszerint nekik van a legkevesebb beleszólásuk a folyamatba. Volt néhány erőteljes párhuzam a között, amit apám mondott a felvételeken és amit Berman írt a kritikusok elismerését is kiváltva, amelytől kis történetei nemcsak tétován súrolták a napi valóságot, hanem egyenesen annak szakavatott értelmezőjévé emelték. Vegyük például ezt a részt:

Apa: Kicsi voltam, és nem volt autóm – nem gondoltam, hogy ez [az autópálya] meg fogja változtatni az életünket. Csak arra emlékszem, hogy tudtam, hogy nagyon forgalmas lesz és nagy zaj lesz az autóktól.

Berman: [Úgy tűnt], mintha egy másik világból jött volna. Először is, szinte egyikünknek sem volt autója: maga a városrész és a belvárosig vivő metró határozta meg az életünk folyását.

Apa: A környék már akkor is nagyon kereskedelmi jellegű volt – sok üzlettel és utcai árussal – és „etnikailag igen sokszínű”, nem is tudom, hogy mondjam másképp. Sokaknak az olasz vagy a jiddis volt az anyanyelve.

Berman: Emellett, még ha a városnak szüksége is volt az útra... biztosan nem úgy értették, mint ami történetek alapján kivilágolt: hogy az utat egyenesen a miénkhez hasonló kiépült, nyugodt, sűrűn lakott városrész szétrobbantásával fogják végigvezetni; hogy körülbelül 60 000 munkás és alsó-középosztálybeli embert – főleg zsidókat, de sok olaszt, írt és feketét is ideértve –, dobnak majd ki az otthonukból.

Bermannal ellentétben apám soha nem hibáztatta kifejezetten Móseszt ezért a rombolásért és áttelepítésért, és nem tudom, hogy bármelyik gyermek tisztában lett volna-e a környezetét akkoriban alakító tágabb értelemben vett politikai és gazdasági erővel. Apám azonban emlékezett a részletekre, például arra, hogy milyen görkorsolyában játszott a barátaival az autópálya még meg nem nyitott részein, amíg a többi része épült. „Valószínűleg soha nem volt ilyen korszak – mesélte nekem. – A rendes cipőnk van rajtunk, a tornacipőnk, és van egy kulcsunk, amivel megszorítjuk a kis rögzítőbilincseket a korszak orránál, és van egy pánt a bokánk körül, és elől meghúzzuk, hogy ne essen le a korszak...”

A történelmi évkönyvekben valószínűleg nem túlzottan számít, hogy ezek a szegény kisfiúk, akiket kizsebeltek a Yankee Stadionban, és lelékdöste a lépcsőn az iskola fenegyerekei, együtt játszottak a hírhedt autópályán. Apám történetei azonban a gyermekkori ártatlanságra és könnyedségre emlékeztettek, amely egy tágabban kifejlő dráma mellékszálai voltak. Azt jelzik, hogy [a fiúk] így „jártak közbe” alternatív módon, hogy helyet teremtsenek maguknak (placemaking): ahogy a hivatalos városfejlesztési döntések tereket jelölnek ki, úgy az emberek is formálják a városokat és identitást adnak nekik kapcsolataik és emlékeik révén.

Természetesen a gyorsforgalmi út történetének népszerűbb módja, ha elmeséljük Robert Moses történetét. Ezt már sokan megtették korábban, így Mosesnek már sokféle gúnyneve van: leggyakrabban „power broker” (nagyhatalmú bróker), ahogy Robert Caro nevezte 1974-es, azonos című életrajzában,

bár a *The Spectator* szintén „pszichopátának” nevezte, „aki tönkretette New Yorkot”. Bár Mosesnek az Egyesült Királyságban nincs olyan rossz híre, mint az Egyesült Államokban, David Hare *Straight Line Crazy* (kb. 'Az egyenes vonal örültje', 2022) című darabjában nemrég Ralph Fiennes formázta meg alakját a londoni Bridge Színházban, ahol drámai viták sorát folytatta az autóellenes aktivistákkal, akik meg akarják védeni közösségeiket az előbbi autópálya-mániájától. Utalásként arra a nagy horderejű csatára, amely Moses és az újságíróból lett szervező, Jane Jacobs között zajlott – és amelyben a nő sikeresen mozgósított elég ellenzékelt ahhoz, hogy meghútsa Moses tervét, hogy egy újabb gyorsforgalmi utat erőszakoljon Lower Manhattan fontos városrészein keresztül –, Fiennes a színpadon úgy fröcsög, ahogy egykor Moses a való életben: „Senki sincs ellene: SENKI, SENKI, SENKI, csak egy rakás... egy rakás ANYA!”

Jane Jacobs maga is anya volt, de megfontolt író is, aki ügyesen szervezte a közösséget; tervezési filozófiája sokkal inkább helyhez kötődő volt, mint Mosesé. A méreteket illetően Jacobs-t a háztömb szintje érdekelte, továbbá a bizalomnak és biztonságnak azok a hálózatai, amelyek az egészséges városrészekben zajló emberi tevékenységből erednek. A „Tartsuk szemünket az utcán” mondása azon az elven alapult, hogy ha emberek vannak mindenfelé – akik a helyi kávéházba járnak, a gyerekeik után futnak, kutyát sétáltatnak vagy egyszerűen csak sétálnak –, a helyek kevésbé lesznek veszélyesek, és jobban el lesznek látva eszközökkel ahhoz, hogy virágozzanak. Amikor megkérdeztem apámat, hogy milyen volt gyerekkorában a városrész, így válaszolt: „Az emberek ismerték egymást”. Vivian Vázquez Irizarry filmrendező, akinek a *Decade of Fire* (A tűz évtizede, 2019) című dokumentumfilmje a Dél-Bronxon az 1970-es években végigsöpört tűzvész ellen-narratíváját mutatja be, elmondta, hogy a filmjéhez megkérdezett emberek úgy emlékeznek a környékre, mint egy olyan helyre, ahol nyugodtan „át lehetett ugrani a szomszédhoz egy kis cukorért”.

A legtöbb Mosesről szóló beszámoló szerint a pénz vagy a hatalom vagy a kettő valamilyen kombinációja volt, amely ösztönözte állítólagos 17 órás munkanapjait. Caro átfogó és kimerítő, 1300 oldalas életrajza mélyreható karaktertanulmány a tervezőről, amely adatlolja, hogy Moses több pénzügyi tőkét halmozott fel (közkiadásai végül 27 milliárd dollárra rúgtak 1968-as amerikai dollárban számolva) és nagyobb politikai támogatást szerzett, mint talán bárki más New York történelme során. Caro azt állítja, hogy korrupcióval és manipulációval nyerte el a városfejlesztési biztos, továbbá az építésügyi koordinátor szerepét, majd a tervezési bizottságban betöltött helyét, amikor Moses a kulcsfontosságú választott tisztviselőknek adott kenőpénzek révén a maga javára billentette a földhasználati döntéseket. Mialatt azok, akik a pénzt zsebre tették, a projektjeiért harcoltak, Moses minden követ megmozgatott a városmegújítási intézkedések terén, hogy nagy kiterjedésű, magántulajdonban lévő földterületeket sajátítson ki az állam javára, ami kulcsfontosságú jogi intézkedés volt annak biztosításához, hogy ténylegesen építkzhessen rajtuk.

Moses életének a vége felé New York város térsége felismerhetlenné vált. Alkotásainak listája hosszú. Az autópályák: a Major Deegan, Van Wyck, Sheridan, Bruckner, Gowanus, Prospect, Whitestone, Clearview, Throgs Neck, Staten Island, Long Island, Nassau és Brooklyn-Queens; a gyorsforgalmi utak: a Harlem River Drive és a West Side Highway, aztán jönnek a hidak: Triborough (ma Robert F. Kennedy), Verrazzano, Marine Parkway, Henry Hudson, Cross Bay és a Bronx-Whitestone. Moses megépítette a Lincoln Centert, a Jones és az Orchard strandokat. Gátakat és erőműveket emelt a Niagara-vízesésnél. Még a Világkiállítás parktervezetét is elkészítette. „[A] listának nem akart vége szakadni” – írta Berman. – De aztán 1953 tavaszán és őszén – apa születési évében – Moses új módon kezdett az életem fölél sötét árnyékot vetni: kijelentette, hogy egy hatalmas gyorsforgalmi úttal készül keresztülszelni a városrésznk szívét, amely méretét, költségeit és építési nehézségeit tekintve is példátlan [vállalkozás lesz].”

Caro szerint Moses először 1944-ben áll elő az erre az útra vonatkozó javaslatokkal, de méretarányuk, költségük és nagyratörő építési programjuknak politikai támogatást kellett nyerniük. A terv 113 utcát ívelt át: víz-, szennyvízvezetékek és közüzemi hálózatok százait; egy földalattit és három vasutat; öt gyorsvasutat és még hét másik gyorsforgalmi utat, amelyeket Moses ezzel egyidőben épített. Az építkezés alatt valamennyi létfontosságú infrastruktúrának működnie kellett, de East Tremont lakosait és lakásállományukat elfogadható biztosítéknak tekintették. Mődfellett érdekes, hogy szóba került egy, a Cross-Bronxszal párhuzamosan futó útvonal is, amely mindössze hat lakóépület lerombolását tette volna szükségessé az elképesztő 54 helyett, de végül elvetették [az elképzelt], mert emiatt le kellett volna dózerolni Moses egyik legfontosabb leányvállalatának, a Third Avenue Transit Company-nak (‘Harmadik Sugárúti Közlekedési Társaság’) egy villamosdepóját. Helyette tömegével kapták a kilakoltatásról szóló értesítéseket a város legebezhetőbb bérlői, amely közvetlen emberi „költséget” jelentett, miközben 7–8 millió dolláros pénzügyi kiadásokat öletek kilométerenként a szennyező közutakba – égetően szükséges közösségi fejlesztések helyett. Egy ember egója és kapzsisága a szegénység strukturális erőivel együttműködve még tovább mélyítette a meglévő szakadékokat. Csak fájdalmat és szenvedést eredményezett.

Eközben apám történetei életet leheltek abba az utcaképbbe, amelyet Moses arctalan vászonként kezelt, és feltárják egy család érzelmeit az utóbbi által figyelmen kívül hagyott helyi közösségek iránt. Apa gyerekkorát négy különböző lakásban töltötte ugyanazon a néhány utcából álló környéken, ahol a boltosok mind ismerték a szüleit. A negyedik lakást, amely közvetlenül a harmadik mellett volt, azért tartották a legkedvezőbbnek, mert az anyja az ablakból nézhette, ahogy apám kishuga átmegy az utcán az iskolába. Korábban egy esernőjavító lakott ott, aki soha nem mondta meg a kuncaftjainak, hogy elköltözött, így azok évekig jöttek,

kopogtak, és el kellett küldenünk őket, azok pedig kénytelenek voltak máshol megjavíttatni az ernyőjüket.

Legutolsó lakásuk az East Kingsbridge és a Morris Avenue utcák sarkán volt, körülbelül három kilométerre volt északra a gyorsforgalmi úttól. Szintén Morris nevű nagyapám hirtelen hunyt el, amikor apám csak 16 éves volt, s ezáltal a keresztutcák új jelentéssel ruházódtak fel számára. Ártatlan ifjúsága idején apa „utcagyerekeknek” nevezte magát és barátait – nyáron reggel 9 órakor elhagyták a házat, és elsétáltak egy háztömbnyire délre, a St. James Parkba, ahol vacsoraidőig maradtak: Mi nem „kimentünk” játszani: ha bérházban lakik valaki, akkor „lemegy” játszani. S amikor édesanyánk hazavárt vacsorára, akkor nem „hazamentünk”, nem „bementünk”, hanem „felmentünk” vacsorázni.

Apám emlékei kifejezetten helyhez kötődők voltak, és az élete szűk helyi viszonyok közt zajlott. A Lehman College, ahol végül pszichológusi diplomát szerzett, közelebb volt a családjá lakásához, mint a középiskola.

Caro számításai szerint végül több mint 250 000 embernek kellett elhagynia a hasonlóan régies hangulatú, boldog városrészeket a Moses-féle autópálya-építési projektek miatt. Jane Jacobsnak talán lettek volna ellenvetései, melyek szerint a számnak még magasabbnak kellene lennie, ha figyelembe vesszük, hogy milyen hatással van egy közösség társadalmi dinamikájára és helytudatára, ha egy átmenő forgalmat bonyolító utat építenek fel annak legbelsejében. Jacobs bevezette a „határvákuum” fogalmát: egy olyan élettelen területet, amely végül nem lesz már biztonságos és hanyatlásnak indul, mert nem járnak át rajta emberek. A földrajzi széttagoltság közvetlen fizikai következményein túl jelentkeztek még a két évtizedes építkezésnek való kitettség környezeti hatásai, a gyorsforgalmi út befejezése után pedig a járműforgalom. Az autópálya az Egyesült Államok egyik legsűrűltabb autópályájává vált: a forgalomnak a Moses által eredetileg beígért mérséklésével ellentétben az általa épített

670 kilométernyi új út egyik következménye – logikusan – az lett, hogy még inkább arra ösztönözte az embereket, hogy autóbá üljenek.

Ma nem New Yorkban dolgozom, hanem Londonban, közlekedéstervezőként. Sok oka van annak, hogy ennél a szakterületnél kötöttem ki, amely nem tisztán érzelmi alapon történt. De ha azokat a kérdéseket veszem sorra, amelyekkel ma napi szinten foglalkozom – hogyan alakítsunk ki kevésbé autók uralta környezetet, hogyan hozunk létre „egészséges utcákat”, ahol aktív [gyaloglás, biciklizés] vagy fenntartható közlekedési módokat használva bárki biztonságban közlekedhet –, akkor ráébredek, hogy mennyire is személyes töltem a szakmai elkötelezettségem. Látom, hogyan kapcsolódik vissza apámig.

Az Egyesült Királyságban jelenleg az alsóházban tárgyalják az „Ella-törvényt”. A törvényt Ella Roberta Adoo Kissi Debrah-ról nevezték el, aki 2013-ban, mindössze kilenc évesen halt meg, egy súlyos asztmás roham következtében. Ella London Lewisham kerületében élt, az állandó torlódásokkal teli South Circular Road közelében, amelyről édesanyja, Rosamund később megtudta, hogy az autóforgalom miatt a megengedettnél magasabb volt a nitrogén-dioxid-kibocsátás. Ella volt az első ember a világon, akinél a kórboncnokok kifejezetten a környezetszennyezést jelölték meg a halálához hozzájáruló tényezőként. Ügye mérföldkönek számított és jogi csatákat indított el, amelyet az édesanyja a zöldpárti képviselővel, Jenny Jones [bárónővel] közösen folytatott. Az Ella-törvény, vagyis a „tisztá levegő mint emberi jog törvénye” (Clean Air Act) törvényjavaslat keretében azért küzdenek, hogy a levegő minőségét minden településen az Egészségügyi Világszervezet előírásainak megfelelő szintre hozzák.

Nem kerülte el a figyelmemet, hogy egy gyászoló anya az, aki ezt a harcot vívja. Talán szükség van a saját szélsőséges tapasztalatainkra ahhoz, hogy a szomorúságot valami határozottabbá változtassuk át. Apám, ahelyett, hogy megkeményítették volna a veszteségek és a saját egészségügyi problémái, inkább megértőbb lett; ezek felkészítették

arra, hogy légzésterapeutaként hatékonyan kezeljen másokat. A húszas éveit végén maga mögött hagyta New Yorkot, és végre megtanult vezetni azon az Amerikát átszelő úton, amely Kaliforniáig vitte, ahol újból letelepedett. Kórházi gyakorlata során találkozott anyámmal, aki az intenzív osztályon dolgozott ápolónőként. Mielőtt apám betegsége elhatalmasodott volna, egyszerű életet éltek, amelyet a betegek ápolása táplált munkaidőben, és az egymás iránti szeretetük azonkívül.

Vicces fogalom az örökség. Bizonyos szempontból igazi amerikai vonás, és azt a nagyszerű feladatot rója ránk, hogy „nyomot hagyjunk” életünk során, hogy emlékezzenek ránk, az emlékezés kedvéért, amikor vége szakad. A Moseshez hasonló emberekkel kapcsolatban, akik kulturális irányjelzőként szolgálnak a korlátlan társadalmi befolyás képességének – és veszélyének – illusztrálására, nem hiszem, hogy kellőképpen feltesszük magunknak a kérdést, hogy milyen jellegű legyen ez az örökség, vagy hogy érthetetlen és zavaros világunknak egy másik ember becstelenségeire van-e valóban szüksége jelenleg. Apám emberi volt, és mint ilyen, nem volt tökéletes. De nem törődött az egójával. Halk szavú volt. Gondoskodni akart az emberekről, és azt akarta, hogy az első kézből szerzett tapasztalatainak sok kinnal megfigyelt tanulságai tovább éljenek a munkájában. Legnagyobb reményem teljesülne, ha én is ugyanezzel tisztelhetném meg őt. A várostervezés furcsa terület, mert lényegében választhatunk, hogy a történelem melyik oldalán akarunk állni: azon, ahol a [hatalommal bíró] mester eszébe jut az a közmondás, hogy az a mester, ahol lebontják annak közmondásos házát („A mester szerszámjai soha nem fogják lebontani a mester házát”). Talán soha nem volt még fontosabb, hogy az utóbbit válasszuk. Apámat nem hozhatom vissza, de a tanításait megtarthatom, ami a szülői magatartás szép vállalkozása, ami tovább viszi az életet.

(*AEON Magazine*)

3 Lorde, A. *The master's tools will never dismantle the master's house*. Penguin Classics, 2018.

Norman Miller

Essen: Németország rút kiskacsájának sikertörténete

Essen Németország nyugati részén, az iparáról híres Ruhr-vidéknek a szívében található; a várost az utóbbi 150 év nagyobb részében tönkretette a szennyezettség, elcsúfították a mocskos bányák és pöfékelő gyárak, vízfolyásai pedig mérgezőanyagokkal lettek tele. Az 1960-as években egy tanulmány szerint egyetlen év alatt mintegy 1,5 millió tonna mérgező por, hamu és korom hullott Essen lakosaira, négy milliárd tonna kén-dioxid kíséretében. A város azonban – figyelemre méltó átalakulásnak köszönhetően – Németország rút kiskacsájából Európa egyik legzöldebb városává vált.

„A zöld városfejlesztés hajtóerőként működött Essenben az utóbbi tíz évben – mondta el Simone Raskob, aki a zöld és kéknek nevezett megoldások alkalmazásával segített felügyelni az Essenben zajló változásokat: „Zöld a szárazföldi projektek, kék pedig a vízalapú kezdeményezések. Ez a kétirányú megközelítés segített abban, hogy Essent 2017-ben eljuttassák az *Európa Zöld Fővárosa* címének elnyeréséig.

Essen leglátványosabb zöldprojektje a Zollverein (Német Vámunió) ipari épület-együttes – valamikor a világ legnagyobb szén- és koksztermelő létesítményének – átalakítása mérget okádó ipari szegényfoltból Unesco világörökségi helyszínné nyilvánított lenyűgöző ökoparkká. A hatalmas, egykori szénfeldolgozó épületben a lebilincselő *Ruhr Múzeum* a helyszín történetét és átalakulását bemutató kiállításokkal ámitja el a látogatókat a magasba tornyosuló régi gépek között. Egy rövid sétára van innen a *Red Dot Design Museum*: az innovatív globális formatervezés példáit mutatja be a híres építész, Norman Foster által átalakított volt kazánház épületében.

Amióta a Zollverein és a környező régió területén az 1980-as évek végén megszűnt a bányászat, a hatalmas területet erdő lepte be,

és az ösvényekkel teli területeken ma már több mint 800 állat- és növényfaj él. „A salakhalomok is egyenesen nagyszerűek! – tette hozzá Florian Hecker, az esseni városi tanács zöldszakértője. – Kerékpárutak vannak rajtuk, koncerteknek és művészeti tevékenységnek adnak otthont.” Egy másik Zollverein-salakhegyen pedig jelenleg egy 60 méter magas téli sípálya, valamint egy korcsolyapálya létesült.

„A Zollverein nemcsak Essenben, hanem az egész Ruhr-vidéken a szerkezeti átalakulás mintaképének számít – mondta Hanna Lohmann, a Zollverein Alapítvány sajtóreferense. – Élénken példázta, hogy minden lehetséges, a szénbányászattól kezdve a klímavédelemig és a kultúráig haladva.”

Essen azonban nem pihen a zöldbábérjain, hanem további környezetbarát kezdeményezésekbe vág bele. A régi iparvágányokon lassan kialakulóban van egy százkilométeres szuperút vonal a kerékpárosoknak (Ruhr RS1-nek hívják, illetve köznapibb nevén a „biciklisták 66-os útjának”). Amióta 2015-ben elkészült az út vonal első, 6 kilométer hosszú szakasza, amely Essen és Mulheim an der Ruhr település között vezet, a becslések szerint máris évi 16 600 tonnával csökkent a szén-dioxid-kibocsátás. 2030-as befejezése után Hamm és Duisburg városát köti majd össze egy sor, a tágabb Ruhr-vidéki agglomerációt átszelő bicikliúttal.

Ezenfelül természetjáró ösvények láncolatát hozták létre a városban és körülötte, hogy minél inkább támogassák a helyi lakosságot, hogy megbecsülje és megismerje a természetes élőhelyeket. 2022-ben befejeződött a 26 kilométeres ZollvereinSteig út vonal Essen északi részén, míg a legutóbb elkészült rész a 33 kilométeres DeilbachSteig, amely Essent a szomszédos Velbert és Hattingen városokkal köti össze. Valamennyi ösvény jól megközelíthető tömegközlekedéssel.

Több mint száz közösségi szinten működtetett városi farmgazdaság nőtt ki a földből Essen környékén, mint például a Bonnekamp permakultúra-farm, a biodiverzitás és az élelmiszertermelés zászlóshajója, amely városzerte árulja biotermékeit. „Néhány ember

nemrégiben csodálkozott még a répával, karalábéval és sütőtökkel tömött régi ládákon, de mára egyre többen értik meg, hogy ezekben a projektekben a fenntartható fejlődésről szóló elképzelések valósulnak meg” – mondja dr. Juliane Hagen várostervező.

A város számos „kék” átalakítása közé tartozik, hogy kisebb és nagyobb tavakat hoztak létre az esővíz összegyűjtésével. A Krupp Parkban lévő tavat az az esővíz táplálja, amely a közeli ThyssenKrupp AG acél- és gépipari óriáscég egyik épületének tetejéről csöveken folyik le, míg a Niederfeldsee tó a környező tetőkről származó vizet használja fel, hogy hangulatosabbá tegyen egy másik egykori ipari területet. Essen új egyetemi parkjának diák szállói körül is esővíztavak láthatók a bennük úszkáló kacskákkal.

Essen „kék” megoldásai közül talán a legnehezebb az Emscher folyó helyreállítása volt, amelyet a 19. század vége óta biológiailag haltott, „nyitott szennyvízesatornának” tartottak, a benne felhalmozott bányaiszap, ipari zagy és szennyvíz miatt.

A két évtizeden át tartó tisztítási program után 2015-ben a pisztrángok ismét megjelentek a megfiatalított folyóban. Egy nemrégiben végzett számlálás során több mint 1000 állatfajt találtak, amelyek megtelepedtek az Emscherben, köztük a korábban veszélyeztetettnek számító bibicék, jégmadarak és hódok. Továbbá az Emscher a középpontja egy szennyvízszivattyú-telep 51 kilométer hosszú hálózatának, amely Európa legnagyobb szennyvízprojektjét alkotja.

Bár az embereket még nem engedik fürödni az Emscherben, a Baldeney-tóban nagy a nyüzsgés az úszásra és csónakázásra szolgáló nyitott arénában; a nagy kiterjedésű vízfelületet egy kilenc méteres gáttal rekesztették el a hasonló módon megtisztított Ruhr-folyó vizén. Amikor 2017-ben úszók csobbantak a vízbe, 46 év óta ez volt az első alkalom, amikor hivatalosan engedélyezték, hogy fürödni lehessen a folyóban.

A Németország szegényéből büszke zöldvárossá lett Essen zöld-kék megközelítése nemcsak a természet és a szabadterei sportok

szerelmeseinek és a környezetnek a javát szolgálja, hanem ékes bizonyíték arra is más városok számára, hogy miként lehet számot vetni az ipari múlttal úgy, hogy tisztább jövőt teremtsünk.

HOGYAN LÁTOGATHATÓ

Közlekedés: Használjuk a MetropolRadrhurt, ha a város különböző pontjain akarunk biciklit bérelni az átvevőpontokon, és fedezzük fel Essent a kijelölt bicikliutak segítségével. A város körbejárásának másik nagyszerű módja a 22 kilométer hosszú Essen Stadtbahn villamoshálózat.

Hol szálljunk meg:

Az Atlantic Congress hotel fenntarthatóságra épülő megoldásokat alkalmaz, hogy csökkentse energia-, víz- és műanyag-felhasználását. Továbbá étterme helyi termékeket használ fel az élelmiszer-kilométerek csökkentése érdekében.

Hol együnk:

Üljünk le egy asztalhoz a Gärtnerreiban („piac kertben”) és élvezzük a kreatív vegetáriánus és vegán ételek folyton változó menüjét, ahol az étterem saját kertjében termesztett növényeket használnak fel.

Mit nézzünk meg:

A Folkwang művészeti múzeum és a Grugapark botanikus kertjei könnyen megközelíthetők az Atlantic Congress szállodától. A fontos látnivalók közé tartozik még a 9. századi Essen Domschatz-székesegyházi kincstár, amely Németország egyik legjelentősebb egyházi műkincsgyűjteményének ad otthont, valamint a hatalmas Villa Hügel-kastély.

Mikor érdemes menni:

Május és szeptember között, amikor jó az idő.

A felkészüléshez:

A *Green Cities* (Zöldvárosok) a BBC Travel tévécsatorna utazási sorozata, amely olyan innovatív városokat és településeket mutat be világszerte, amelyek merész lépéseket tesznek egy fenntarthatóbb jövő felé.

(BBC.com)

Son Hyemin

A dohányos nők és a koreai törvény

A férfiak nem törődnek a nyilvános helyeket érintő dohányzási tilalommal, de a dohányzó nőket a kapitalista kultúra népszerűsítésével vádolják.

Az észak-koreai hatóságok keményen fellépnek a nyilvános helyeken dohányzó nőkkel szemben, mondván, hogy az utóbbiak a kapitalista kultúrát népszerűsítik és rontják a szocialista erkölcsöket – adták hírül az országban élők a Radio Free Asia (RFA) munkatársainak. A férfiak úgy tűnik, más megítélés alá esnek. Az ország legfelsőbb vezetője, Kim Dzsongun például láncdohányos, és gyakran látni az állami médiában égő cigarettával a kezében. Észak-Koreában természetes, hogy a férfiak dohányoznak, de összevonják a szemöldöküket, ha egy nő teszi ugyanezt, közölték az RFA forrásai.

A legújabb, 2020-as statisztikák megerősítik ezt a tendenciát: A Washington székhelyű Stimson agytröszt *North 38'* című publikációjának egyik jelentése szerint az észak-koreai férfiak 46,1 százaléka vallotta magát dohányosnak – szemben a nőkre vonatkozó zéró számadattal. Mostanában azonban egyre több olyan nő van, aki mások előtt rágyújt, a hatóságok pedig dohányzásellenes törvényeket kényszerítenek a nőkre, a férfiakra viszont nem. „Még ha a hatóságok meg is próbálják [a tilalmat betartatni], a férfiak ettől nem hagyják abba a dohányzást, de újabban már nőket is rajtakapnak – mesélte az RFA-nak az északnyugati Észak-Phjongon tartományból egy nő, biztonsági okokból nevének elhallgatását kérve. – A hatóságok már 2023. július elejétől próbálnak szigorítani, mivel egyre több nő dohányzik [nyilvánosan], főként a városokban.”

4 „38. szélességi fok északra”: utalás a Koreai-félsziget kettéválasztó demarkációs vonalra.

Dohányzásellenes törvények

2005-ben Korea elfogadta a dohányellenőrzési törvényt, amely megtiltotta, hogy dohányozzanak a kórházakban és rendelőintézetekben, illetve a tömegközlekedési eszközökön. Ettől még nem sok előrehaladás történt annak megakadályozására, hogy más nyilvános helyeken ne dohányozzanak.

Az ország – a közegészségügy és a környezetvédelem szempontjából előnyösnek tartott lépésként – 2020-ban vezette be a dohánytilalmi törvényt, amely szabályozta a cigaretta gyártását és eladását. Még több nyilvános helyre került ki a „Tilos a dohányzás!” tábla, és részletes büntetési tételeket szabott ki a nyilvános helyeken dohányzókra. A gyártóknak és a férfi dohányosoknak többnyire megengedték, hogy fittyet hányjanak a törvényre, mivel a vállalatok voltak felelősek azért, hogy bevételt termeljenek az államnak, ami csak akkor lehetséges, ha a dohányosok rágyújthatnak. Ráadásul, az RFA arról tudósított 2020-ban, hogy az észak-koreaiak titokban képmutatónak nevezték a dohányzásellenes törvényeket, mivel Kim Dzsongunt gyakran kapja lencsevégre az állami média dohányzás közben, többek között gyerekek előtt egy árvaházban, amelyet az idő tájt látogatott meg, amikor elfogadták a törvényt.

Újabban azonban megnövekedett a nyilvánosan dohányzó nők száma, és ez adott okot a legutóbbi rajtaütésekre, amelyek során a rendőrség ellenőrzi az olyan helyeket, mint az éttermek és a piacok, tudtuk meg az észak-phjongani nőtől.

„Ez az első ilyen kemény intézkedés” – mesélte, és leírta azt a június 10-i esetet, amikor két, a negyvenes éveiben járó nőt 30 000 wonra [11 300 forint] büntettek, mert dohányoztak az étteremben elfogyasztott ebéd után a kínai határon található Sinidzsü városában.

„A rendőrség figyelmeztette őket, hogy ha megint dohányzáson kapják őket, akkor 100 000 won [kb. 38 000 forint] pénzbírságot kapnak, ha pedig harmadszor is rajtakapják őket, akkor akár egy hónapra munkatáborba is börtönözhetik őket” – mesélte az említett hölgy.

Célkeresztben a gazdagok

Andzsü városában, Dél-Phjongon tartományban a rendőrség álruhában próbálja tetten érni a dohányzó nőket, mesélte el egy helybéli nő, aki szintén neve elhallgatását kérte.

„E hónap elejétől civil ruhás nemzetbiztonsági ügynökök látogatnak végig minden éttermet az andzsui tartományi színház közelében – mondta. – Sok művész és gazdag ember jár oda és a nők közül jó nényan dohányoznak.” A dél-phjongani lakos elmondása szerint mostanáig azok a nők, akik dohányoztak, titokban tették ezt, manapság viszont mások előtt füstölnek. A dohányzó nők számának növekedését annak tudja be, hogy nagyobb stresszel kell megküzdeniük pénzkeresés közben, hogy ennyit teremtsenek elő családjuk számára.

A múltban az észak-koreai férfiak arra számíthattak, hogy a kormány által rájuk osztott munkából származó jövedelmükből el tudják tartani a családjukat, de ez lehetetlenné vált az 1994–1998-as észak-koreai éhínséghez vezető gazdasági összeomlás után. A rohamos infláció azóta szinte a nullával tette egyenlővé a férfiak fizetését, így a nők vállalt nyomja a teher, hogy bevételt nyerjenek ki saját vállalkozásaikból, és azóta egy kialakulóban lévő piacgazdaságnak lehet tanúja az ország.

Modern nők

A cigarettázó nőket modernebbnek tartják, mint az előző korszakban élt társaikat, mondta a dél-phjongani nő. A dohányzás a nők körében továbbá azt is jelenti, hogy láznak egy elnyomó társadalommal szemben, amely következetesen lábba tiporja a vágyaikat, mondta el az RFA-nak Yoon Bo Young kutató, aki a dél-koreai Dongguk Egyetem munkatársaként az észak-koreai nőkkel és társadalommal foglalkozik. „Ahogy egyre több jogot kapnak a nők, és megmutatják képességeiket, elkezdnek tabukat döntögetni – mondta Yoon. – Ebből a szempontból egy olyan nő, aki dohányzik, modern nőnek számít Észak-Koreában. Ez egy olyan társadalom, ahol a hajtat rendezetten össze kell fogni, és a nőknek megfelelő ruhát kell viselniük.” A mások előtti dohányzásra

– nyilvánvalóan káros egészségügyi hatásai ellenére – úgy lehet tekinteni, mint a női függetlenség bizonyításának egyik módjára.

Yoon megjegyezte, hogy a koreai kultúrában a dohányzás hagyományosan a férfiak kedvtelésének számít, de ma már Dél-Koreában is egyre kevesebb cigarettázó nő tartja titokban szokását.

Továbbá a kutató arra számít, hogy ha a nők annyira nem zavartatják magukat, hogy nyilvánosan is dohányoznak, ez még több repedést fog okozni a szigorú normákra épülő észak-koreai társadalom szerkezetében.

(Radio Free Asia)

David Chaffetz

Nagyhatalmak árnyékában

Christoph Baumer: *History of the Caucasus, Volume 2: In the shadow of the Great Powers (A Kaukázus története, 2. kötet; Nagyhatalmak árnyékában. Bloomsbury, 2023, 384 oldal) című könyvének recenziója*

Christoph Baumer svájci utazó, fotós és Eurázsia-történész megírta Kaukázus-történetének második kötetét, amely impozáns várak, erődített falvak, valamint fenséges kolostorok és mecsetek nagy méretű, színes képeivel van gazdagon illusztrálva. Úgy fest, mint a nappalink egy díszeként szolgáló könyv, de a sűrű nyomtatású szöveg magasabb rendű célt sejtet. Baumer azt a feladatot tűzte ki maga elé, hogy kibogozza azoknak a népeknek az egymásba fonódó történetét, akiknek a települései úgy kapcsolódtak egymásba, mint egy kaukázusi szőnyeg megannyi nagy rombusza. Vezérszál nélkül az olvasót hamar kétségbeesésbe kergethetné, ha grúzok, örmények, csecsenek, cserkeszek és még egy sereg – a kumükökhöz, avarokhoz, balkárokhöz és tátokhoz hasonló – kevésbé ismert népcsoportnak ezeréves történelmét mesélné el. Baumer megközelítése ügyesen ötvözi a részleteket a világos, mindent átfogó témával.

Az alcím segítségünkre van: *In the shadow of the Great Powers* (Nagyhatalmak árnyékában). Az első kötet ugyanis arról mesélt, hogy a Kaukázus népei hogyan küzdöttek meg Rómával és Iránnal, majd Bizánccal és a Kalifátussal. Ebben a kötetben az ottománok lépnek a rómaiak helyére, Irán bennmarad a játszmában, de új erőkkel egyesülnek, köztük a Kelet Latin [Jeruzsálemi] Királyságával, a mongolokkal, majd végül Oroszországgal. A Kaukázus népeinek az a nagy tragédiája, hogy ezek a nagyhatalmak egymást követve körbeudvarolták, megcsalták és nemegyszer kiirtották őket.

Baumer arra emlékeztet bennünket, hogy a történelem egy nemzet emlékezete.

A középkorban mind a grúzok, mind az örmények kiterjedt birodalmakat hoztak létre, amelyek a korszak legfejlettebb és legfelvilágosultabb államai közé tartoztak. Dinasztikus házasságok kötötték össze őket a kijevi Russzal, a Latin Királysággal, a magyarokkal, sőt, amikor a kényelem felülkerekedett a meggyőződésen, a muszlim szeldszukok és a Dánismendinasztiákhoz. Bár ezt a korszakot a vallásos irodalom és szobrászat nagyszerű alkotásai jellemzik, az uralkodók meglehetősen könnyen váltottak vallást, ha trónt vagy királyi házból származó menyasszonyt ajánlottak nekik. A vezető családok sokáig megtartották hatalmukat. Fogságba kerülhettek vagy megvákíthatták őket, de ritkán váltak gyilkosság áldozatává, és gyakran tértek vissza a száműzetésből vagy a szerzetesi életből, hogy ismét uralkodjanak. Ennek ellenére meglepő azon alkalmak száma, amikor azért hívtak meg a lakomába vendégeket, hogy lemészárolják őket, vagy amikor a vendég rántott kindzsalt (tört) vendéglátójára, hogy azon nyomban végezzen vele. A köznépet gyakran kiirtották.

Az említett korszaknak az vetett véget, hogy a mongolok a Kaukázust választották útvonalnak, amelyen keresztül Iránból Kelet-Európába indultak hódítani. Mivel lovaiknak takarmányra volt szükségük, ez arra készítette őket, hogy egyszerűen elpusztítsák a helyi lakosságot és gazdaságaikat legelővé alakítsák át. Timur Lenk (törökül „Sánta Timur”), más

néven Tamerlan ugyanezt a taktikát követte kétszáz évvel később, és a kaukázusi királyságok középkori dicsősége kihuny. Az oszmán–iráni háborúk (történetesen kilenc) egy elnéptelenedett és elszegényedett, Isten háta mögötti helyé váltóztatták a Kaukázust. Sokáig csupán a rabszolgakereskedelem virágzott: katonakorú fiatal fiúkat szállítottak mamelukoknak Egyiptomba, és eladósorba került lányokat a háremekbe. Az egykor keresztény vagy pogány Észak-Kaukázus ezekben a sötét évszázadokban tért át az iszlámra, hogy az menedéket nyújtson a muszlim, fekete-tengeri rabszolgakereskedőkkel szemben.

A térség sok mai konfliktusa a modernizálásnak abban a fájdalmas folyamatában gyökerezik, amely az Orosz Birodalom égisze alatt történt.

A Dél-Kaukázus keresztényei számára a felmentő seregként érkező Oroszország csak pusztítást hozott. Bár az örmények és a grúzok gyakran keresték Oroszország támogatását a törökök és az irániak ellen, Oroszország előszeretettel véreztetette ki őket, mielőtt saját maguk feltételei szerint uralkodtak volna. Baumer azzal a sztálini döntéssel von párhuzamot, amikor az leállította az előrenyomulást Varsó felé, amíg a németek le nem verték a lengyel felkelést. Ilyen kegyetlenül viselkednek a nagy államok a kisebbekkel szemben. Később Oroszország a törökökkel szövetséget kötött az örmények elnyomására, nehogy ez a nép mindkét birodalom ellen fellázadjon.

Oroszország kaukázusi hódítása kétmillió áldozattal járt, és csak négymillió lélekkel gyarapodott a birodalom. Baumer szerint az orosz előrenyomulás igazából azzal a mögöttes szándékkal történt, hogy a Fekete-tenger „orosztóvá” váljon, és elfoglalják Konstantinápolyt. Ugyanakkor Oroszország iráni előrenyomulása azt a célt szolgálta, hogy az Indiában lévő briteket éberségre sarkallja, és csökkentse Nagy-Britannia Törökországnak nyújtott támogatását. Baumer emlékeztet arra, hogy a britek fegyvereket és ügynököket küldtek a cserkesz ellenállóknak, némiképp hasonlóan ahhoz a segítséghez, amelyet egy évszázaddal később az

afganisztáni mudzsáhidoknak – szent háborút vívóknak – nyújtottak. Továbbá arra, hogy az ellenállás viszont az észak-kaukázusiakat az iszlámizmus egy szigorúbb formája felé taszította, a modern tálibok mintájára.

A rendszer képtelen volt megszelídíteni a nacionalizmus démonjait, mivel az egykor ökológiai határokkal elválasztott népek Baku és Tbiliszipben Dickens-regényekbe illő nyomorban küzdöttek a megélhetésért. Miért történt az, hogy a Szovjetunió csak befagyasztotta, de nem simította el ezeket a konfliktusokat? A szovjet uralom kíméletlensége, a kollektivizálás, az éhínség, a deportálások és a tisztogatások nem kovácsoltak össze egy egységes szovjet népet, hanem felerősítették a régi történelmi identitást, az áldozati báránnyá válás jogos érzésével együtt. A Szovjetunióban elterjedt korrupció és az alvilág gondoskodott arról, hogy a klánok és a családok többet számítottak, mint a párt vagy az állam. Ez a 80 éven át tartó befagyott állapot után az ősi viszályok újbóli feléledéséhez vezetett.

Baumer arra hívja fel a figyelmünket, hogy a történelem egy nemzet emlékezete. A Kaukázus államai ma a történelemolvasatuk miatt léteznek, és ezen keresztül értik meg a világot. Csodálatra méltó Baumernek az a képessége, hogy nemrégiben történt eseményeket higgadt fejjel tud megvizsgálni, anélkül, hogy vitába bocsátkozna. Azok az atrocitások, amelyeket mindkét oldalon elkövettek az erőszak hívei, megmagyarázzák, hogy miért olyan nehéz a kaukázusi népek összebékeltetése, pontosan az, ami a célja volt az elkövetőknek is. A nagyhatalmak, ideértve az Egyesült Államokat és az Európai Uniót is, továbbra is ezeknek a népeknek a kárára érvényesítik saját érdekeiket. Baumer elgondolkodtató meglátása szerint a NATO Grúziával való kacérkodása abból a kísérletből indult ki, hogy afgán zsoldosokat távolítson el Dél-Oszétiából, de az atlanti szövetségben soha nem volt széles körű lelkesedés [ez ügyben]. Hasonlóan, a határaik közelében zajló oroszországi beavatkozások nagy része a szilovikok [a centralista erők rendvédelmi és honvédelmi szervekhez kötődő reprezentánsai, illetve az SZKP pártapparátusának maradéka] és a helyi strómanok régi személyes

kapcsolatain alapszik, jóllehet Baumer némi-
képp kritikusabb hangot üt meg Oroszorszá-
gal, mint a NATO-val szemben.

Az olvasókat szinte visszariasztja a könyv tö-
ménysége, de meglesz a jutalmuk, ha belefognak
és tanulnak Baumer alapos és mélyreható narratívájából. Nem mondanám, hogy magammal vin-
ném egy grúziai, azerbajdzsáni vagy örményorszá-
gi útra, de biztosan kezembe venném és újraolvas-
nám ezt a kiváló szöveget, mielőtt odaindulnék.

(Asian Book Review)

Chris Lintott⁵

Miért öregsünk másként egy repülőn

***Einstein pontosan megjósolta, hogy az idő
lelassul, amikor gyorsan repülünk, de az
„idődilatáció” (időtágulás) leglátványosabb
megtapasztalásához egy fekete lyukba kell
utaznunk – mondja Chris Lintott asztrofizikus.***

Egyik kedvenc tudományos kísérletemben
négy óra repülte körbe kétszer a világot.
1971-ben Joseph Hafele és Richard Keating
fizikusok – 30 millió évenként 1 másodpercnél
kevésbé késő – atomórákat vittek fel egy keres-
kedelmi járatra, és először nyugatra, majd keletre
repültek a földgolyó körül, mielőtt visszatértek
volna Washingtonban lévő laboratóriumukba.
Ott összehasonlították a világgjárta időszerke-
zeteik által mutatott időt egy sor olyan órával,
amely nem mozdult el a helyéről. Működésük ér-
dekes, hogy az órák nem egyeztek: az utazás
ténye látszólag megváltoztatta az idő múlását.

5 Chris Lintott az Oxfordi Egyetemen asztrofi-
zika-professzor, továbbá a Gresham College
szabadegyetem előadója, a BBC *The Sky at
Night* (Az éjszakai égbolt) egyik műsorveze-
tője, valamint a hamarosan megjelenő *Our
Accidental Universe: Stories of Discovery from
Asteroids to Aliens* (Véletlen világegyetemünk:
Felfedezéstörténetek aszteroidáktól földönkívü-
liekig) című könyv szerzője.

A fejünk kicsit mindig öregebb a lábunknál

A kísérlet Einstein relativitáselméletének az
alapelvét tesztelte, amely szerint az idő nem uni-
verzális. Minél gyorsabban utazunk, annál lassab-
ban fog telni számunkra az idő. A hatás elenyésző
– vegyük példának a Londonból New Yorkba
tartó transzatlanti járatot, ahol óránk a másodperc
tízmilliomod részével marad le a földön hagyott
óra mögött, de mindenesetre ezzel a töredékkel
lassabban öregedünk, mintha otthon maradtunk
volna. Hafele és Keating órái pedig képesek voltak
lemérni ezt.

A relativitáselmélet egy másik jóslata szerint
a nehézségi erő is hatással bír. Távolodjunk el
a Föld gravitációs vonzásától, és felgyorsul az
idő. Ez testünkre is hatással van: fejünk kicsit
mindig öregebb a lábunknál. A hatás ismét-
ten hihetetlenül csekély, de fontossá válik, ha
nagyobb Földtől való távolságokról van szó.
Ezt számításba kell venni a 20 000 kilométeres
Föld feletti magasságban lévő GPS-rendszernek
– amelytől valamennyien függünk navigáció
közben –, hogy megfelelően tudjon működni.

Ezen jelenségek ellenére, a Föld mégiscsak egy
parányi bolygó a hatalmas Univerzumban. Ezek
a relativisztikus hatások sokkal hangsúlyosab-
bá válnak a fekete lyukak, e nagy tömegű testek
környezetében, amelyek gravitációs ereje mel-
lett minden bolygóé eltöri.

Hogy megértsük ennek az okát, képzel-
jük el, hogy egy fekete lyuk felé zuhanunk.
(Tegyük fel, hogy valamilyen varázserejű
űrhajóban ülünk, amely megóv bennünket a
„spagettifikáció” – végső kinyúlás – gyötrelmes
hatásától, ami mindennel megtörténik, ami közel
kerül egy fekete lyukhoz.

Miközben zuhanunk, semmilyen különbséget
nem éreznénk időben magunk vagy közvetlen
környezetünk számára. Az órákra nézve vagy a
pulzusunkat mérve, ugyanazt az állandó ritmust
éreznénk, ahogy másodpercről másodpercre
szinte biztos végünk felé haladunk. Ha viszont
űrhajónk műszerei megengednék, hogy vissza-
nézzünk, és megfigyeljük a fekete lyukon kívüli
Univerzumot, valami furcsát vehetnénk észre –
úgy tünne számunkra, hogy a kinti dolgok fel-
gyorsulnak. Ha egy távcsövön keresztül tudnánk
nézni a Földet, élvezettel szemlélhetnénk, ahogy

bolygónk és fajunk jövője úgy pereg le előttünk, mint egy felgyorsított mozifilm. Ha tudnánk televíziós jeleket fogni, akkor nézhetnénk az emberiség megmaradó részének közvetítéseit, amíg a Nap vörös óriássá válva el nem nyeli a bolygót – mind-ez persze nagy sebességgel menne végbe.

Most pedig váltsunk nézőpontot! Képzeld el, hogy egy űrállomáson vagyunk, amely biztos távolságra kering a fekete lyuktól, és nézzük, ahogy bátor vagy éppen szerencsétlen kollégánk belesik! A fekete lyuk széle, már amennyiben van ilyen, az eseményhorizontnak tekinthető, amely pontnál még a fénysebességgel utazó dolgok sem tudnak megmenekülni, és észszerű feltételezésnek tűnhet, hogy távolodó barátunk eléri ezt a pontot, azután pedig eltűnik. Amit ténylegesen látnánk, az még furcsább lenne – ha integetne, akkor úgy látnánk, hogy egyre lassabban teszi ezt, ahogy egyre mélyebbre zuhan a fekete lyuk gravitációs kútjába. Úgy tünne, hogy egy, az űrjárművünk külső falára szerelt óra lassabban jár, összehasonlítva űrállomásunk biztonságosan beszerelt órájával.

Ezt a hatást veszi alapul az *Interstellar* (Csillagok között) című film, ahol az űrhajósok, akik egy fekete lyuk melletti bolygót kutattak fel, végül egy megváltozott Univerzumba érnek vissza, ahol az élet nélkülük ment tovább. Mint ahogy a film is világossá teszi, nincs értelme feltenni a kérdést, hogy vajon a fekete lyuk közelében vagy a messzi távolban elmúló idő a „helyes” idő; a relativitáselmélet azt sugallja számunkra, hogy ilyen nem létezik.

Bár ezt kívülről soha nem fogjuk látni, de a szerencsétlen utazó végül át fog haladni a fekete lyuk eseményhorizontján, azon a határon, amelyen túl sem a fény – sem pedig bármi más – nem menekülhet. Erről a pontról már nincs visszatérés, és ezen túl az utazó a fekete lyuk középpontja felé kényszerül. Ez azt jelenti, hogy időtapasztalatuk alapjaiban változhatna meg – és akár arra is képesek lehetnének, hogy előre és hátra mozogjanak az időben.

Miért van ez így? Hétköznapi életünkben, biztonságban tudva magunkat egy fekete lyukon kívül, a tér három dimenziójában kedvünkre mozoghatunk, míg a negyedik dimenzióban, az időben szüntelenül előre kell haladnunk.

Egy fekete lyuk eseményhorizontján belül azonban visszafelé mennek a dolgok. Ott benn egy űrhajós kénytelen lenne szüntelenül utazni a térben – a fekete lyuk középpontja felé –, ami azt jelenti, hogy egyesek elgondolása szerint az időben is képesek lennének mozogni.

Ebben az értelemben egy fekete lyuk időgépként tud működni, lehetővé téve bárki számára, aki elég bátor ahhoz, hogy belépjen, hogy visszautazzon az eseményhorizont átlépése előtti időkre, egészen magának a fekete lyuknak a keletkezéséig.

Az egyetlen bökkenő, amennyire meg tudjuk állapítani, hogy nem lenne mód arra, hogy kijussunk a fekete lyukból, így egyetlen jövőből érkező időutazó sem tudja felhasználni ezt a trükköt, hogy eljőjön a Földre meglátogatni bennünket. Ha megértjük azonban, hogy mi lehetséges – és elgondolkodunk azon, hogy a fekete lyukak miként manipulálják a körülöttük lévő teret és időt –, akkor mindez Einstein elméleteinek legpontosabb tesztelését adhatja a fizikusoknak, és elvezethet annak mélyebb megértéséhez, hogy pontosan mi is ez az általunk időnek nevezett dolog. Jobb módszer annál, mint amikor körbepötyöljük a világot, mellettünk a szomszéd székre szíjazott atomórával.

(www.bbc.com)

Sean Thomas

Az útlelőpecsétek szépsége

Az útlevelek tekintetében a legtöbb ország – köztük és legfőképpen az Európai Unió országai – túl akar lépni a valóságos bélyegzők ősi korszakán.

Útíróként sok mindentől elfoghat az unalom érzése utazás közben: ilyen az ingyen kínált ötös masszázs, a saját merülőmedence a kert végében, meg azok a furcsa, túlhűtött narancsszínű kis cheddarkockák egy átlagos Business Class váróteremben.

Van azonban egy kissé gyerekes dolog, amely mindig örömmel tölt el: ezek az útlevelemben lévő pecsétek. Érzelmi szempontból nem kellene jelentéssel bírniuk: végül is apró és lényegében bosszantó lenyomatai a határlépéshez szükséges bürokráciának, mód és lehetőség arra, hogy egy ország szemmel tartson bennünket.

Nemrégiben azonban épp az ibizai repülőtéren voltam, és a spanyolországi kiléptetőbélyegzőmre vártam – a brexit jótéteményeként vagy hátrányaként, attól függően, ki hogy ítéli meg –, amikor egy kedves útlevéllenőrző hölgy átlapozta az útlevelemet egy üres oldal reményében, és így szólt: „Húha, de szép kis gyűjteménye van”. Úgy feszített a büszkeség, mint egy öt éves gyereket.

Való igaz, tényleg sok pecsét van az útlevelemben. Néha szeretek elgyönyörködni bennük. Előveszem az útlevelém, és olyan örömmel böngészem végig a bürokrácia apró, színes papíralapú tetoválásait – egy utazással eltöltött élet nevetővonalait –, mintha Bhutánról vagy Belizéről készült fényképeket nézegetnék.

Jelenleg annyira tele lett az útlevelém pecsétekkel, hogy fennáll a veszély: teljesen betelik. Ugyanakkor jó esély van rá, hogy ez nem fog megtörténni – nem azért, mert szándékomban áll felhagyni az utazással, hanem mert a legtöbb ország (köztük és legfőképpen az Európai Unió országai) túl akar lépni a valóságos bélyegzők ősi korszakán. A jövőben digitálisan – és sokkal nagyobb sebességgel – fogják nyomon követni mozgásunkat.

Ez természetesen nagyszerű lesz abból a szempontból, hogy kisebbek lesznek a sorok a reptereken, és hasznos lesz a britek és a határrendészet számára is annak ellenőrzéséhez, hogy túllépték-e a 180 napra engedélyezett 90 napot az EU-ban: a számítógép fog igent vagy nemet mondani, és feltehetően kiadni a figyelmeztetést.

Ez azonban azt is jelenti, hogy búcsút mondhatunk a különleges pecsétek romantikus időszakának, amelyek eszünkbe juttatták például azokat az órákat, amikor Chiléből Bolíviába keltünk át a sómezőkön és az Andokon, vagy az izraeli Eilatól haladtunk át a vegyes érzéseket kiváltó senki földjén az egyiptomi Sínai-félszigetig. Vagy azt, amikor először léptünk az Egyesült Államok földjére és a létező legegyszerűbb pecsétet kaptuk útlevelünkbe. A határőr mosolygott, miközben jó erősen odabélyegzett, és azt mondta: „Isten hozta Amerikában!”

Az utazással töltött évtizedek során sikerült begyűjtenem néhány – számomra – egzotikusnak és csodálatosnak számító pecsétet: Örményország, Madagaszkár, Grönland, Laosz, Etiópia, Húsvét-szigetek, a Vatikánvárosi Állam, Omán. A legapróbb országok némelyike egész oldalakat kíván az útlevelünkben – és itt most Kambodzsa nézek... Mások beírják egy kis rovátkaszerű bejegyzéssel, mint például Franciaország vagy Thaiföld, ami üdvös, mivel sokat járok oda.

Aztán vannak igazán varázslatos célállomásokról árulkodó különleges pecsétek. Személyes kedvencem talán az a pecsét, amelyet akkor kaptam, amikor az észak-görögországi, kvázi-független, teokratikus Athosz-hegyi Köztársaságba mentem. Nemcsak azért volt mesébe illő ritkaság ez, mivel hetente csupán néha pár tucat férfit engednek be (nők pedig egyáltalán nem tehetik be a lábukat), hanem pazar pompája miatt is: útlevelém lapjára nyomva a bizánci kétfejű sas kelt életre. Ez a pecsét jóval inkább szívet melengető volt, mint az, amelyet egyszer a bangkoki brit nagykövetségtől kaptam – az fizetségül szolgált azért, hogy „valóban rossz magaviseletem” miatt hazatoloncoljanak Thaiföldről. Azon a pecséten ez állt: „Impound Passport on Arrival in London” (Londonba érkezés után vonják be az útlevelét). És így is tettek.

(The Spectator)

Mitől vonzó ma egy munkahely?

Nagyot fordult a világ a munkaerőpiacon is. Míg korábban az emberek többsége egy egész életre választott munkahelyet, napjainkban a fiatalok közül sokan akár évente új állást vállalnak, ha a feltételeket kedvezőbbnek ítélik meg. Immár a leendő munkaadók sem nézik gyanakodva az ifjú jelentkezők pályázatában a terjedelmes szakmai múlt bemutatását, hanem olyan lehetőségeket igyekeznek teremteni, amivel megkülönböztethetik magukat a piacon, így válva vonzóvá a pályakezdők számára is. Ez nem egyszerű feladat, mert felgyorsult világunkban az elvárások és prioritások is folyamatosan változnak. Nemrégiben pedig megtapasztalhattuk, hogy egy olyan esemény, mint a Covid, alapvetően forgathatja fel értékrendünket. Hol tartunk most, 2024 elején?

Emberséges vezető, méltányos jövedelem, karrier

A PwC Magyarország 2023-ban már hetedik alkalommal mérte fel a munkaerőpiaci preferenciákat, mintegy 80 000 még pályakezdő és már tapasztalattal rendelkező válaszadó körében. Érdekes eltéréseket figyeltek meg a 2022-re és a 2023-ra jellemző preferenciák között. 2022-ben még erősen érezte hatását a pandémia, a romló gazdasági helyzet, valamint a szomszédunkban váratlanul kitört háború miatti szorongás. Ennek következtében a munkát keresők körében felértékelődött a biztonság, a stabilitás és a hosszú távú karrier, miközben az alabér továbbra is megőrizte vezető helyét. Ez utóbbi igaz 2023-ra is, de az anyagi kérdéseken túl, immár az emberi vonatkozások is előtérbe kerültek. Ez azt mutatja, hogy az emberek idővel alkalmazkodnak a megváltozott körülményekhez. A fiatalok körében a karrier- és a fejlődési lehetőségek mellett az értékteremtő munka, a megfelelő munkakörnyezet, a munkamagánélet egyensúlya, a csapat szerepe és a vezető hozzáállása került előtérbe.

Az elvárások tehát nem lettek lazábbak, csak a hangsúlyok változtak, miközben tovább élesedett a verseny a munkaerő megszerzéséért és megőrzéséért. Napjainkban a különböző pénzbeli juttatások szerepe, mint például a bónusz és a túlorapénz, a döntő szempontok közé kerültek. A PwC 2023-as Global Hopes & Fears kutatásából az is kiderül, hogy ez világszinten sincs másképp. A munkavállalók elsősorban fizetésemelés kérésével (42%), másodsorban előléptetés igénnyel (35%), majd végül munkáltatóváltással (28%) igyekeznek kompenzálni, és nagyobb eséllyel fontolgatják a kilépést azok, akik túlhajszoltnak érzik magukat (44%), akiknek nehézséget okoz a havi számlák kifizetése (38%), illetve a Z-generáció tagjai (35%).

Emberi tényező

De mitől értékelődtek fel az emberi tényezők? 2022-ben a váratlanul ránk törő energiaválság és a szomszédunkban zajló háború erősen kibillentett mindenkit a komfortzónájából, így a fiatalabb korosztályokat is. Ezért az anyagi kérdések mellett a stabilitást keresték, a magányos megküzdés helyett pedig idővel egyre inkább támaszkodtak a munkahelyi közösségre, felettéseikre. A vezetők szerepe jelentősen megnőtt, így napjainkban az ő kompetenciáikon és stílusukon nemcsak a munkaerő megtartása, de a munkaerő bevonása is múlik. A HR-szakértők feladata, hogy a vezetőket felkészítsék a munkáltatói értékajánlat kommunikációjára, akik azt hitelesen alkalmazzák is a mindennapi működésben.

A PwC legutóbbi felméréséből az egyetemi hallgatók válaszait vizsgálva, jól kirajzolódik, hogy ők mennyiben más elvárásokkal rendelkeznek a már tapasztalt munkavállalókhöz képest. A gyors előrelépés ígérete (Karrierlehetőségek: 3. hely) és a folyamatos fejlődés

(Továbbképzési lehetőségek: 5. hely) a fiatalok számára kiemelten fontosak, miközben a már foglalkoztatottak a magánélet tiszteletben tartását (5. hely) és a támogató, együttműködő csapatot (6. hely) igénylik határozottabban. Utóbbiak első tíz preferenciája közé nem is kerültek be a karrierlehetőségek. A fiatalabb generáció ambíciója még erős: tudatosan tervezik és építik karrierjüket, és elvárják a munkáltatótól, hogy belátható időn belül magasabb pozícióba léphessenek.

Harc a tehetségekért

A tehetségekért folytatott harcban a munkáltatói márkaépítés elengedhetetlen, azaz a vállalatoknak meg kell különböztetni magukat a munkaerőpiacon, és egyedi munkavállalói értékajánlatot kell nyújtani célcsoportjuknak. Ez akkor lesz igazán vonzó, ha nem egy globálisan érvényes márkaígéretet, hanem a helyi piac munkavállalóira szabott egyedi ajánlatot tudnak felmutatni. A PwC felmérése rávilágít arra is, hogy a pénzbeli tényezők mellett a vezető személye, inspiráló és gondoskodó attitűdje az, amire érdemes hangsúlyt fektetni, azt fejleszteni, és a jelöltek felé láthatóbbá tenni. Ezért lényeges valamennyi szervezet számára, hogy kialakítsa azt a különleges és egyedi vállalati kultúrát, ami alapján pozitívan tudja magát pozícionálni a célcsoportok körében.

Vonzó munkahely a gyakorlatban

A PwC nemcsak a munkaerőpiaci preferenciákat mérte fel, de a válaszadók értékelése alapján a *2023 Legvonzóbb Munkahelye*-díjakat is átadta, összesen tíz iparági, valamint egy összesített kategóriában. A Pénzügyi Szolgáltató kategóriában a Magyar Nemzeti Bank (MNB) a Legvonzóbb Munkahely-díj harmadik helyezettje lett.

A válaszadók preferenciái alapján az idén 100 éves jubileumát ünneplő jegybankot egyértelműen vonzóvá tette, hogy az MNB stabil, megbízható és átlátható szervezet, mely biztos karriert, inspiráló munkakörnyezetet kínál, miközben folyamatosan lehetőséget biztosít munkatársai képzésére, kompetenciáik fejlesztésére. A jegybank szervezeti kultúrájának prioritása az is, hogy olyan környezetet biztosítson munkatársai számára, amely hozzájárul a munka és a magánélet egyensúlyának megteremtéséhez, valamint a családi és a munkahelyi kötelezettségek összehangolásához. Az MNB a hazai munkaerőpiacon szinte egyedülállónak számító és olyan sokrétű családbarát támogatási rendszert alakított ki, mellyel munkavállalóit egész életükön át tudja segíteni. A jegybank ezen kezdeményezését 2023-ban is *Kiemelten Családbarát Hely-díjjal* ismerték el. A PwC Magyarország elmúlt években végzett munkaerőpiaci preferenciafelmérései alapján pedig a Magyar Nemzeti Bank folyamatosan a legvonzóbb munkahelyek élvonalában szerepel.

E SZÁMUNK SZERZŐI

- Dr. Bódiss Tamás* a Magyarországi Református Egyház zenei vezetője, a Zeneakadémia tanára, a Kálvin téri református templom orgonistája, Budapest
- Dr. Frenyó Zoltán* filozófus, tudományos főmunkatárs, MTA BTK Filozófiai Intézet, főiskolai tanár, Tomori Pál Főiskola, Budapest
- Ménes András* MBA, PhD, közgazdász, Budapest
- Pap Krisztián* újságíró, Budapest
- Pászti Ágnes* újságíró, Tapolca
- Dr. habil. Schlett András* PhD egyetemi docens, PPKÉ JÁK, Budapest
- Solti Ágnes* nemzetközi kapcsolatok szakértő, Budapest
- Szabó Balázs* PhD zenetörténész, a győri Széchenyi István Egyetem Művészeti Karának egyetemi docense, Székesfehérvár
- Dr. Varga Csaba* jogfilozófus, professor emeritus, Budapest

TARTALOMJEGYZÉK

Varga Csaba: A jog társadalmi környezete és érzékelésének lehetőségei 1

SZÁZADOK

Pásztai Ágnes: Kisfaludy Atala és Kötöcse társadalma 19

Pap Krisztián: Nagy-Britannia szerepe az I. világháború kirobbantásában

1. rész 34

MŰHELY

Frenyó Zoltán: Kell-e a vallás?

Hume és Cicero vallásfilozófiájának különbsége 1. rész. 50

Ménes András: Száznegyven éve hunyt el Gregor Mendel 65

Solti Ágnes: Peru: a politikai válság és a gazdasági csoda párhuzamossága 67

Szabó Balázs: Ó és új: Gárdonyi Zsolt művészete 82

Bódiss Tamás: Az új magyar református énekeskönyv nemzetközi

és ökumenikus vonatkozásai. 89

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Schlett András: Egy tanúságtévő élet a közjó szolgálatában 97

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Dan Hitchens: Gyarapodó – és fogyatkozó – egyházak az Egyesült Királyságban

(101) *Franz Lidz*: Egy „felvillanyozóan őszinte” múzeum visszább vesz (103) *Zanny*

Minton Beddoes: Szemek és szagok (106) *Mary Dejevsky*: Mi a baj a szupermar-

ketek önkiszolgáló kasszáival? (107) *Katherine Lemasters – Lauren Brinkley-*

Rubinstein: Törvényszegés és áldatlan állapotok az amerikai börtönökben (109)

Katie Mulkowski: Beteg város (111) *Norman Miller*: Essen: Németország rút kiska-

csájának sikertörténete (118) *Son Hyemin*: A dohányos nő és a koreai törvény (120)

David Chaffetz: Nagyhatalmak árnyékában (122) *Chris Lintott*: Miért öregsünk más-

ként egy repülőn (124) *Sean Thomas*: Az útlevelepécsetek szépsége (125)

Mitől vonzó ma egy munkahely? 127

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái (18, 81)

Kedves Olvasónk!

A Természet Világa immár harmincharmadik alkalommal hirdeti meg Természet-Tudomány Diákpályázatát középiskolások számára. A diák-cikkpályázaton indulhat bármely középfokú iskolában a 2023/2024-es tanévben tanuló vagy végző diák, határainkon belülről és túlról. A pályaművek benyújtásának határideje: *2024. március 31.*

PÁLYÁZATI KATEGÓRIÁK:

Természettudományos múltunk felkutatása

- A pályázó iskolájához vagy lakóhelyéhez, környezetéhez kapcsolódó jelentős múltbeli tudós személyiségek életútjának, munkásságának bemutatása (eredeti dokumentumok felkutatásával és felhasználásával). Vagy:
- A dolgozat írójának tágabb környezetéhez kapcsolódó tudományos vagy műszaki intézmények története, tudóstársaságok története, eredeti dokumentumok bemutatásával. Vagy:
- A természet- és műszaki tudományok valamelyik ágában tárgyi vagy épített emlékek, örökség bemutatása.

A kultúra egysége

A pályázó e kategóriában a természettudományoknak a társadalom- és humán tudományok, valamint a művészetek különböző területeivel fellelhető összefüggéseit mutatja be.

Önálló kutatások, elméleti összegzések

A természeti értékek, jelenségek megismerése érdekében a diák által végzett kutatások bemutatása. Előnyben részesülnek az egyéni, fiatalos, önálló gondolatokat, innovatív megközelítéseket tartalmazó, élvezetes és szakszerű beszámolók.

Matematika, informatika és applikáció-innováció

- A pályázók matematikával vagy informatikával kapcsolatos önálló vizsgálódással nevezhetnek, amelyben a pályázó elemző áttekintést ad az általa szabadon választott témakörből. Vagy:
- A pályázó pályázhat saját fejlesztésű mobil-applikációk szabatos bemutatásával, leírásával.

Egészségtudomány

Az orvostudomány múltját és jelenét, nagyjainak életét és életművét, az orvostudománynak az egyéb tudományokhoz való viszonyát, eszközeinek fejlődését; vagy az orvosi tevékenység művészeti megjelenítését és annak elemzését mutatják be; vagy egyéb, szabadon választott témakört dolgoznak fel a pályázók.

Környezetvédelem, körforgásos gazdálkodás, hulladékgazdálkodás, fenntartható fejlődés

A pályázók a korszerű ökológiai szemléleten alapuló, a kategória elnevezésében szereplő témájú esszével nevezhetnek. A zsűri örömmel fogadja a saját jó gyakorlatokat bemutató esettanulmányokat is.

Választható műfajok mind a hat kategóriában:

- Ismeretterjesztő, olvasmányos formában megírt cikk vagy esszé
- Ismeretterjesztő interjú
- Ismeretterjesztő fotósorozat.

Minden kategóriában és minden műfajban I. díj, II. díj, III. díj, illetve különdíj, dicséret is adható. A zsűri a díjazott diákok felkészítő tanárainak a munkáját is elismeri.

A részletes kiírás megjelent a folyóirat honlapján.

Szerkesztőség

A 2020. évi és az azelőtti lapszámaink kedvezményesen, 250 forintos áron vásárolhatók meg a szerkesztőségben.

Ára: 2000 Ft • Előfizetéssel: 1650 Ft

